

Ҳавоии
ғазалларида
ҳазил-муйиба

84.3 (5438)/2-3

H-14

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА

Мусанниф: А. Аъзамов,
физика-математика фанлари доктори

(Тўлдирилган иккинчи нашири)

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент-2015

Махсус муҳаррир: академик **А.Рустамов**
Масъул муҳаррир: доцент В.Раҳмонов

Алишер Навоий ғазалларида ҳазил-мutoйиба / тузувчи А.Аъзамов.
–Тошкент : Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015 -160 б.

Ушбу китобга Алишер Навоийнинг “Хазойин-ул-маъоний” девонларига кирган ғазаллардаги ҳазил-мutoйиба руҳидаги байтлар жамланган. Зарур ўринларда байтлар қийин сўзлар лугати ҳамда изоҳлар билан таъминланган. Аруз вазнининг мукамаллиги ва жозибасини намоён этиш ҳамда байтларни ифодали ўқишни қулайлаштириш мақсадида махсус белгилар воситасида руқ ва ҳижола ажратилган.
Китоб бугунги авлодни буюк шоирнинг табаррук меросидан баҳраманд этишдай хайрли мақсадга хизмат қилади, деб умид билдирамиз.

УЎК 821.512.133-7
КБК 83.3(5Ў)

© А.Аъзамов
© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2015

Устоз навоийшунослар А.Рустамов,
А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров ва О.Носиров
хотирасига бағишланади

МУҚАДДИМА

Алишер Навоийнинг бадиий ва илмий мероси нақадар бой ва ранг-баранг бўлса, буюк тарихий шахс сифатидаги тимсоли ҳам шу қадар кўп қирралидир. Шоирнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган Ойбекнинг “Навоий” романида, Иззат Султон ва Уйғуннинг “Алишер Навоий” драмасида, “Алишер Навоий” бадиий фильмида, Абдулҳак Абдуллаев қаламига мансуб портретда бу улуг зот кўпроқ йирик давлат арбоби, умрини жамият ва замоннинг мураккаб, чалкаш муаммоларини ҳал этишга сарфлаган мутафаккир, ижтимоий адолат учун фаол курашчи сифатида тасвирланган.

Шўро мафкуриси Ўзбекистонда Навоийнинг диний ва тасаввуфий қарашларини тарғиб қилишга-ку мутлақо йўл қўймаган, аммо бу мавзунинг ўрганишни ҳам чеклаб ташлаган эди. Шу сабабли шоирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларига бағишланган тадқиқотларда бирёқламалик устувор бўлган. Қолбуки, энди Навоийнинг ана шу қарашларини ислом илоҳиёти ва тасаввуф таълимотидан ажратиб ўрганиш мумкин эмаслиги аён.

Тўғри, XX аср давомида Санкт-Петербурглик шарқшунос олимлар бу йўналишда нисбатан эркинрок тадқиқот олиб бориш имкониятига эга бўлишган. Жумладан, Е.Э.Бертельс Навоий ҳаёти ва ижодини нақшбандия тариқатининг йирик намоёндаси сифатида тадқиқ этган. XX асрнинг охирида ўзбек олимлари Навоийнинг диний, тасаввуфий ва фалсафий қарашларини эркин ўрганишга қиришдилар. Бунинг натижасида мамлакатимиз кенг афкор оммасининг бу борадаги тушунча ва тасаввури тўлдирилди, асл ҳақиқатга яқинлаштирилди.

Шу билан бирга “Навоий” деганда кўпчиликнинг кўз олдида биринчи навбатда, ҳамон “буюк шоир” деган тимсол келади. Навоий ижодига бағишланган рисола ва мақолаларнинг аксарияти айнан унинг бадиий мероси ва маҳорати масалаларига бағишланган. Навоий шахсиятининг бошқа кирраларини очиб берувчи тадқиқотлар ҳам йил сайин ортиб бораётганига қарамай ана шу тимсол ҳамон етакчи ўрин тутмоқда. Балки бу табиийдир. Бироқ бугунги кунда мутлақ кўпчилик, айникса ёшлар бу улуғ сиймо тўғрисида унинг ғазаллари билан айтиладиган мумтоз кўшиқлар оркали, шу сабабли анчайин ҳазин кайфиятли шоир деган тасаввурга эга, десак янглиш бўлмаса керак. Ҳолбуки, бундай тасаввур жуда ҳам юзакидир.

Хусусан, агар биз буюк ажодимиз сиймосидаги мана шундай кирралар билан чеклансак, унинг “портрети”даги муҳим чизгилардан бири – ҳазил-мутуйибага жуда мойил бўлгани назардан четда қолган бўлади. Навоийнинг ўзига хос юмор соҳиби бўлгани тўғрисида Хондамирнинг “Мақориму_л-ахлоқ”, Зайниддин Восифийнинг “Бадони_у_л-вақоъ” асарлари ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналарига айланиб кетган бир қанча ҳикоя ва латифалар гувоҳлик беради (қ. “Эл деса Навоийни”, Тошкент, “Ўлпон” 1991). Навоийни ўз кўзи билан кўрган рассом Маҳмуд Музахҳибнинг мўйқаламига мансуб портретда ҳам шоир табиатидаги ана шу жиҳат муҳрлангани диққатга сазовор – унда Навоий ҳозиржавоблик билан кимнидир ёки кимларнидир сўз ўйинида мот қилган ё бўлмасам бирор байт билан қойил қолдирган-у бундан ўзи ҳам завкланиб турган ҳолатда тасвирланган.

Қолаверса, ҳамма замон ва маконда сўз санъати лафзий юмор билан ёнма-ён юрган. Навоий ижодида ҳам сатира ва юмор муҳим бадиий восита сифатида кенг қўлланган. Адабиётшунослигимизда даҳо шоир ижодидаги сатира, айникса, синчиклаб тадқиқ қилинганини таъкидлаш лозим. Бунда соф илмий кизиқишдан ташқари шўро мафкурасининг таъсири, таъбир жоиз бўлса “буюртмаси”нинг роли ҳам катта бўлган, чунки у тузум ўзининг тарихий жараёнга синфийлик нуктаи назаридан келиб чиқиб, сатирадан “феодал ўтмиш”ни қоралашда кулрол сифатида фойдаланган. Шунинг учун совет даврида нашр қилиниб, Навоий ижодига бағишланган йирик тадқиқотларнинг деярли ҳаммасида ҳукмрон табакалар, диний арбоблар танқид қилинган сатирани намуналарига ҳаддан зиёд ўрин берилган. Ҳолбуки, ана шу намуналарнинг талай қисми аслида ҳазил табиатли бўлиб, сатира эмас, балки юморга нисбат берилиши тўғрироқ бўлади.

Албатта, Навоий лирикасидаги юмор ҳам навоийшунослар эътиборидан четда қолган эмас. Масалан, машҳур шарқшунос Е.Э.Бертельс “Лисону_т-тайр” дostonининг таҳлилига бағишланган мақоласида “Навоий дostonини қанча кўп ўқисам, у мени шунча кўп мафтун этарди – у ўзининг инсонийлиги, мулойим, илиқ типик туркийча юмори билан мафтун этарди” деб ёзган.

Навоий ғазалиётидаги юмор мавзуси, шунингдек, Садриддин Айний, Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Натан Маллаев, Воҳид Зоҳидов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Ғаниева, Одилжон Носиров, Ёқубжон Исҳоқов, Иброҳим Ҳаққулов, Нусратулла Жумаҳўжаев ва бошқа тадқиқотчилар асарларида у ёки бу даражада тадқиқ этилган. А.Абдуғафуровнинг Навоий сатирасига бағишланган икки жилдли тадқиқотида эса махсус бир боб юморга бағишланган. Унда асосий эътибор Навоийнинг дostonлари ҳамда насрий асарларидаги юморга қаратилган, “Ҳазойину_л-маъоний” девонларидан эса

Кўнгул олурда ажаб дилрабо эмиштуксен,
Не дилрабоки, балойи худо эмиштуксен.

Жон азалда меҳр ила бир маҳлиқога учради,
Ул кўз олдурғон била мундоқ балога учради.

Кўрмак они чун ҳадим йўқ: мени жонон тонимас,
Йўқ ажаб гар они ҳам бу зори ҳайрон тонимас.

Бир кичик ёшлиғ нигоре топмишам нозуккина,
Секретурда тавсанин майдон аро чобуккина.

Жонга чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”
Дерки: “Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати”.

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакта, жоно, жон эрур,
Бу жиҳаттин бир-бириси бирла жонажон эрур,

байтлари билан бошланадиган ғазаллар ҳамда бошқа ғазаллардан олинган бир мунча байтлар юмор нуктаи назаридан таҳлил этилган.

А.Абдурашидов монографиясида юморнинг, умуман, адабиётда тутган ўрни хусусида ҳам батафсил фикр юритилган. Шундан келиб чикиб, бу ерда Навоий асарларида юмор мавзусининг умумий ма-салаларига тўхталмаймиз. Ушбу китобдан биринчи мақсад ўқувчи эътиборига “Хазойину_л-маъоний” ғазалларидаги ҳазил-мutoйиба байтларни ҳавола этиш бўлса, асосий мақсад шу баҳонада Навоий ижодини бугунги авлод ўртасида тарғиб қилишдир.

Ҳап ғазаллардаги ҳазил-мutoйиба байтлар устида борар экан, даставвал, ғазал жанрининг бир муҳим хусусияти устида тўхталиб ўтиш жоиз. Юқорида эслатилганидек, шеър санъатининг бу тури бошдан-охир мutoйибали бўлиши мумкин. Хусусан, “Хазойину_л-маъоний” девонларининг ҳар бирида бир нечтадан ана шундай ғазал ўрин олган. Лекин кўпинча ғазалнинг бир ёки бир неча байтигина юморга хос бўлади. Бу ҳолат навоийшуносларга яхши маълум. Ушбу китоб эса кенг ўқувчилар оммасига мўлжаллангани боис, бу ҳодисани изоҳлаш ортикча бўлмас.

Маълумки, ғазал байтлардан ташкил топади, яъни унинг бан-длари (строфалари) икки мисрालи бўлиб, **аа, ба, ва...** тартибида кофияланади. Мумтоз адабиётимизда 4-5 байтли ғазаллар ҳам уч-раса-да, Навоийнинг аксар ғазаллари 7-9 байтлидир, 11-13 байтли намуналар ҳам оз эмас.

Ғазалнинг ҳар икки мисраси кофияланган биринчи байти **матла** деб, шоир таҳаллусини ўз ичига олган охирги байт **мақта** деб атала-ди¹ (Таҳаллус охирги байтда бўлиши шарт эмас, ундан олдинги байт-лардан бирида келиши ёки умуман ишлатилмаслиги ҳам мумкин).

Демак, ғазал битганда шоирга камида 6-7, кўпинча эса 7 та-дан ҳам зиёд кофиядош сўзни жалб қилишга тўғри келади. Энди тасаввур қилиб кўринг: мисол учун, “-до” кофияли нечта сўз топиш мумкин? Садо, нидо, адо, фидо, жудо², Агар ғазал битувчи фақат шу сўзлар билан чекланса, биринчидан, кофия сийқа бўлиб қола-

¹ Бу сўзлар аслида матлаъ, мактаъ кўринишида ёзилган. Жорий имлога му-вофик, сўз охиридаги “ъ” ҳарфи ташлаб кетилади. Аммо матлаъ, шамъ, толиъ, мавзуъ каби сўзлар ғазалда “ъ” ҳарфи билан ёзилиши тўғри.

² “Хазойину_л-маъоний”нинг биринчи ғазали кофияси.

ди, иккинчидан, байтлар сони ғазал меъёрига етмайди. Худди шу сабабга кўра аксар ғазалнавис ишқибозлар “-до” каби кийин, ноку-лай кофиялардан қочиб, “-о”, “-он”, “-она”, “-ор”, “-оқ”, “-ат” каби кофияларни жуда кўп қўллашади.

Хўп, кофиядош сўзлар ҳам етарли, дейлик. Ғазал битиш учун шунинг ўзи кифоя эмаслиги равшан. Зеро, кофия шеърда бош роль ўйнамайди. Шундайликка шундай-ку, аммо барибир ғазал байтдан байтга кофия оркали тизилиб бориши керак. Мана шу сабабга кўра мумтоз адабиётда бошдан охиргача изчил бир мавзуда битилган – воқеабанд ғазаллар жуда кам учрайди. Аксар ҳолларда ғазал байт-лари мустақил мавзу, мустақил мазмунга эга бўлади. Шу нуктаи назардан қараганда кофия уларни бир ғазалга жамлаш омилидир¹. Е.Э.Бертельс ташбихи билан айтсак, байтлар марварид доналари бўлса, кофия – улар тизилган ип, ғазал эса дур шодасига ўхшайди.

Мисол тарикасида Навоийнинг мазмунан мураккаб ғазаллари-дан бирига мурожаат этайлик:

Ашқдин жисмим биносин қўймади обод ишқ,
Оҳдин берди вужудим туфроғин барбод ишқ.

Ҳажр аро ғурбат яна беморлиғ бирла жунун
Қилди жоним қисмати бу навъ юз бедод ишқ.

Шуъласидин тушти ўт оламга ул юз ҳажрида,
Ҳар қачон кўнглумни қилди ўртамак бунёд ишқ.

Ҳажру дарду сабрсизлиғ келдилар қотил бари,
Лек бу фан ичра бордур барчаға устод ишқ.

Юз фасонам бор ани кўрган замон арз этгали,
Жилва қилгач, войким, бермас бирин ҳам ёд ишқ.

Қатлини ишқ аҳли топмас жон бериб, то айлади
Ғамза тийғи бирла маҳвашлар кўзин жаллод ишқ.

Сендин ўрганган киби Лайлию Ширин зулму кин,
Мендин ўрганмак керак Мажнун билан Фарҳод ишқ.

Васл таҳсили учун, эй шайх, тақво қилма амр
Ким, бу фан ойинин айлабтур манга иршод ишқ.

¹ Агар радиф мустақил сўз бўлса, у ҳам шу каби вазифа ўтайди.

Эй Навоий, офият кўида сен бўл шоду хуш
Ким, мени дарду балоға айламиш муътод ишқ.

Тўққиз байтдан учтаси алоҳида ўринга эга: биринчи байт – матла, охирги байт – макта, ундан олдинги байт – анъанага кўра иртижо (яратган, чарх, фалак, дайр, пири дайр, пири муғ, муғбача, сокий, носих, яъни насихатгўй, дўст ёки ғайр, шайх, шоҳ ёки гадо ва ҳоказоларга мурожаат). Қолган олти байт ўрнини эса бемалол алмаштириш мумкин – бундан ғазал мазмунига путур етмайди. Ғарбдан ўзлаштирилган поэзия анъаналарида тарбияланган ўқувчи учун бундай ҳолат ғалати туюлади, албатта. Лекин бу ҳодисанинг ўз мантикий асоси мавжуд. Гап шундаки, юқоридаги каби ўта мураккаб ғазални битиш осон иш эмас. Бунинг оидинлаштириш мақсадида куйидаги ҳолатларга эътибор қилайлик.

Ғазалга “ишқ” сўзи радиф қилиб олинган. Бу сўз Шарқ адабиёти ва фалсафасида марказий ўринлардан бирини эгаллаши яхши маълум. У, айниқса, Алишер Навоийнинг ижодий мероси сингари фалсафий адабиёт учун бош ғояни ташкил этади. Бир сўз билан айтганда “ишқ” сўзи жуда катта мазмун ортмоқлаган тушунчадир.

9 байтли ғазалда “ишқ” сўзи радиф сифатида 10 марта такрорланади. Демак, янги ғазал яратишни ният қилган шоир ишқ билан боғлиқ 10 та янги фикр айтиши лозим. Бу-ку у қадар мураккаб юмуш эмасдир. Аммо ғазалда “ишқ” сўзи бош келишиқда эканлигига эътибор қилайлик. Шунга кўра у ҳар сафар гапнинг эгаси вазифасида келади. Демак, ғазалда “Ишқ бу –...” мазмунида ўнта янги фикр айтилиши керак. Бу вазифани энди ғазал у ёқда турсин, ҳатто насрда уддалаш ҳам осон иш эмас. Навоий эса бу билан ҳам чекланмаган – ғоят мураккаб ва ноёб “-од” кофиясини қўллаган!

Бундай кофияли сўзлар мумтоз адабиёт луғатида анча-мунча бор – уларнинг кўпчилиги форс ва араб тилларидан ўзлашган сўзлардир. Уларнинг сони эса кўп эмас. Бунинг устига у сўзлар “ишқ” радифи билан боғланиши керак.

Албатта, доим исталган кофия, исталган радифли бир ёки икки байт битса бўлади. Аслида ғазал шу тарзда туғилади – шоирнинг муайян рухий ҳолатида ғазалнинг матласи вужудга келади. Бу жараён одатда “илҳом фариштаси шоирнинг қулоғига шивирлайди”, деб изоҳланади:

Ашқдин жисмим биносин қўймади обод ишқ,
Охдин берди вужудим туфроғин барбод ишқ.

Бу – шоҳбайтдир. Ҳар икки мисра орасида ажиб параллелизм мавжуд: ашқ–ох; жисм–вужуд; бино–туфроқ; обод–барбод, ашқ сели – ох бўрони, қўймади–берди, жисм бир бино эканлиги–вужуд аслида тупроқ (хок) эканлиги.

Ғазал шоир қалбини забт этган категория – ишқ тўғрисидаги тушунча ва у билан боғлиқ туйғуларни ифода этувчи байт билан бошланмоқда. Бу эса ўз-ўзидан ёзилажак ғазалдаги ҳар бир байт ишқ тўғрисидаги тайин бир формула (навоийшунос ва таржимон С.Иванов ибораси билан афоризм – хикмат) хусусиятига эга бўлишини тақозо этади.

Натижада анъанавий ғазалда байтларнинг ўзаро нисбатан мустақиллиги камчилик эмас, фазилатга айланади – бир шеърый асарда бир мавзудаги турли фикрларни, хилма-хил кечинмаларни ифода-лаш имконияти туғилади.

Бошқа томондан, айнан мана шу хусусият бир ғазални йиллар давомида тўлдириб боришга ҳам имкон беради. Муҳими, ҳар бир байт вазн ва кофия билан таъминланган шунчаки сўзлар тизмаси эмас, балки мустақил асар даражасидаги сўз санъатининг намунаси бўлишига асос бўлади.

Ғазалнинг мана шу хусусияти туфайли ашқ, ох, қўймади обод, берди барбод сўзлари билан ифодаланган оғир матла билан бошланган ғазалда кутилмаганда юмордан холи бўлмаган байтга дуч келамиз:

Юз фасонам бор ани кўрган замон арз этгали,
Жилва қилгач, войким, бермас бирин ҳам ёд ишқ.

“Войким” ундалмаси байтнинг мутуйиба эканлигидан далолат бериб турибди. Чиндан ҳам байтда тасвирланган ҳолат кишида табассум уйғотади: “Дийдорига етишганда айтаман деб, юзтача арзни дилимга тугаман, аммо бу ишқ дегани не балоки, кўзим ёрнинг юзига тушар-тушмас, ҳаммасини ёдимдан чиқартириб юборади”.

Хуллас, “Ҳазойинул-маъоний” девонларида бошдан-охир ҳазил мутуйиба ғазаллардан ташқари, бир неча байти юмор руҳига эга бўлган кўплаб ғазаллар ўрин олган.

Ушбу китобда ана шундай байтларни жамлашга ҳаракат қилинди. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, юмор анчайин нисбий туйғудир – бир кишини хо-ҳолатиб қулдирган байт бошқа бир одамда табассум уйғотмаслиги мумкин. Шунингдек, бу ерда Навоийнинг у ёки

бу даражада ҳазил-мutoйиба билан йўғрилган ҳамма байтлари жамланган, дейиш ҳам ўринли бўлмайди.

Юқорида таъкидланганидек, асосий мақсад бошқа.

“Хазойину-л-маъоний”да мutoйибали байтлар бир неча фоизни ташкил этади, холос. Аксинча, тасаввуф руҳидаги ёки ижтимоий-фалсафий мавзулардаги байтлар анча кўп. Аслида, Навоий ғазалиётининг етакчи мавзуси шу – маърифий ғазал ва байтлардир. Бирок, эътироф этиш керак, бу турдаги шеърларнинг тили ғоят мураккаб (Бу масалада юпанч – улар нафақат бугунги ўқувчи учун, балки Навоий замондошлари учун ҳам енгил бўлмаган). Бу ходисанинг сабаби равшан – мазкур мавзулардаги байтларда илмий истилохлар, арабча калималар, Куръони карим ва ҳадиси шарифлардан иқтибослар, тасаввуф адабиётида расм бўлган мажозий маънодаги сўзлар ва тимсоллар кенг ва эркин ишлатилган (бу юқоридаги ғазалдан ҳам кўриниб турибди). Улардан фаркли равишда Навоийнинг ҳазил-мutoйиба байтларининг тили анча содда бўлиб, аксар ҳолларда бугунги ўқувчи учун ҳам бемалол тушунарлидир.

Шундай экан, мақсадимиз – замондошларимизга яна бир марта мурожаат этиш: “Навоий девонларини ўқинг. Назарда тутингки, девонни ғазалма-ғазал ўқиш асло шарт эмас, чунки ғазалга яхлит шеър сифатида қараш доим ҳам тўғри бўлавермайди. Навоий шеърларини байтма-байт ўқишдан бошлаган маъкул”. Кафолат берамизки, ўрта ҳисобда ҳар ғазалдан бир-икки байт бугунги адабиёт мухлиси учун биринчи ўқишдаёқ бемалол тушунарлидир. Бу эса оз эмас. Мухими, мutoлаани бошлаш ва бир неча байтдан бўлса-да завқ ола билиш. Шундан кейин ғазаллар жозибаси, тилсимли бир сеҳри билан ўқувчини ўзининг бекиёс санъати ва тубсиз оламига тортиб кетади.

2001–2008 й.

Китобнинг бу иккинчи нашрида тахририй тузатишлар қилинди, муҳими “Хазойину-л-маъоний” девонларидан ўрин олган қасида, мухаммас, мусаддас, мусамман, мустаъзод ва таржиъбандлардан мutoйибали мисралардан тузилган қўшимча илова қилинди.

2014–2015 й.

«ҒАРОЙИБУ С-СИҒАР» ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Келган эр-миш¹ ул Масиҳ¹ ўлганларин тиргузгали,
Мен тирик, ваҳ, яхшироқ бу¹ ум-р-дин ўлмак манга¹.

Масиҳ – Ийсо пайғамбар (а.с.). Ривоятларга кўра, у Аллоҳ иродаси билан дам солиб ўликни тирилтирган. Навоий байтда севгилсининг нафасини Масиҳнинг дамига ўхшатади ва “гўзал латофати билан кимни аввал ўлдирган бўлса, ўз нафаси билан тирилтириш учун келибди, кошкийди, тирик бўлмаганимда мен ҳам унинг нафасидан баҳраманд бўлар эдим”, дея мutoйиба қилади.

Бода ҳажридин оқармиш¹ кўзларим, эй¹ пири дайр,
Айлагил май¹ шишасидин¹ синдуруб ойнак манга.

Кўзи хиралашганга кўзойнак буюрадилар. “Кўзойнагингни нима қиламан, майингни қизғансанг, ҳеч йўқ шишасининг синиғидан бер, кўзимга ойнак қилай, токи оз бўлса-да, хуморим ёзилсин”.

На хуш бўлғай¹ иковлан масъ¹ бўлсак васъ¹ боғинда,
Қўлум бўлса¹ анинг бўйнидаю оғзим¹ қулоғинда.

Бу ғазал бошдан-оёқ ҳазил-мutoйиба руҳида ёзилган. Агар у қайси замонда яшаган бўлишидан қатъи назар бошқа бирор шоир томонидан ёзилганида, юмор эмас, анчайин бепарда назм намунаси бўлар эди. Лекин Навоийнинг замондошлари ғазални ўқиганда, роса

¹ Аруз вазнини кўрсатиш учун қўлланган белгилар тўғрисида китоб охиридаги иловага қаралсин.

мириқиб кулишган бўлса керак: “Қаранг-а, ҳазрат Навоий шундай ғазал битибдилар-а!” Буюк шоирнинг ҳаёт тарзи ва эътиқоди билан таниш бугунги ғазалхон ҳам навоиёна юмор намунасидан завқ олмаслиги мумкин эмас:

Даме васл ич'ра волиҳлиғ¹ била рухсо'ри-м_эг-нинда,
Яна бир дам¹ ниёзу аж'з_и-ла бошим¹ аёгинда.

Вола – мафтун; **ниёз** – ёлбориш; **ажз** – ожизлик, чорасизлик.

Тутуб гоҳи¹ занаҳдонин¹ мукаррар ай'ласам бот-бот¹,
Кўруб гуллар¹ очилган бо'дадин рухсо'ри боғинда.

Занаҳдон – жағнинг ости, бакбақа; **мукаррар** – такрор.

Шимиб ютсам¹ гаҳе ҳайвон¹ суйидек, зав'қ-дин кўргач,
Тарашшуҳ бо'дадин гул яф'роғи янг-лиғ¹ дудоғинда.

Ҳайвон суйи – оби ҳаёт, Хизир суви ҳам дейилади; **тарашшуҳ** – сизган, сизиб томган.

Гаҳе кўз сур'таримда, юқ'са ҳар ён шо'д-лиғ ашким²
Гу-л_уз-ра қат'ра шабнамлар¹ киби сиймин¹ сақоғинда.

Сиймин – кумушдай; **сақоқ** – жағнинг ёни, қирраси.

Гаҳе беҳуд'лугумдин сес'каниб тутсам¹ адаб расми,
Белига чир'машурда шав'қ-нинг иф'ро'ти чоғинда.

Беҳудлиғ – ўздан кетиш, бу ерда: ҳаддан ошиш.

Не келса тонг'-ла келсун, бир¹ ту-н_ус-рук ёт'са ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хир'манин тортиб¹ қучоғинда.

¹ Чамаси, ҳаттот бу мисрада бошқа бир сўзни “мукаррар” деб ёзиб кетган.

² “Ғаройибу_с-сиғар” девони нашрларида бу мисра

Гаҳе кўз суртаримда, йўқса ҳар ён шодлиғ ашким,

тарзида берилган.

Усрук – маст, кайф; **гул хирмани** – гул шодаси, бир даста гул.

Қачон даврон¹ манга бир буй'ла ишратни¹ раво кўргай
Ки, ўргатмиш¹ мени ўртар'га ҳижрон дар'ду доғинда.

Навоий, сен¹ киму ишрат майи?! Билмас'мусенким, ит
Агар қон ич'са ҳам боши¹ керақдур ўз¹ ялоғинда.

Сўнгги икки байт аввалги байтлардаги бор юморни сидириб ташламоқда. Ана сизга Навоий табассуми!

Ғаразим – бир¹ неча кун шо'ҳиду майдур.¹ Йў-қ_эса,
Эй Навоий,¹ бу фано дай'рида не бо'р манга?

Ғараз – ният, умид; **шоҳид** – бу ерда: гўзал дилбар; **фано дай-ри** – бевафо дунё; **фонийлик** водийси; **мажозан**: майхона.

Мумтоз адабиёт намуналарининг ҳозирги нашрларида истеъ-молдан чиққан ва кийин сўзлар луғати ҳам, лозим топилган изоҳлар ҳам, таомилга кўра, ё китоб охирида, ёки тегишли саҳифа остида берилади. Бу ерда луғат билан изоҳлар бевосита байтнинг ортидан келтирилади. Бунда гап фақат қулайликда эмас. Қийин сўз қандай изоҳланмасин, барибир унинг байтдаги маъносига озми-кўпми пу-тур етади. Навоий шеърларидаги сўзларнинг аксари эса кўпмаъно-лик (кўпфункционалик) хусусиятига эгаки, уларнинг ҳаммасини санаб чиқиш доим ҳам осон эмас. Шунингдек, тайин бир сўз гапда қайси сўзлар билан бирга келаётганига (контекстга) қараб, қутилмаган маъно касб этиши мумкин. Масалан, луғатларда ғараз сўзи ният, мақсад, қасд деб таржима қилинади, аммо ҳар уч сўз қўшилиб ҳам бу сўзнинг юқоридаги байтга мос маъносини тўлиқ ифодаламайди.

Бундан ташқари, кўп ҳолларда сўзнинг қисқа изоҳини келти-ришнинг ўзи кифоя қилмайди. Мисол учун, “Масих – Ийсо пайғам-бар” деган изоҳнинг ўзи юқоридаги биринчи байтнинг мазмунини ойдинлаштириш учун кифоя эмас.

Шуни ҳам унутмаслик лозимки, ҳар қандай шарҳ, ҳар қандай талкин – субъектив ҳодиса, шарҳловчининг ёндашувига боғлиқдир. Демак, Навоий шеърларини мутолаа қилганда ўқувчи маълум маънода тадқиқотчи даражасига кўтарилиши, изоҳларга танқидий ёндашиб, ға-зал мазмунига чуқурроқ кириб боришга интилиши мақсадга мувофиқ.

Шу боис бу китобда луғат ҳам, изоҳлар ҳам байт билан бирга берилади. Бу ўринда муаллиф йўл қўйилган ноқисликлар учун китобхондан маъзур тутишни сўрайди.

Чиқти ақлу¹ фаҳм_и_ла сабру кўнгул тан¹ мулк_дин,
Чиқмайин ҳар¹ лаҳза заҳмат¹ бергучи жон_дур манга¹.

Сўз санъатига эътибор беринг: **тан, ақл, фаҳм, сабр, кўнгил, жон.**

Ҳар неча де_димки кун-кун_дин узай сен_дин кўнгул,
Ваҳки, кун-кун_дин батаррак¹ мубтало бўл_дум санга.

Кун-кундин – бу сўзда *такрир* санъати бор. Байтда бу санъатнинг яна ҳам кучлироқ намунаси – *такрирли сўзнинг такрорини* кўрамиз. Бундан ташқари биринчи мисрада бу сўз “бугун бўлмаса эртага” маъносида, иккинчи мисрада эса “кундан кунга” маъносида қўлланганки, бу энди *тажнис* – омоним сўзлар қўллаш санъатининг нозик намунасидир.

Эй кўнгул, тар_ки насихат¹ айладим, о_вора бўл,
Юз бало ет_маски, мен ҳам¹ бир бало бўл_дум санга.

– “Мен доноларнинг насихатларига қулоқ солмадим. Эй кўнгул, сенга юз бало етмагандай мен ҳам бир бало бўлдим”.

Бу байтда ҳам *такрирга асосланган тажнис* санъатини кузатамиз: “юз бало” иборасида “бало” сўзи офат, ташвиш маъносида, “бир бало” иборасида эса “дард, бошоғриғи” маъносида келмоқда. Бу иборалардаги 100 ва 1 сонлари ҳам сўз санъати ташкил этади (*ихтиро*). Масалан, **юз** сўзи ўрнига **кўп** деб ўқилса, маъно сакланади, аммо зикр этилган санъат йўқолиб, байт ғариблашади.

Қаҳри_нг_ўл_са,¹ барча ишим_дин малолат_дур санга,
Лутфу_нг_ўл_са,¹ юз менингдек_дин фароғат_дур санга.

¹ Байтга юмор хослиги изоҳ талаб эмас. Агар шарҳ келтирилса, байтдан олинадиган завқ умуман олганда сусаяди. Шунинг учун кўпинча байтнинг ўзини келтириш билан чекланилиб, навоиёна мутуйибадан мустақил завкланиш ўқувчига ҳавола этилади.

Байт қарама-қарши маъноли сўзлар санъати (*тазод*)нинг мукам-мал намунасидир: **қаҳринг – лутфинг, малолат – фароғат, мен – ўзгалар.**

Лутфу_нг_о_зи¹ жон олур, қаҳ_ринг кўпи ҳам¹ ўлтурур –
Бул_ъа_жаб ҳо_ледурур, о_ё, на ҳолат_дур санга?

Ҳазал қофиясининг мукамаллигига эътибор беринг: **малолат-дур-фароғат-дур-на ҳолат-дур... – ...ча офат-дур.** Навоий бу билан чекланмаган. Байт ичида қофиядош сўзлар келиши ҳам санъат бўлиб, у *мусажжасъ* деб аталади: **жон олур-ҳам ўлтурур-ҳоледурур.**

Пан_д_э_шитмай¹ севди_нг_о_ни,¹ эй кўнгул, чек_дарду ранж,
Оздурур ҳар¹ лаҳза гар юз¹ мунча офат_дур санга.

Оздурур – 1) оз, камдир; 2) оздиради, чўлу биебонда адашти-ради.

Навоий ўз кўнглига мурожаат этади, у билан баҳсга киришади, гина, маломат қилади. Бундай мисралар шоир қалбидаги дарддан нишона бўлиши истисно эмас. Юқоридаги каби байтда кўнгилга таъна енгил мутуйиба руҳи билан суғорилган. Биз бундай ҳолатга яна кўп марта шохид бўламиз.

Эй қуёш, меҳр_аҳ_лини куй_дурма бу во_дийдаким,
Гар_м_равлар¹ оҳидин мун_ча ҳарорат_дур санга.

Бу ерда энди қуёшга таъна қилинмоқда: “Ҳароратингни-ку ошику дардмандларнинг оҳидан оласан (яъни зарядланасан), эвази-га ҳеч йўқ меҳр аҳлини куйдирма!”

Байтда **қуёш – куйдирмоқ – гарм (иссиқ) – харорат** сўзлари мар-варид шодасидай тизилиб, *таносуб* санъатини ҳосил қилмоқда.

Ўзгалар хус_нин тамошо¹ айласам, чиқ_сун кўзум,
Ўзга бир кўз¹ ҳамки хуснунг_ни тамошо¹ айласа.

Бу ҳам Навоийнинг машҳур байтларидан бири. Эътибор бе-ринг: ҳар икки мисрада **ўзга, хусн, тамошо, кўз** сўзлари такрорла-ниб, санаса бир қўлнинг бармоқлари етмайдиган микдорда шеърий санъатлар ҳосил қилган.

Шунингдек, иккинчи мисра икки хил талқинга йўл қўяди: 1) “агар ўзга бир кўз ҳуснингни тамошо айласа, чиқсин кўзим” – бу талқинда асосан рашк ифода этилган бўлади; 2) “агар ўзга бир кўз ҳуснингни тамошо айласа, у кўз чиқиб кўр бўлсин”, – энди бу шунчаки рашк эмас, балки шоирнинг “дуойи бад” шаклидаги мутойибаси.

Мана бу байтда эса соф рашк туйғуси юмор билан ифодаланган:

Рашк-дин жо'нимга ҳар нар'гис кўзи бир ' шуъладур,
Бо-ғ_а-ро но'гаҳ хиро-м_ул ' сарви раъно ' айласа.

Хиром – таманно билан юриш, сайр қилиш; **сарви раъно** – қомати сарву юзи атиргулдай гўзал.

Эй Навоий, ' эр эсанг дун'ё арусин ' қил талоқ,
Бир йўли бўл'ма забун бу ' золи макко'р_ол-лида.

Арус – келинчак, каллик; **забун** – таслим, мағлуб; **золи маккор** – алдоқчи кампир, ялмоғиз.

“Дунёнинг хою хаваслари ўзини келинчаклардай ёш ва чиройли қилиб кўрсатади. Эй Навоий, бу маккорага тагин алданиб қолма: аслида у ёш ҳам эмас, чиройли ҳам эмас, балки никоб тутиб олган бир алвасти”.

Ола-м_аҳ-ли'дин агар йўқ'тур жигаргун ' соғаре,
Ко-ш-ки юз ' минг қадаҳ ху'ни жигар ҳам ' бўлмаса.

Жигаргун – жигарранг (кизил); **хуни жигар** – жигар қони; **соғар** – қадаҳ, бу ерда: қадаҳ тўла май (*истиора*).

Байтнинг мазмуни аслида аччиқ. Лекин худди шунинг учун ундаги сўз ўйинида навоиёна мутойиба мавжуд.

Ўлтурурлар ' ҳамдаминг бўл'сам, ўлармен ' бўлмасам,
Бўлмаган, жо'но, сенинг бир'лан бало бўл'ган бало.

Ҳам рамад тек'кан кўзунга ' чашми бедо'рим фидо,
Ҳам учуқ чиқ'қан лабингга ' жони афго'рим фидо.

Рамад – касалланиш оқибатида кўзнинг ёшланиши; **чашми бедор** – уйқусиз кўз; **жони афгор** – афгор бўлган, хасталанган жон.

Ул кўзу бу ' лабга умрум ' боғу гулзо'риндаги
Наргису гул ' барги, йўқим, ' боғу гулзо'рим фидо.

Биринчи байтда севгилининг образи юмор билан тасвирланган бўлса, иккинчи байтда у яна бир сўз санъатида намоён бўлмоқда: касал кўзга наргисни, учуқли лабга (атиргул ёки лоланинг) гулбаргини фидо қилмоқчи бўлган шоир “бу гапим тагин севгилимнинг дилини оғритмасин” дея сўзига тузатиш киритади: “Йўқ-йўқ, унисига бутун боғу, бунисига ҳамма гулзорим фидо”.

Шундай қилиб, бу байт *ружусъ* – ўз айтганини ўзи рад қилиб, фикрни кучайтириш санъатининг нафис намунасиدير.

Жон агар ши'рин лабингга ' ўлғали дар'хў-р э-мас,
Айла-й_ал-фо'зинг учун, эй ' тал-х гуфто'рим, фидо.

Ўлғали – бўлгани; **дархўр** – муносиб, арзирли; **алфоз** – лафзлар, сўзлар.

«“Лабим учун атиги жонингни фидо қиласан, холосми?” деб норизо бўлсанг, майли, эй нордон сўзлигим, жоним шу сўзларинг учун фидо бўла қолсин».

Эй Навоий, ' неча оз-озгина май мад'расада,
Дай-р_а-ро кир'ки, ичар шай'х тўла, шоб тўла.

Иккинчи мисрада ийҳом ва тазод санъатларининг мураккаб шакли: 1) **шайх** – кекса; **шоб** – ёш; 2) **шайх** – такводор, пир; **шоб** – шодлик, кайфу сафо.

“Эй, Навоий, мадрасада яширинча оз-оздан ичиб ўтирасанми? Бор майхонага – ёшу қари билан лик тўла. Шайхларинг ҳам тўлдириб-тўлдириб ичмоқда. – Йўғ-э? – Ишонмаганинг ўзига қийин!”

Сўз санъатининг бу қадар мураккаб, чуқур намуналарини насрий баёнда бериш имконсиз.

Онча даврон ' бирла кўрдум ' аҳли даврон'дин жафо,
Ким кўзумга ' тўтиёдек ' бўлди жонон'дин жафо.

Онча – шу қадар; **аҳли даврон** – замондошлар; **тўтиё** – кўзни равшанлаштирадиган дори.

Чу айлар жил'вайи хусн_ул¹ парий ушшоқ_а_ро, нетгай
Юзин ёшур'маса бўлган¹ замон мен тел'ба ҳам пайдо.

Жилвайи хусн – хуснини кўз-кўзлаш; **ушшоқ** – ошиқлар, мух-
лислар.

Қўюнг, йиғлай'ки кўнглумнинг¹ ғубори пас'т_роқ бўлсун
Ки, ман_ъи гар'д_э_тар ногаҳ¹ ҳавода бўл'са нам пайдо.

Манъи гард этмоқ – чанг-ғуборни босмоқ.

Ул шў_х_ки¹ майдон аро¹ кўрганга со'лур тийғ,
Кўрмасга со'лур етса На'воий сари¹ амдо.

Амдо – атайин, жўрттага.

Дема: “Ҳижро'нимда чекмай'сен фиғону¹ нола кўп», –
Жис_м айлар'му фиғон, бўл'гач нафас жон'дин жудо?

«Жондан жудо бўлган жисм қандай қилиб фиғон қилсин? Тагин
“Нолаю фиғон қилмаяпсан-ку, демак, мени яхши кўрмайсан”, дега-
нингга ўлайми?»

Ранжу заъфим¹ бўлмиш андоқ'ким сўрар кел'ган улус
Ҳолим айлар'лар савол, ам'мо эшитмас'лар жавоб.

Ранж – кийналиш, азоб чекиш; **заъф** – заифлик; **улус** – эл, одамлар.

Гар Навоий'нинг куюк бағ'рида қондур,¹ не ажаб,
Хо_м_сў_з_ў'лур ёлин уз'ра тушуб куй'ган кабоб.

Хомсўз – чала пишган, бир томони қонли, бир томони куюк.
Бу байт олинган ғазалнинг матлаъи:

Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб,
Барқи ломиъдур саманди, гарди андоқ'ким саҳоб¹.

¹ “Шу қадар шўх ва чакконки, машк майдонида от чоптирар экан, саманининг
туёғидан сачраган учкунлар – чакмокни, чанги эса булутни эслагади”. Ҳазрат от-
нинг такаси тошга урилиб учкун сачратишини кузатган, албатта.

Ғазал нишонга ўк отиш мусобақаси мавзусида бўлиб, аслида,
бошдан-охир юмор билан суғорилган.

Ўша даврда бундай мусобақани ўтказиш учун баланд хода ўр-
натилган ва унинг учига ковоқ осиб қўйилган. Мерганлар камондан
ўк отиб, ана шу ковоқни уришлари лозим бўлган. Бундай мусобақа-
ларда йигитлар қаторида кизлар ҳам иштирок этган бўлса керак:

Ўқи рашки'дин эрур кўк'сум аро кўн'глум куши
Ул кабутар'ким, қабақ и'чинда қилгай¹ изтироб.

Юмор айникса мана бу байтда оригинал образда ифодаланган:

Ногаҳон от'қайму, деб бир¹ ўк қабақ шақ'ли била
Боши усти'га келур май'донда ҳар кун¹ о_ф_тоб.

Қадаҳни ич'тию юз ло'ба билан тут'ти манга
Ки, анинг ич'кани-ўк қил'ди мени мас'ти хароб.

Лоба – ёлбориш, ўтинч, илтимос; **ичгани-ўк** – ичганининг ўзиёк.

Юз сўзумдин¹ бирига бер'мас жаво_б_ул¹ нў_ш_лаб,
Оғзини йўқ'тур десам, во'қиъки, ҳе_ч_эр'мас ажаб.

Нўшлаб, нўши лаб, нўшин лаб – ширин лаб. Навоий даврида
моделлар “бели бор ё йўқ”, “оғзи бор ё йўқ” каби мезонлар билан
ўлчанган бўлса керак.

Нуқтаи хо'линг недин ши'рин лабинг ус'тидадур?
Нуқта чун остин бўлур ҳар¹ қайдаким ё'зилса “лаб”.

“Лаб” сўзидаги «б» ҳарфининг араб алифбосида ёзилиши: ب

Вас_л не янг'лиғ муяссар¹ бўлғусидур,¹ чун эрур
Дилбарим – но'зук мизожу¹ мен – бағоят¹ беадаб.

Ваҳки, кўнглум'ни шико_ф_эт'ти кулумсуб¹ оғзи,
Гунчаларни¹ нети_б_оч_ти¹ бу табассум,¹ ё Раб?!

Шикоф – ёрик, чок, йиртилиш.

Ўхшатишлар занжирига эътибор беринг: **очи́ла бошлаган ғунча** – кулумсираган оғиз – кўнгулнинг чок бўлиши.

Неча ул ой ¹ меҳридин шай¹до кўнгулни ¹ овутай,
Телбага ёл¹ғон ҳикоят ¹ бирла берган¹дек фириб?

Фириб – алдаш, чалғитиш.

«Қачонгача шайдо кўнгулни “сабр қил, кут, меҳрини кўрғазиб колар”, дея алдайман?» Бу байтда ҳам муаллифнинг ўз кўнгли билан “мулоқоти” сезилади. Иккинчи мисрадаги образ эса Навоий ҳаётни нақадар яхши билганига яна бир шаҳодат.

Ошиқу шай¹долиғимни ¹ ман¹ъ¹э¹тар зо¹ҳид, кўрунг
Ким, ҳунар ҳам ¹ бор эмиш но¹дон киши ол¹лида айб.

Деб эмиш: “Бир ¹ кун келиб кўн¹гли яросин ¹ буткарай”.
Келса буткил, ¹ эй кўнгул, бу ¹ сўзга худ бўл¹мас бутуб.

“Эй кўнгул, бу ваъдадан эриб, тагин тузалиб ўтирма, келганидан кейингина тузал”.

Дарду ғам қо¹либ, Навоий ¹ жони чиқти ¹ оқибат,
Ҳаж¹р¹э¹линдин ¹ хонумонин ¹ борди ул мис¹кин солиб.

Эл – қўл.

Жон жойида қолиб, дарду ғам чикса яхши бўларди...

Югурур ҳар ¹ киприкимга ¹ ортилиб бир ¹ қатра ёш,
Шў¹х ёшлар ¹ декки ўйнар¹лар чубуқ мар¹каб қилиб.

Чубук – чўп, чивик, калтак; **маркаб** – от, миниш учун улов.

Ушбу ҳижрон ¹ кечасин туш ¹ кўрсам эрди ногаҳон,
Ўлгай эрдим ¹ ваҳ¹м¹дин, ал¹батта, заҳрам ¹ ёрилиб.

Захра – ўт, сафро халтаси. Айтишларича, киши каттик кўркса, ўт пуфаги ёрилар экан. “Ўтакаси ёрилди” ибораси ҳам шундан.

Еру кўқда ¹ истабон пай¹до эмас Хиз¹ру Масих,
Қочтилар гў¹ё дудоғинг ¹ оби ҳайво¹нин кўруб.

Оби ҳайвон – оби ҳаёт (ким ичса, қиёматгача ўлмайдиган афсонавий булоқ суви).

Хизр – оби ҳаёт ичиш насиб этган пайғамбар, **Ийсо Масих** – ўликни тирилтириш қобилияти ато этилган пайғамбар, ислом дини таълимотига кўра тирик ҳолида арши аълога олиб чикиб кетилган.

“Севгили дудоғининг хосияти шу қадарки, унинг олдида оби ҳаёт ҳам, Ийсонинг нафаси ҳам ҳеч нарса эмас. Хизр ҳам, Ийсо ҳам ўлмаган, аммо уларни ҳеч ким кўра олмайди, чунки ҳар иккиси ҳам хижолатдан қочиб осмонга чиқиб кетган”.

Эътибор қилинг: кўпинча Навоийнинг атиги кичик бир ибора-сини ҳам қисқа шарҳлаш имкони йўқ.

Кўнгулки ит¹ти қилиб тий¹ра хонумо¹нимни,
Қовай агар ¹ яна келса, ¹ юзйни қо¹ра қилиб.

Итти – кетди, қочди, кўздан ғойиб бўлди; **тийра** – қоронғу; **қовмоқ** – қувмоқ, ҳайдамоқ, **Юзини қора қилиш** – уялтириш, шарманда қилиш.

Санъатга эътибор беринг: тийра, яъни **қоронғу** сўзи таркибида “қора” сўзи, мазмунида эса “қора” рамзи мавжуд.

Кўнгулни ё¹ра қилиб ул¹ки тикти кў¹сумни,
Ёқамни тик¹мак эрур кў¹рагимни по¹ра қилиб.

Ажаб: маҳбуба ошиқ кўйлагининг чокини тикиб берса, кўнглимни яра қилдинг, деб шикоят қилади, ёқангизни тикиб берай деса, кўкрагимни пора қиласан, деб нолийди. Нима қилсин бечора?

Кулса лаъ¹ли, ¹ ваҳки, қолмас ¹ менда бир ўп¹кунча хуш,
Ҳаш¹в¹э¹рур, кўн¹глумки, айтур¹сен, лаби хан¹донин ўп.

Лаъл, ақиқ – қизғиш, тўқ сариқ, зарғалдоқ рангли қимматбаҳо тош, одатда лабга нисбат берилади; **ҳашв** – ортиқча, ноўрин айтилган сўз; **хандон** – кулувчи, масрур.

“Эй кўнгул, ёрингни жилмайган пайтида ўпиб кол”, дейсан. Бунинг иложи қани – унинг хурсандлигини кўриб кувонганимдан, ўпишга ҳолим қолгани йўк”.

Ёна солди ¹ ҳаж·р ҳам тан, ¹ ҳам кў·нгул, ҳам ¹ жонга ўт,
Солди ўт ҳиж·рон ма·нга, ё ¹ Рабки, сол ҳиж·ронга ўт.

Эй Навоий, ¹ тан қолиб, жо·нимни олиб ¹ борди ёр.
Солди ул бор·ғонга ўт, ҳиж·рон вале – қол·ғонга ўт.

Ёна – яна; вале (валек, ва-л) – ва лекин.

Ўт агар ит·са жаҳондин, ¹ оҳи·м_ўлса, ¹ ғам эмас,
ЕТкурай бир ¹ дамда юз ав·валғи ўт миқ·дори ўт.

«Агар дунёда олов қолмаса, энди нима қиламиз, деб ғам еманглар. То менинг “ох”им бор экан, бир нафасда ҳаммага ўт етказиб бераман».

Водийи ҳиж·ронда ағё·риға ё·р_ўл·дум, не тонг
Гар бўлур гу·ли биёбо·ний била де·вона дўст.

“Ҳижрон водийсида сарсон юрар эканман, ғанимларга шерик бўлиб қолсам. Худди девоналар биёбонда девлар билан дўстлашгани каби”.

Ривоятларга кўра, биёбонларда девлар йўловчиларга уларни йўлдан адаштириш учун одам киёфасида йўлиқар экан. **Ғули биёбоний** деганда ана шулар тушунилади.

Дин ҳавас ай·ласа·м_ўл·тур ¹ манги·з, эй муғ·бачалар
Ким, бурун тав·ба ушатқан ¹ куни бўлмиш·мен маст.

Навоийнинг шаклан риндона ғазалларининг кўпчилигига юмор руҳи хос. Жумладан, юқоридаги байт ҳам шу жинсга мансуб. Фақат унинг мазмунида баҳсли бир нукта мавжуд. Байтда “Эй гўзаллар, мен дин арконларига қатъий амал қилишни ҳавас қилган бўлсам, ўлдирмангиз. Аввал тавба қилган эдим, уни мастлик сабабли бузганман”. Лекин бундай талқин анъанавий риндона байтларга мос

келмайди. Хусусан, у мазкур байт олинган ғазалнинг куйидаги мисраларига ҳам зид:

Мени усрук ¹ кўрубон жо·мим ушатма, ¹ эй шайх,
Ким, бу янглиғ ¹ мени мас·т_эт·га·н_эрур жо·ми аласт.

Яъни, “Эй шайх, мени кайфда кўриб, май идишимни синдирма, чунки менинг мастлигим сабабчиси у эмас, менинг ўзим, ўз жисмим”. Шу нуктаи назардан аввалги байтнинг куйидагича талқини жоизроқ бўлса керак: «Дин ҳавас айласам, “Навоий тавба қилар экан-да” дея безовта бўлманглар, киши мастлигида нималар демайди». Чамаси, юқоридаги байт матни янглиш кўчирилган.

Кў·нгуллар но·ласи зулфунг ¹ камандин но·гаҳон кўргач,
Эрур андоқ·ки, қушлар қич·қиришқайлар ¹ йилон кўргач.

Ҳазрат бундай манзарани қачонлардир кўрган, албатта. Уни байтдаги каби хусни таълил санъатида кўллаш – ассоциатив тафаккурнинг юксак даражада намоён бўлиши.

Кў·нгуллар нақ·дини торо·ж_э·тарга ёп·моғинг бурқа
Анингдекдур·ки, юз боғлар ¹ қароқчи ко·р·вон кўргач.

Бу манзара-чи? **Бурқа** – юзга тутиладиган парда, никоб, вуаль.

Қошин кўргач ¹ ҳасаддин ис·тарам эл кў·зи боғланғай,
Нечукким, кўз ¹ тутарлар эл ¹я·нги ой о·ш·ко·р_ўл·ғач.

Ҳозир расм бўлганидек, **ян ги** деб ўқилса, вазн бузилади.

Рўза ойин ¹ кўрма·й_ил·гинг·дин қадахни ¹ солмағил,
Ле·к ол бай·рам ҳилоли ¹ ҳам кўрунган ¹ тун қадах.

Рамазон ойи кўрингач, эртасидан рўза тутилади. Байрам ҳилоли кўринган окшом эса рамазон ойининг охири куни бўлиб, эртасига Ийд рамазон байрам қилинади. “Байрам арафаси куни тонг отишини кутиб ўтирма, рўзанинг охири кунда оғзингни очдингми, дарҳол кўлингга қадах ол-у байрамни бошла”.

Ғари·б кел'мади ширин ' лабингға ач'чиғ сўз,
Эмас ғари'б чучук ме'ва бўлса хас'та талх.

Синоним ва антонимлар қўлланишига эътибор беринг:

ширин ↔ аччиқ
↑ ↓
чучук ↔ талх

То·нг_э·масдур, ' бўлса ҳар сар'ви парийрух'со·р шўх,
Ле·к_э·рур сар'ви парийрў'юм менинг бис'ё·р шўх.

Тонг эмас – ажабланарли эмас, таажжубга ўрин йўқ.

Гар менинг шў'хи ситамко'рим парийзо'д_ўлмаса,
Мумки·н_эрмас ' одамий бўл'моғли·ғ_ул миқ'до·р шўх.

Аввалги байтда севгили парийга ўхшатиш билан эди, бу бандда у умуман одам зотиға мансуб бўлмаса керак, дея ҳукм қилинмоқда.

Гар десангким ' жонға етмай ' ҳар замон бир ' жав·р·дин,
Эй Навоий, ' пан·д_э·шит: "Ё'р_истама бис'ё·р шўх".

Жавр – жабр, ситам; **бисёр** – кўп, хаддан зиёд.

Ҳам *тажнис*, ҳам *издивож* санъати: ёр. – бисёр. Бундан ташқари **бисёр** сўзи ғазалнинг матласида кўп, хаддан зиёд маъносини билдираётган бўлса, мактасида “бошқа” деган маънода ҳам келмоқда.

Оғзидин ач'чиғ сў·з_айтиб ' зоҳи·р_этса ' захри чашм,
Ай·б_э·мастур ' писта шўру ' то·нг_э·мас бо' до·м талх.

Захри чашм – аччиқ билан, зардали қараш.

Оғиз – писта, **кўз-қовоқ** – бодом. Ҳар иккиси ҳам аслида ширин ноз-неъмат, лекин баъзан... (*ташбиҳ* – ўхшатиш киноя санъатларининг синтези).

Қоварлар ит'лари ул кўй ' а·ро фиғо'нимдин,
Не итки, кўп ' улуса, эл ' аро бўлур ' мардуд.

Нозик нуктага эътибор қилайлик: шоир нафақат ўзини итга киёсламоқда, айти пайтда эл (одамлар)ни уни қувган итларга ўхшатмоқда. Муҳими, иккинчи ташбиҳ бир қарашда сезилмайдиган, пардали йўсинда айтилмоқда (*киноянинг кинояси*).

Сай·д_ўл·ди кў·нгул ' кўзлари·нга, ' ваҳ, қутулурму
Бир қушки, анинг ' қасдида бўл'ғай ики сайёд?

Бу байтда юмор – ташбиҳда, албатта.

Сайд ва **сайёд** сўзлари бир йўла икки санъатни ўзида мужассам этмоқда – *иштиқоқ* (бир ўзакли сўзларни қўллаш) ва *радд-ул-ажз мин ас-садр* (биринчи мисра бошидаги сўз иккинчи мисра охирида такрорланиши).

Оразинг муш'тоқидур бу ' кўзки, бўлмиш ' дар·д·манд,
Гарчи бордур ' дар·д·лиғ кўз'га ёруқлиқ'дин газанд.

Ораз – юз, чеҳра; **газанд** – зарар, зиён-захмат.

Бу ерда ҳам навоиёна ташбиҳ: “ёрнинг юзи куёшдай ёруғлик таратиб, қараган кўзни оғритса ҳам, барибир кўз қарагиси келаваради”.

О·р_э·тар паш'минадин аб'лаҳ тилаб зар'риштани
Ким, эшак ҳал'вони андоқ'ким сомон кўр'мас лазиз.

Пашмина – жун мато (сўфийларнинг жун матодан тикилган дағал кийими); **зарришта** – тилла ипли мато (бойликни кўз-кўз қилувчи қимматбаҳо кийим). Бу байтда юмор чакана эмас, аммо сатира кучлироқ.

Парим бўлса, ' учиб қочсам ' улустин то ' қанотим бор,
Қанотим куй'са учмоқдин, ' юурсам то ' ҳаётим бор.

Ул балиғ тут'қанда солиб ' шас·т, онинг ' рашкидин
Судин ойрил'ган балиғ янг'лиғ кў·нгул то'покидур.

Шаст – қармоқ; **топок** – типирчилаш, безовталик.

Бу байтда кўнгул баликка ўхшатилад экан, “кўнгил овламоқ” иборасига ишора бор: “Қани эди балиқ ўрнига менинг кўнглимни овласа”, дея ҳам рашк, ҳам ҳавас туйғуси изҳор қилинади.

Хоҳ тасаввуф руҳидаги, хоҳ ижтимоий-фалсафий мавзудаги, хоҳ ошиқона ёки риндона байт бўлсин, Навоий оригинал образ яратиш учун умри давомида кўрган, кузатган ҳар бир эпизоддан маҳорат билан фойдаланган. Жумладан, мутойиба байт битиш борасида ҳам – юқоридаги байт олинган ғазалда қармоқда балиқ овлаш билан боғлиқ образлар жалб этилган.

Оғзим ачитқан дам-бадам¹ ул лаъли шаккархан-д_э-рур,
Ваҳ-ваҳ, ту-з_эрмиш улки, мен¹ қилдим гумонким қан-д_э-рур.

Ачитмоқ – қалампирдай оғизни ачитмоқ; **шаккарханд, шакарханд** – чиройли кулувчи, ширин табассумли.

Чамаси, ошиқ маъшуқасини ўпмоқчи бўлгану, яхшигина таъзирини еган.

Дунё аруси зулфини¹ тутқан не о¹ гаҳ фақ-р-дин?
Ган-ж_ис-тамас¹ улким, йилон¹ тутмоқ била¹ хурсан-д_э-рур.

Байтдаги юмор очик-ойдин. Мазмун эса мутойибадан йироқ: бу дунё хою ҳаваслари – келинчак; ана шу ҳавасларга берилган киши – қиз боланинг сочини ўйнашга берилган одамга ўхшайди, бундай ҳаёт тарзига эга киши фақр (маънавий баркамоллик йўлидаги муҳим босқич) тўғрисида тушунчадан йироқ бўлиб, илон тутувчига ўхшайди – хазина билан кизикмай, илон тутганидан хурсанд бўлиб юраверади (Ер остига яширинган хазинани илон кўриқлайди, деган ривоятга ишора). Байт зулф (яъни йўғон қилиб ўрилган узун соч) нинг шаклан илонга ўхшаши асосига қурилган.

Лаъли шавқидин кўнгул хурсан-д_э-рур хуно-б_и-чиб,
Телбага рангин су берсанг,¹ май дебон хушну-д_э-рур.

Васли-н_ис-таб¹ кўп эналдим, қовди кўйидин мени,
Бўлса мубрим¹ шева, албатта гадо марду-д_э-рур.

Эналмоқ – ялинмоқ, ёлбормоқ; **мубрим** – кистайверадиган, шилким; **шева** – бу ерда: а) одат, феъл-атвор; 2) гапириш йўсини; **мардуд эрур** – рад этилади.

Шоир ўзини бир телбага, бир гадога ўхшатмоқда (ташбих).

Лаълидин ко'м_ол-мағунча¹ билмадим шй'ринлигин,
Барги гул замбу-р коми¹ ичра киргач¹ бо-л_э-рур.

Лаъл – бу ерда: лаб, дудок (*истиора*); **ком** – 1) мурод ҳосил бўлиши, манфаат, 2) оғиз, бўғиз; **замбур** – асалари.

Бу ерда ҳам *ташбих* билан ҳусни таълил ниҳоятда гўзал чиққан, “ком” калимаси ҳосил қилган сўз ўйини эса (биринчи ўринда *ийҳом*, кейингиси – *тажнис*) байтни шохбайтга айлантирмоқда.

“Тиргузуб, – деб'сен, – Навоий¹ жонига мин'нат қўяй”,
Гар сен ўлтур'сангки ул жон¹ бирла миннат¹ до-р_э-рур.

«“Ўлар ҳолга келган Навоийни тирилтириб – жонига оро қириб, бир миннатдор қилиб қўяй”, дебсан. Э, воҳ, ўз кўлинг билан ўлдирсанг, жоним сендан миннатдор бўлади». Бу байтда «жон бирла» иборасини «жон деб» маъносида ҳам тушуниш мумкинки, бундан байт яна бошқа бир жило билан товланади.

Деб эмиш: “Но'мамға қилмай'дур Навоий¹ жон нисор”,
Анда жон бўл'са қачон бу¹ нав-ъ иш он'дин келур?¹

Жон нисор қилмоқ – бу ерда: жонини фидо қилмоқ.
“То Навоийнинг танида жон бор экан, қачон уни сенга нисор қилмаган?”

Агар Маси'х дуоси¹ ўлугни тир'гузу-р_эди,
Не нут-қ_эрур'ки, сўкунчинг¹ била ўлуг¹ тирилибдур².

¹ Мумтоз адабиётда «ъ» ҳарфи мустақил ундошдир (айн ёки ҳамза). Хусусан, у бу мисрадаги каби ўта чўзиқ ҳижо охирида бир ўзи киска ҳижо ҳосил қилиши мумкин. Бундай ҳолларда «ъ» ундош тарзида талаффуз қилиниши керак (Бундай ундош, масалан, *мутолаа* сўзида икки “а” унлиси орасида қатнашди: *му-то-ла-ъа*).

² **Масиҳ** сўзининг иккинчи бўғини ўта чўзиқ бўлиб, аслида у **Масийҳ** тарзида талаффуз этилиши лозим.

Дуо – сўқунч (сўкиш, сўкиниш) жуфтлиги – *таъзод*, ўлугни **тиргузур – ўлуг тирилибдур** жуфтлиги – *такрир* санъати.

Навоийгача бўлган даврда “туркий тил аруз вазнида шеър ёзиш учуй ўнғай эмас” деган гап юрган. Бунинг тагида “туркий тилда умуман шеър ёзиб бўлмайди” деган фикр ётмаган, чунки Навоийнинг Лутфий, Саккокий, Хоразмий, Сайфи Саройи каби салафлари томонидан мукамал шеърлар битилган. Мазкур иддао моҳиятан “бу тилдаги кўп сўзлар шеърга тушмайди” деган даъвои ифода этган. Навоий бундай фикрлар мутлако асоссиз эканлигини ҳам назми, ҳам “Мухокамату-л-луғатайн” рисоласи оркали тўлиқ исботлаган. Жумладан, келтирилган байтда буюк шоир сўқинчдай “дағал” сўзни арузга солиб, гўзал образ яратган.

Лаълидин мас’т ў-лубон бор’ди хуморим ‘ марази,
Турфа майдур ‘ буки, ҳам ус’руку ҳам соғ’э-тадур.

Лаъл – лаб, дудог (*истиора*); **хумор марази** – хумор бошоғриғи; **усрук** – кайф, маст.

Иккинчи миерадаги лирик қаҳрамон таажжубида “тажохули ориф” – билатуриб, ўзини билмасликка солиш, ажабланиш санъати бор.

Бу байтда **май** сўзи “висол майи” маъносида келаётгани шубҳасиз. Шу билан Навоий бу сўзнинг мумтоз адабиётда учрайдиган кўплаб талқинларидан бирини изохлаб кетмоқда.

Сўрду-м, оғ’зи ‘ таъми тал’х, эр ‘ миш, ажаб йўқ ‘ ўлмагим
Менки, бу янг’лиғ ачиг таъм ‘ оби ҳайво’нимдадур’.

Оби ҳайвон (оби ҳаёт) ичган одам умуман қиёматгача ўлмаслиги керак. Инсон учуй бундан ортиқ лаззат бўлиши мумкинми? Байтда эса...

Сўрмоқ – 1) ўпмоқ: «Ўпсам, аччиғи чикди. Оби ҳаётимки талх экан, ўлмасдан бошқа нима қиламан?» 2) сўрамоқ: «Оғзининг таъ-

‘ Аруз талабига кура байт

Сўрду-м, оғ’зи ‘ таъми тал’х, эр ‘ миш, ажаб йўқ ‘ ўлмагим
Менки, бу янг’лиғ ачиг таъм ‘ оби ҳайво’нимдадур.

тарзида хижолаарга бўлиниши лозим эди. Бироз чекиниш бўлса-да, ўқиш учун қулайроқ йўл танланди.

мини сўрасам (бўса умиди билан), “талх” дея жавоб қилди. Оби ҳаётимки аччик экан, ўлганим яхши эмасми?»

То ҳаёлинг ‘ гаҳ кўнгул, гаҳ ‘ кў’з, а’ро меҳ’мон эрур,
Кўз била кўнгулум ароси’да ҳасаддин ‘ қон эрур.

Тий’г, ила душ’во’р айлаб’сен Навоий ‘ қатлини,
Чехрадин бур’қаъни олгил’ким, басе о’сон эрур.

«Навоийни тиг билан катл қилиш сенга кийинлик қилса, уни ҳалок қилишнинг жуда осон йўли бор-ку: ёпинган пардангни кўтариб, юзингни оч, шунинг ўзи кифоя».

Шо’д-лигдин ‘ гулшани вас ‘ лингда йиғлаб ‘ чекса-м, ох,
Ёппа юзким, ‘ гулга бўлмас ‘ ел-ёгиндин ‘ ғам баҳор.

Десам ҳус-н, аҳ’лини кўрманг’ки, золимдур’лару қотил,
Кўнгул айтур: “Кўрай, шояд’ки мундо’қ, эр’ма-с, эр’кинлар”.

Ўзбек тилигагина хос ибора: эрмас эркинлар.

Ул қуёш ю’зига боққан ‘ сойи ортар ‘ кўз ёшим,
Меҳ’р тоби’ди-н агарчи ‘ ҳар неким, ўл’дур, курур.

Меҳр – бу ерда: қуёш; **ўлдур** – ҳўлдир, намдир. Акс далилга асосланган ҳусни таълил санъати: “Нимаки ҳўл бўлса, қуёшнинг тобидан қурийди, унинг қуёшдай юзига боқсам, кўз ёшим қуриш ўрнига, баттар нам бўлади”.

Ғуборин ‘ тилаб йиғлама ҳар ‘ да-м, эй кўз
Ки, ашкинг’ди-н, ўқ ер ‘ юзи нам ‘ бўлуптур.

Мумтоз адабиётда, жумладан, Навоий ижодида ҳам ёр билан боғлиқ (оёғининг, кўчасининг, изининг, отининг ва х.к.) чангини кўзга тўтиёдек суртиш – кўп учрайдиган ибора. Бу байтда шоир истехзо билан “ёрнинг ғуборини тилаб овора бўлма, кўз ёшингдан унинг кўчаси тугул, ер юзида чанг қолмади”, дея муболаға қилади.

Эй Навоий, ¹ иш-қ ман Ёин ¹ элга иршо'д ай ладинг,
Ол ло ҳ-Оллоҳ, ¹ бў не макру ¹ ҳийлаю дас'тон бўлур?!¹

Манъ – таъкиклаш; **иршод айлаш** – насиҳат қилиш, таълим бериш, йўл кўрсатиш; **“Оллоҳ-Оллоҳ”** – қаттиқ ҳайратланишни ифодаловчи ундалма; **дастон** – 1) достон; 2) ҳийла, фириб сўзларининг синоними.

Байтдаги юмор – шоирнинг ўз “иши” (насиҳати)нинг бемаъни-лигидан ўзи завқ олиб кулишида.

Бармоғи ҳай'рат билаким ¹ лаъли хандон ¹ ичрадур,
Ул алиф янғлиғдурурким, ¹ филмасал жон ¹ ичрадур.

Филмасал – мисли, худди.

¹ (алиф) ҳарфи “жон” сўзининг ўртасида келади: جان

Бу байтда юмор йўқ деса ҳам бўлади (махбуба бармоғини тиш-ласа тишлабди-да). Юмор шу ғазалнинг кейинги байтида:

Хони ҳусни ¹ завқини бил'макка ёхуд ¹ бармоғи
Лаъли хандон ¹ ичра эрмас'ким, намақдон ¹ ичрадур.

Хон – хонтахта, дастурхон; **хони ҳусн** – ошиқ кўришга мушар-раф бўлган маъшука жамоли; **намақдон** – туздон.

Ҳайратдан тишланган бармоқ “жон” сўзидаги алифга ўхша-тилган эди. Аммо шоир бу билан қоникмайди-да, бошқа оригинал образга мурожаат этади: махбубанинг юзи кўнгилни меҳмон қила-диган дастурхон бўлса, оғиз ундаги туздон, тишланган бармоқ туз қолганми ё йўкми – билиш учун туздонга тикиб кўриляётган бар-моқдай.

Бу ерда бир йўла 4-5 сўз санъати синтез қилинган. Аввалги байтдаги ҳарфий санъат таъкидланган эди. Ҳар икки байтда бир нечтадан ташбиҳ – ўхшатишларни кўрамиз. Биринчи байтда ай-тилган “бармоғи лаъли хандон ичрадур” деган фикрдан қайтилиб, “намақдон ичрадур” деган бошқа ўхшатиш келтирилмокдаки, бу ружуъ (қайтиш) санъатидир. Одатда ружуъ санъатида кейинги фикр олдин айтилганини кучайтириши керак. Бу ерда эса Навоий аксин-

¹ Нашрларда: “...ҳийлаву дастон бўлур”. Вазнга таъсир этмагани учун, ҳозир-ги нутққа мос шаклга солинди.

ча, “лаъли хандон эмас, намақдон” демокдаки, натижада киноявий ру-жуъ ҳосил бўлган. Сиртдан қараганда киноя шеър объекти – махбубага қаратилгандек. Аслида, Навоий “лаъли хандон” каби сийка ўхшатиш-лардан нарига ўтолмаган шоирлар устидан киноя қилмокда.

Бир байтга шунча маъно, шунча санъатни сиғдириш, ҳеч шубҳасиз, юксак истеъдод намоишидир.

Навоий шеърларида ғазал жанрига хос унсурлар – қофия ва вазн, бадий сўз санъати, оригинал образлар, шеърга сингдирилган туйғу ва кечинмалар ҳамда буюк шахс руҳий оламининг мавжла-ниши – барчаси аъло даражада. Булардан қофия ва вазн мукаммал-лиги – аниқ ўлчанадиган шаклий унсурлар бўлиб, уларни мумтоз шеърят “тарозисида тортиб” кўриш мумкин (масалан, компьютер-да дастурлаш йўли билан). Бадий сўз санъати эса доим ҳам осон пайкаладиган шеър унсури эмас.

Адабиёт тарихида шеърнинг бу унсурини пайкаб, ундан завқ олишдан таълим берадиган “илми бадиъ” (бадийлик фани) мавжуд бўлган ва бу соҳага оид кўплаб рисоалар битилган. Лекин шунга қарамай, шеърда қандай сўз ўйинлари ва санъатлар қўлланганини санаб чиқиш доим ҳам осон эмас. Қолаверса, А.Рустамов “Наво-ийнинг бадий маҳорати” рисоласида таъкидлаганларидек, “назм султони”нинг шеърларида ҳали “илми бадиъ” мутахассислари ном бериб, таснифга киритмаган, ҳатто умуман қайд этмаган сўз санъ-атлари ҳам талай.

Биз ҳам бу китобда терилган мисоллардаги сўз санъатини байт-ма-байт шарҳлашга ожизлигимизни эътироф этамиз. Шунинг учун кўп ўринларда бу завқбахш юмуш китобхоннинг ўзига ҳавола қили-ниб, айрим ўринларда изоҳлар келтирилади.

Эйки, майдин ¹ холий эрмас, ¹ деб мени таъ'н_ай_ладинг,
Боре кўргуз ¹ ониким, бу ¹ дай'р_аро маъ'сум эрур.

Яна бир риндона байт: «(Эй, мутаассиб), мени май ичишдан сакланмайсан, деб таъна қиласан. Май ичмаган бирорта одам бор бўлса, қани, кўрсат-чи!» Таънага жавоб юмористик руҳда, албатта. Чунки Навоий замонида ҳам, ҳозир ҳам оғзига бир томчи май олма-ган (маъсум) одамлар топилади. Бундан шундай хулоса чиқади: На-воий бу байтда “май” деганда мажозий ичимлик, масалан, муҳаб-бат майини назарда тутмокда: “бу дунёда ишқ-муҳаббат майидан бир томчи бўлса ҳам татимаган одам зотини топиб бер-чи”.

Куйидаги бир жуфт байт “кемада сузаётган ёр” мавзусида. Шоирнинг таржимаи ҳолидан у кема сузадиган денгизда бўлгани кайд этилмаган. Лекин Хирот-Самарканд йўлида Навоий Жайхун (Амударё)ни камида икки марта кесиб ўтгани аниқ. Ўша даврда бу дарё ниҳоятда серсув бўлган ва Термиз атрофида ҳам, Қоракўл яқинида ҳам кенг ёйилиб оққан. Навоий Амударёдан кема (паром)да сузиб ўтган, албатта.

Биринчи байтда шоир кема баҳонасида айрилиқ манзарасини чизади:

Саб·р кўнглум¹да, кў·нгул ул¹ ойда, ул ой¹ кемада,
Ваҳки, бўриб,¹ телмуруб кўз,¹ мунграйиб жо·ним қолур.

Навбатдаги байтда эса лирик қаҳрамон “ёр тушган кема-ку суза бошлади, энди дамимни чиқармай турай, токи нафасим ели кемани узокқа суриб кетмасин” дея мутойиба қилади:

Дам тутулган¹дин ўлар эл¹дек етибмен¹ ўлгали,
Сурмасун деб¹ кемасин бас¹ким нафаслар¹ асралур.

Ай·б этманг¹ бош кўтармай¹дур дебон хум¹хонадин,
Қилмайинму¹ сажда топсам бу сифат меҳ¹ро·б·лар?!

Телба кўнглум,¹ ваҳки, ҳар со¹ат биров со¹ри борур,
Ман·ъ қилдим¹ эрса, бағрим¹ оғриғудек¹ ёлборур.

Қўйду·м_эр·са,¹ келтурур мунг¹луғ бошимға¹ юз бало,
Қўймасам жон¹ға зарар ет¹гуде·к_ў·зи¹дин борур.

Қўймасам бу,¹ қўйсам ул. Ваҳ,¹ бўлса юз жо·ним фидо
Ул кишига¹ким, ҳазин жо·нимни ондин¹ қутқорур.

Бу уч байтда шоирнинг ўз кўнгли билан мунозараси баён қилинган. Уларда мутойиба кучли, лекин мутойиба остида ҳазин дард яширингани ҳам сезилиб туради.

Оғзи била¹ писта ў¹ чашур пучу¹луғидин,
Билмонки ў¹шул оғзи¹ очуқ қайда¹ бутуптур?

Ўчашмок – ўчакишмок, бу ерда: тортишмок; пучулуг – 1) пучклик; 2) пучлик (ичи бўшлик).

Булбул киби¹ хушгўй¹ Навоийни¹ қилиб хор.
Ул гулни кў¹рунг – жони¹би бадгўй¹ тутуптур.

«Ўзини гулга ўхшатадиган гўзални қаранг: эътиборини булбулдай куйловчи Навоий қолиб, қарғадай хунук овозлига қаратмиш». Юзи гўзал дегани доим ҳам диди гўзал дегани эмас-да.

О·х_ў·тидин¹ шиква гар ай¹лар Навоий –¹ ай·б_э·мас,
Телбаларнинг¹ ҳар неким, оғзига келса,¹ айтилур.

Шиква – шикоят.

Ар·з қил тад¹риж илаким,¹ шо·д·лиғдин¹ ўлмайин,
Эй Навоий,¹ келса ногаҳ¹ дилситонимдин хабар.

Иртижо санъатининг ажиб намунаси – ажал тиканига танбих:

Санчилган¹ ажал хори,¹ иш·қ_уч·ра¹са билгайсен
Ким, жонға¹ бало нишин¹ ҳаж·р_ўз·га¹чарак санчар.

Ажал хори – ажалнинг ташрифи тикан санчилишига қиёсланмокда.

Лабинг баҳо¹наси эл қо¹нини тўкар¹ ҳар дам,
Манга чу ет¹ти иш, албат¹та, бир баҳо¹на қилур.

Гар Навоий¹ сий·м·барлар¹ васфи·н_ай·лаб¹ кўрса ранж,
Йўқ ажаб – невичунки хо·м_эт¹кан тамаъ ран¹жур эрур.

Сиймбар – бадани кумушдай (сутга чайиб олингандай) оқ, ниҳоятда гўзал; **васф** – таъриф, мактов; **ранж** – 1) қийинлик, қийинчилик, машаққат; 2) касаллик, ҳолсизлик; **тамаъ** – таом, тановул; **ранжур** – касал, беҳол, қийналган.

«Навоий гўзалларни мактаган эди, хом нарса еган одам касалга чалингани каби машаққат тортди – ранжишига сабаб бўлди». Байтда нима учун шоир ранж тортгани ошкор айтилаётгани йўқ, бунинг

сабаби – иккинчи мисрадаги **хомтамаъ** сўзида яширинган – «Ёрини макташдан шоирнинг муроди эътибор топиш эди, бу билан у хомта-малик қилди ва оқибатда хом емиш егандай ранжур бўлди». Ийҳом санъатининг нодир намунаси – хомтамаъ сўзи “хом эткан тамаъ” тарзида ёзилган.

Ҳижрону ви'солин кўпу оз дема,¹ Навоий,
Юз шук'р де'ким, кўпи¹ бориб, ози¹ қолиптур.

Тазод санъатининг мураккаб шакли:

хижрон ↔ кўп
↕ ↕
висол ↔ оз

Иккинчи мисра “дарднинг кўпи кетиб, ози қолди” иборасини эсга солади (*ирсоли масал*).

Сириш-к айлади хокий¹ танимни ан'доғким,
Қадам кўяй¹ деса уйку¹ кўзумга, то'йиладур.

Сиришк – кўз ёши; **хокий** – лой.

Уйқунинг қадам кўяман деб тойиши жонлантириш санъати-нинг оригинал намунасидир. Одатда жонсиз нарса (предмет)лар жонлантирилади, бу байтда эса – уйку! Байтда “уйку йўк” деган фикр навоиёна тарзда ифодаланмоқда.

Ўлмагимдин¹ зулфунга гўё паришон'лиғ етиб,
Мотам аҳли'дек қуйи со'либ бошин қай'гурадур.

Яна бир гўзал байт: зулф (соч)нинг паришонлиги (тўзғигани), мотам аҳлидай “бошини қуйи” солиши, яъни пастга тушиб туриши – ошкор ўхшатиш, сочининг қоралиги (“қора” кийингани), йиғлаёт-ган одамдай силкиниши – пардаланган ўхшатишлар.

Кўнгул қонин¹ кўп_уп хунхо'ра кўз ичти,¹ эмас гўё
Юзунг гулгу'надин гулгун'ки_м,_ул қондин¹ сироятдур.

Хунхора – қон ичувчи; **гулгуна** – қизил упу; **гулгун** – кип-ки-зил, гулдай қизил; **сироят** – таъсирланмок, ичига сингиш.
«Эй упу-элик билан пардозланган гўзал, билки, ёнокла-рингнинг қизиллиги гулгуна туфайли эмас, балки кўзларинг нозу карашмалар билан қонимни ичгани сабаблидир. Оқ гулни қизил сув билан суғорса, қизил гуллагани каби».

Тиргузур ҳар¹ хастани бир¹ но_з_и_ла ул¹ дилнавоз,
Чун етар мен¹ хастаға нав'бат – қилур юз¹ нав_ъ ноз,

матлали ғазал ҳам тўлалигича юмор билан суғорилган:

Зоҳидо, ҳар¹ дам демаким:¹ “Мазҳабингда¹ бор қусур”,
Қайси масжид'да қилиб эр'дим сенинг бир'ла намоз?!

Бир кеча о'ҳимдин ул бад'меҳ'р кўнгли¹ юмшағай,
Нечаки пў'ло_д_э_рур қат'тиқ, топар ўт'дин гудоз.

Гудоз топмок – эримок, юмшамок.

Ё Ра_б,_о_хир¹ нетгамен ул¹ шўхи бадхў¹ бирлаким,
Зул_м_э_тар – қил'сам тазаллум,¹ но_з_э_тар – қил'сам ниёз.

Тазаллум – зулмдан шикоят; **ниёз** – ўтинч, илтимос, ёлбориш.
Биринчи мисрадаги **шўхи бадхў**, иккинчи мисрадаги **зулм- тазал-лум-ноз-нийоз** товушлар такрори тавзиъ санъатини, ноз ва ниёз сўз-ларининг жарангдорлиги – *издивож* санъатини ташкил этади.

Равза ашжор'ри ўтундур,¹ гуллари – жо'нимға ўт,
Мумкин ўлса¹ анда бўлмо'ғим даме дил'до_р_сиз.

Равза – жаннат боғи; боғ, чаман, парк; **ашжор** – дарахтлар (**ша-жар**нинг кўплиги). Бу байтда, балки, умуман юмор йўқдир –ахир шоир равза дарахтларини ўтинга қиёсламоқда...

Даш_т ҳайво'ни қочарлар¹ суҳбатимдин¹ рам қилиб,
Ақли йўқ но'сиҳ¹ гумон ай'лар мени ин'сон ҳануз.

¹ Айрим нашрларда: носих – насихат килувчи.

Рам килмок – хуркмок; носих – бу ерда: бефаросат, кўр-кўро-на таклид қилувчи.

Чун Навоий¹ вас-л топди,¹ эмди бирдур,¹ эй табиб,
Шарбатинг гар¹ зах-р ёхуд¹ оби ҳайвон¹ бирла эз.

Бўлмаса ул¹ бут қоши меҳ-робим ичра¹ жилвасоз,
Қиблага, ко-фирме-н,¹ ар бош¹ индуруб қил-сам намоз.

Байт мазмуни мураккаб. Ундаги ошиқнинг манзурасини инсон зотига мансуб деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди, чунки Навоийнинг диний эътиқодига зид бўлиб қолади. Байтни тасаввуф руҳида талқин этиш ҳам мушкул – унда “бутнинг қоши” тўғрисида сўз борапти. Бу мушкулотдан чиқиш учун тасаввуф таълимотида муҳим ўрин тутувчи Шайх Санъон киссасини эслаш жоиз.

Макка шаҳрининг энг пешво ва тақводор шайхларидан бўлмиш Санъон тушида насроний кизга ошиқ бўлиб қолади, унинг ишқида барча мартабалардан кечиб, Рум (Константинополь)га боради, ғайридин маъшуқасига арзи холини изҳор қилади, унинг васлига етиш учун барча талабларини адо этади – вино ичиб маст бўлади, белига зуннор боғлайди, чўчка бокади ва хоказо. Бу каби дунёвий ишқ алал-окибат шайхнинг ўзлигидан кечишига олиб келадики, бунинг эвазига унга ҳақиқий ишқ ато этилади: бутун вужуди билан тавба мақомига етади, барча гуноҳлари кечирилади. Шайхнинг садоқатидан мутаассир бўлган маъшуқаси ҳам иймон келтиради ва ҳар иккиси фоний дунёни бирга тарк этиб, боқий муҳаббатга эришади (Валлоху аълам).

Байт – Навоийнинг мутуйибаси. Ҳазрат мийиғида қулганча бундай байтлар билан замондошларининг ҳам, кейинги ўқувчиларининг ҳам “бошини котирмокда”.

Байтда, шунингдек, фалсафий киноя руҳи мавжудлиги – диний мутаассиблик устидан истехзо қилинаётгани ҳам яққол.

Чу келди хас-талиғим сўр-ғали қадахнўшим,
Кетур пиё-лаки, ўлсам¹ ҳа-м айламон¹ парҳез.

Қадахнўш – қадах ичувчи; айламон – айламайман, килмайман.

Кўрмайин деб¹ кўрди кўз,¹ кўргач кў-нгул¹ қилди ҳаво,
Бўлди зо-р¹ эт-кан мени рас¹ во кў-нгул, қал¹ ло-б кўз.

Тавзиъ санъати: **кўрмайин–кўрди–кўз–кўргач–кўнгил.**

“Тинчгина куним ўтаётган эди. Қарамайман деб ваъда берган кўз ўз сўзини бузди, кўз кўргандан кейин кўнгил талпина бошлади. Мени зор этган кўнгул расво бўлди, кўз эса ёлғончига чиқди”.

Шеър мазмунини бу каби баён қилиш табдил дейилади. Байтнинг аслини унинг табдили билан киёслашдан шундай хулоса келиб чиқади: Навоий қаломини табдил қилиш – дастурхонга қовун ўрнига унинг пўчоғини тортишдай гап. Табдил ҳам шубҳасиз керак, лекин у билан танишгандан сўнг, албатта, шеърнинг ўзини қайта ўқиш шарти билан.

Лаби юз ваъ-дани андоқ¹ манга ёлғон¹ қилди
Ки, де-й¹ олмас¹ киши юз йил-да би-р¹ андоқ¹ чин сўз.

Олло-ҳ-¹ Ол-лоҳ,¹ турфа-дур бу-ким ики жон-ба-ш¹ лаб,
Икки ён маълуму эрмас¹ ўртада маълум оғиз¹.

Эй Навоий,¹ махла-с¹ ис-тар¹ бўлса-нгул¹ эл тил,¹ оғзидин,
Наз-м-дин ҳам¹ тилни тийғил,¹ нас-р-дин ҳам¹ юм оғиз.

Бу ғазалнинг сўнгги кофиясида ҳам юмор бор: **мафҳум оғиз – маъдум оғиз – маълум оғиз – мавҳум оғиз – ... мазмум оғиз** (ҳам-ма кофиядош сўзлар арабча ва бирдан) – **юм оғиз**.

Навоий ўл-ди, гар парво-на куйди, бул-бу-л¹ ун чекди,
Булар яхши-дурурлар, иш-қ¹ а-ро ул ҳам¹ ёмон эрмас.

Яъни, парвонанинг шамъ ишқида, булбулнинг гул ишқида куйиши яхши, лекин уларни Навоийнинг ҳақиқий ишқ ўтида куйиши билан тенглаштириб бўлармиди?

Дема: “Афғонингда булбул¹ ноласидек¹ йўқ нишот”, -
Бу ҳам андуҳ-зо эмас, гар¹ ул нишотаф-зо эмас.

¹ Инверсия: икки ён (яъни лаблар) маълум, аммо ўртада оғиз бор-йўқлиги но-маълум.

«Эй гўзал, “булбул сайрашини тинглаганда хуш кайфият уйғо-
тади, сенинг нолагнда эса бундай хусусият йўк”, дея таъна қилма.
Хўп, менинг фиғоним сенга шодлик бағишламасин, аммо булбулинг-
нинг ноласида ҳам менинг наволаримдагидай ўйлантириш хоссаси
йўк, буни нега хисобга олмайсан?!»

Бу байт беихтиёр фикрни бугунги даврга буради: кишилар, ай-
никса ёшлар мунгли дея мумтоз куй ва кўшиқлардан юз ўгириб,
енгил-елпи оҳангларни афзал кўра бошлади. Навоий байтига кўра
эса, андуҳзо (хасратли) мусика нишотафзо (шодлантирувчи) ритм-
лардан афзалдир. Ҳақиқатан, кейингиси кулоққа, инстинктга мўл-
жалланган бўлса, аввалгиси қалбга, рухга йўналтирилган.

Гулни сарв уз'ра хаёл эт'тим кўнгул бўс'тонида,
Рос-т айтай: ' "Сарви гулрў'юм киби зе'бо эмас".

Мен-га гулрух ' соқию бул'булға гул тут'ти қадаҳ,
Мас-т_э-рур ул ' ҳам Навоий'дек, вале рас'во эмас.

Расво – мумтоз шеърятда: такаббурликдан, худпарастликдан
кечган, кутулган.

Лаъли нўши'дин га-р_ўлсам ' ҳам эмастур ' ай-б-ким,
Ҳаз-м_э-та ол'мас ғизо мен ' нота-вон қил'дим ҳавас.

Лаъли нўшидин – бўсасидан; **ғизо** – таом, емак-ичмак; **нота-
вон** – бечора, ожиз.

Жаннат аҳли'га эрур ҳар ' лаҳза кўюнг ' о-р-зу,
Дўза-х_аҳ-ли ' уйлаким жан'натни қилғай'лар ҳавас.

Заъ-ф-дин бе'худ кўруб, оғ'зимга ул юз ' кўзгусин
Қўйса-нг_ул дам ' урмағаймен,' билла-х_ар ўл'сам, нафас.

“Заифлик окибатида ўзимдан кетганимни кўриб, оғзимга кўзгу
тутгудай бўлсанг, ёнимда кўпроқ турсин деб, жоним чикса ҳам, Худо
ҳақи, нафас олмайман” (Хушсиз одамнинг тирик ё тирикмаслигини
юрак уришидан билиб бўлмаса, унинг оғзига кўзгу туттишган – у
нафасдаги намликдан хиралашишига қараб, хулоса қилинган).

Иш-к-дин чун ' мунки-р ўл-миш ' кўнглум, ўлтур'мак не суд?
Ҳаж-р-дин то ' они кўрқут'массен – икро'р_ай-ламас.

Бу ерда ҳам Навоий кўнглини учинчи шахсда тилга олади:
«Ишқдан тонган кўнглумга “тўғрисини айтмасанг, ўлдираман” деб
пўписа килиб овора бўлма, то хижрон билан кўрkitмагунингча, ба-
рибир ишқини бўйнига олмайди».

Гаҳ ўлуб, го'ҳе тирилсам,' то-нг_э-мас, ваҳ,' ғамзаси
Қоти-л_эр-мас'турму ё нў'ши лаби жон'му эмас?!

Тонг эмас – ажаб эмас.

Аш-к баҳрин'да агар жис'мим ғарй-к_эр'мас, не тонг,
Йўқ анга ул ' ваз-н-ким, чўм'ғай те-нгизга ' тушса хас.

“Ашқимдан кўл вужудга келган бўлса ҳам, жисмим унда ғарк
бўлмаётганига ажабланма. Ахир, чўкиши учун нарса оғир бўлиши
керак, чўпдай вазнсиз нарса сувда чўкмайди-ку” (Ҳам муболаға,
ҳам ўхшатиш, ҳам хусни таълил санъати).

Деярли барча байти юморга қурилган яна бир ғазал:

Чо-к_э-тиб кўнглумни очил'сун демак им'кон эмас,
Ғунчани ам'дон очиб, гул ' айламак о'сон эмас.

Амдон очмоқ – йириб очмоқ, ўзи очилишини кутмасдан атай-
лаб очмоқ.

Дема зоҳид'ким, недин ҳай'ронсен ул рух'со-р-ға?
Ола-м_ич-ра ' бир киши топ'ким анга ҳай'рон эмас.

“Эй зоҳид, дунёда унинг гўзаллигидан ҳайратга тушмаган ин-
сон зоти йўк”. Бор – ўша зоҳиднинг ўзи.

Қатра сулар'дур кў-нгул ў'тиға таскин ' бергали
Ким, у-л_ой ёғ'дурди қоши ' қавсидин пай'кон эмас.

“У ойжамол менга боқар экан, қоши ёйидан ўқлар (яъни ғамзалар) отса майли, улар кўнглим ўтини алангалатмайди, балки ёмғир томчиларидек ўтни пасайтиради – таскин беради”. Мураккаб, аммо навоиёна оригинал образ.

Ҳажр даштида қуюндекмен, вале ул мен киби
Хо-к сору бо-д-паймо доғи саргардон эмас.

Хоксор – тупрокдай; **бодпаймо** – бу ерда: сувга зор; **доғи** – тагин.

Биринчи мисрада лирик қахрамон ўзини қуюнга ўхшатяпти. Бу мумтоз адабиётда кўп қўлланган ташбиҳ. Шунинг учун Навоий у билан чекланмай ташбиҳни *руйсӯ* (айтилган фикрдан қайтиб, бошқа, одатда кучлироқ фикр айтиш) ва *тафрит* (ўкситиш, камайтириш санъати) билан қўшиб, яна бир оригинал образ яратмоқда.

Гарчи ҳуснунг кўзгудин кирди темир қўрғон аро,
Меҳрдек ойнагун, афлоқдек пинҳон эмас.

Меҳр – бу ерда: қуёш; **ойинагун** – ойнадай тиник, яркирок; **афлоқ** – фалаклар, етти кават осмон.

Гул вафосизлиғларини шарҳ этар минг до-стон,
Эл гумон қилган киби булбулда минг дас-тон эмас.

Эй Навоий, ул парийдин одамийлиғ кўрмасанг,
Айб эмас – ул хурдур ёхуд малак, инсон эмас.

Гар Навоий ҳолига ул шўх боқмас раҳм-и-ла,
Гоҳ ибрат бирла ҳам ул ён назар солмоғи бас.

Оқ уйидин ҳеч жониб ул парий қилмас ҳаво,
Не ажойиб қушқа, кўрким, не муносибдур қафас.

Жониб – тараф (кўплиги жавониб); **ҳаво қилмоқ** – бу ерда: йўлга чиқмоқ.

Оқ уй (сарой, мухташам чодир)ни қафас дея, киноя қилинмоқда.

“Тақ Навоий бўйнига, – де-сам, – таноби зулф”, дер:
“Кўй ити бўйнига ким таққандур мушқин марас?”

Кўй – кўча, маҳалла, қишлоқ (кўй ити – кўча ити, бу ерда: дайди ит); **таноби зулф** – соч толаси; **мушқин** – мушқ хидли, хушбўй; **марас** – бўйинбоғ (галстук эмас).

Сиришқоллида мужгон шоҳи санчиб боғлайин дермен,
Йўлин бу селнингким, элга андин кўп зиён бўлмиш.

Навоий байтларида сўзлар маъно жихатидан тигиз бўлиб, бир жумлага икки-уч, ундан ҳам зиёд образ сиғишиб кетади. Чунончи,

сиришк (кўзёш)	–	мужгон (киприк)	–	кўзни юмиш	–	акс ҳолда ёш сели- дан элга зарар
↓		↓		↓		↓
сел	–	шоҳ-шабба	–	селни шоҳ- шабба билан тўсиш	–	акс ҳолда селдан элга зарар

Чиқти ёрим кеча йўл азмин қилиб ул бағри тош,
Бас, ажойибдур: қоронғу кеча чиқмоғлиғ қуёш.

Гар қуёшқа эл назар қилса, кўзига ёш тўлар,
Ул қуёш борғач назардин, кўзларимга тўлди ёш.

“Бўсае қилмас мурувват – асру қаттиқдур лабинг”,
Десам, оғзи ичра айтур: “Лаъл ҳам бир навъи тош”.

Лирик қахрамон “лабинг жуда қаттиқ” деганда, махбуба дудоғини эмас, бир бор “ха” дейишга ярамайди деб унинг ўзини, феълини қаттиқ демоқда эди, у эса ўзини билмаганга солиб, гапни бошқа томонга бурмоқда.

По-р-соваш дилситоним бўлган эрмиш боданўш,
То бошим бўлғай, аёлинг бўлғуси, эй майфуруш.

Порсоваш – ўзини такводор деб келган; **дилситон** – дил овловчи, дилбар; **боданўш** – бодага лабини теккизган, май татиган; **аёғ**, **аёқ** – пиёла, коса.

1) “То бошим бор экан, у сен май куйиб берадиган косанг бўлсин”. Бу ерда бош чаноғининг коса шаклига ишора мавжуд. Қадим замонларда хатто бош чаноғидан май ичиладиган идиш ясалгани тўғрисида ривоятлар етиб келган.

2) “Эй майфуруш, қандай бахтлисан – бода нўш этмоқчи бўлган дилситонимга май тутиш саодатига мушаррафсан. Мен сенинг оёғингни ўпишга ҳам тайёрман”.

Ичганин кўр'ган замон-ўқ'мас-т бўлғунг'дур, деманг
Ким, эшитган' лаҳза мендин' зойи-л_ўл-миш' ақлу хуш?

Замон-ўқ – захотиёк; **ақлу хуш зойил бўлиши** – хуш учиши, ақлдан озиш, ўзни йўқотиш.

Мана бу байтларда шоирнинг маҳбубаси билан диалоги бетак-
рор юмор билан ифода этилган:

Не ҳаёт эр'ди, ўлар ҳо'лимдаким, кўр'гач мени,
Но-з_и-ла де'ди: “Ҳануз ул' нотавазим' бор эмиш.

Демаким: “Бир' яхши сўз бир'ла Навоий' жонини
Олса-м,_ул бўл'гайму рози?”-! Яхши сўзга' не кенгаш?!

Борганиндин' жон талашмоқ' эрди мен маҳ'зунга иш,
Келдингу жо'нимни олдинг – 'ул боришқа' бу келиш.

Бу байтда **бормоқ–келмак, жон талашмоқ–жон олмоқ** феълла-
ри ҳосил қилган *тазод* санъати бадииятнинг юксак намунасига айлан-
моқда – байтда ўзаро зид икки ҳолат ифодаланиб, “борди-келди” (*ирсо-
ли масал*: “бор товоғим – кел товоғим”) ибораси билан “адолат бўлиши
керак эмасми?” деган баҳо берилмоқда (*хусни таълил*).

Шай-х дасто'рин, чу май важ'ҳй йў-қ_эр-ди, ' сирмадим,
Майға мархун' қилғали ул' яхши, май суз'макка – фаш.

Дастор – салла; **важҳ** – важ, бу ерда: – тўлаш учун пул; **сирмадим**
– бу ерда: **билинтирмай** – олиб қочдим, ўмардим; **мархун қилмоқ** –
гаровга қўймоқ; **май сузмак** – фильтрламоқ; **фаш** – салланинг учи.

Навоий кимларга ва қанчалик ҳазил-мутойиба қилиши мумкин
бўлгани бу байтдан шундоққина кўриниб турибди. Уни ўқиган шо-
ирнинг шайх дўстлари роса мириқиб қулишган бўлса керак.

Ҳа-ж-рдин жон' етти оғзим'га, олиб жон' нақдини
Қуйки, куп оғ'зини оғзим'га қўяй, эй' майфуруш.

Куп – май сакланадиган хум (**кубок** сўзининг асоси бўлган
асли арабча **куб** сўзининг форсча талаффузи.)

Лабларин туз'лук тақаллум' бирла, фах-м_эт'тим, сўруб –
Лаъ-л_дин хо'ни жамоли'нинг намакдо'ни эмиш.

Бу байтни юқорида зикр этилган “ичрадур” радибли ғазал
байтлари билан қиёслаб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Биз бу
ерда ундаги айрим санъатларга эътибор қаратамиз:

лаб–лаъл, юз–хон, оғиз–намакдон – ўхшатиш (*ташбиҳ*);

туз–намак – синоним сўзлар;

хони–намакдони – мисра ичида қофиядош сўзлар (*издивож*);

сўрмоқ сўзи *икки маъноли*: 1) сўрамоқ, 2) ўпмоқ, шимирмоқ;

тузлук сўзи эса *кўп маъноли*: 1) шўр (тузи бор), 2) тўғри, тўғри-
дан-тўғри, 3) текис, текислик (дала-туз иборасидаги каби); 4) косме-
тик модда (*тажнис ва ийҳом*);

лабларин, тузлук, тақаллум, бирла, лаъл, жамол – “л” ҳар-
фининг такрорланиши (*тавзий*).

Ўлтурур ил'гида гар тиг' ўлса онинг, ' гар ҳарир',
Ҳе-ч билмон'ким, Навоий, ' не балоға' учрамиш?!

Тиг' (тийғ) – кесувчи асбоб, қурол; **ҳарир** – юпка мато, рўмол;
билмон – билолмайман.

Айрим нашрларда, бу ерда келтирилганидек, шоир таҳаллуси-
дан сўнг вергул қўйилган. Бунда лирик қаҳрамон Навоийга мурожа-
ат қилаётган бўлиб, ким балоға учрагани очиқ қолади. «Тўла асар-

¹Бу мисра аслида

Ўлтурур ил'гида гар тийғ_ўл-са онинг, ' гар ҳарир,
тарзида рукнларга бўлиниши лозим.

лар тўплами»дагидек вергул қўйилмаса, лирик қахрамон шоирнинг ўзи бўлиб, байт мазмуни ва ундаги юмор ойдинлашади.

Зохи·д_ўл·дум¹ деб, Навоий,¹ иш·қ·ни тар·қ_эт·маким,
Бўлмаса ул¹ шў·р – тузсиз¹ луқмадур зуҳ·ди фақат.

“Агар қалбда ишқ бўлмаса, зуҳд (зоҳидлик) бир пайтда ҳам шўр, ҳам тузсиз луқмага ўхшайди”. Юмор – зуҳднинг ўзи бемаза таомга ўхшатилишида. Луқманинг бир пайтда ҳам шўр, ҳам тузсиз бўлиши эса юморни кучайтирмоқда (*ташбих*нинг бетакрор намунаси).

Дема лафзин·ким, “тили эв·рулмагондин·дур синук”
Ким, топар тор¹ оғзидин чиқ·қунча кўп о·зо·р лафз.

Бу байт – бирор сабаб билан (масалан, туғмами ёки тилини тишлаб олганиданми) дудукланган маҳбуба таърифида!

Карам тарғи·би айлар маж·лис аҳлига¹ фиғон айлаб,
Рибо важҳи·ни элдин ол·маса, айлар¹ карам воиз.

Бу байт мазмунан ҳамма замонлар учун ҳам долзарблигини сақлайдиган ўткир сатира: “Воиз ваъз қилар экан, аудиторияга қарата “саховатли бўлинглар, садақа-эхсон қилиб туRINGлар” деб насихат қилади. Аммо қарз берса, рибосиз бермайди. Майли, ўзи саховат кўрсатмасин, ҳеч йўқ рибо талаб қилмай қарз берса, шунинг ўзи ундан катта саховат бўлар эди” (Рибо – фоиз қўйиб қарз бериш – ислом динида энг оғир гуноҳлардан бири).

Юмор – воиз ваъзини шунчаки эмас, балки фиғон билан (жон куйдириб) қилишида. Бу билан шоир киноя қилади: воиз “саховатли бўлинглар” деб жон куйдирар экан, аслида ўзини назарда тутати.

Лаълидин тир·гузмак этсам¹ о·р·зу, ай·б_эт·мангиз
Ким, киши ўл·турма·к_эт·май·дур Масй·хо·дин тамаъ.

Тиргузмак – тирилмоқ, бу ерда: дармонга кирмоқ.
Байтдаги юмор ва бадий санъатни куйидаги нисбатда ифода-
лаш мумкин:

тиргузмак ↔ орзу ↔ бўса
↑ ↓ ↑ ↓
ўлтурмаслик ↔ тамаъ ↔ Масих нафаси

Учуғ эрмаски чун бўлди,¹ Сухайли о·разинг толиъ,
Ақиқинг ранг¹ олурда бўл·ди холинг со·яси моний.

“Лабингдаги учук аслида чехранг осмонида Сухайл (Сириус) юлдузининг уфқдан кўтарилишига ўхшайди, лабларинг нимага бугун кип-кизил эмас, десам, қора холингнинг сояси (акс уриши) сабабли шундай кўринаётган экан”. Юмор: Сухайл каердаю учук каерда.

Ҳалоким қас·ди воқиъ бўл·мади ул ғам·задин, лекин
Лабингдин эл·ни тиргузмак¹ мени ўлтур·ди филвоқиъ.

Навоийнинг рашк мавзусидаги барча байтларида юмор элементи мавжуд: “Мени ғамзанг эмас, бошқаларга ширин сўзлашинг адойи тамом қилди”.

Сочи аси·римен, ўпмай¹ ҳану·з хо·лин, ваҳ
Ки, донаға¹ оғиз урмай¹ насибим ўл·ди тузоғ.

Болалар донга ип ўтказиб куш илинтирадилар. Байтда ошиқнинг кўнгли кушга, севгилининг холи донга, сочи эса тузокнинг ипига ўхшатилмоқда. Ошиқнинг “дон”ни ўпиб улгурмаёқ “тузок”ка илиниши кулгули, албатта.

Ҳар парийзо·деки ўз маж·нунига қил·миш вафо,
Билки, андин·дурки, эрмас¹ насли одам,¹ эй рафиқ.

Мо·ҳ·вашпар¹ шоми зулфи¹ не учун о·шуф·тадур,
Тутмамиш бўл·са вафо аҳ·лига мотам,¹ эй рафиқ?!

Эй кў·нгул, сол·ма ўзунгни¹ дар·д_ила, мар·дона бўл,
Бизни, шояд·ким, бу янглиғ¹ имтиҳон эт·кай фироқ.

Кўнгул билан мулоқотда янги нукта – “биз”, яъни “сен билан мен” дея мурожаат.

Деб эдук: ишқ_андухйдин¹ ҳар да·м_афғон¹ қилмали,
Ваҳки, бу даъ вода бизни¹ шар·м·со·р_эт¹ди фироқ.

Қилмали – қилмайлик, қилмаймиз.

Дема: “Ул дил’рабоға не¹ учун кўнглунг’ни олдурдунг?”
Ў·з_эр·ки бир’ла нё мумкин¹ киши ўз кўнг’ли·н_олдурмоқ?

Маҳжабинлар’дин сияҳдил’лик не тонг – ой’ким анинг
Ботинин кўр’санг қародур,¹ гар кўринур¹ зоҳи·р_оқ.

Маҳжабин – пешонаси ойдай, ойсифат; **сияҳдил** – дили қора, бағри тош; **ботин** – 1) ички томон, 2) асл, нарсанинг асли, 3) кўнгил; **зохир** – 1) ташки томон, 2) нарсанинг сирти, 3) юз, киёфа.

Ажойиб байт. Ўн марта ўқилса, ўн хил маънода товланадиган мисралар.

Навоий замонида телескоп йўқ эди ва Ойнинг боғини аслида қора эканлигини кузатиш мумкин бўлмаган. Ой сиртининг дастлабки тасвирлари фақат XX асрнинг 60-йилларида суратга туширилган. Навоий, албатта, Ой ўзидан нур таратмаслиги, ёруғлиги қуёш нурларининг акс этиши туфайли эканлигини яхши билган. Лекин “Ойнинг ботини аслида қора” дейиш учун шунинг ўзи кифоя эмас. Чамаси, Навоий Ой тутилишини бир неча марта кузатган, жумладан, Ой тўла тутилган пайтда кул рангида бўлишини кўрган.

Асра·й_ол·мон¹ ўзни – ашким¹ тутти дашту¹ то·ғ·ни,
Нечаким Фар’ҳоду Мажнун¹ дедилар: “Бас¹ йиғламоқ”.

Фарход билан Мажнун Навоийга “Бўлди-е” дея танбих берганига ишонмасиз? Ишонинг.

Токи мумкин’дур, кезиб бир¹ меҳрибон ё’р_ис·тагил,
Бағри тошлар’ни севарга¹ қилма журъат,¹ эй рафиқ.

Бу байтда юмор “токи мумкиндур” иборасида – бу билан шоир аслида “имкони йўқ” демоқчи (киноя санъати).

Гар Навоий’дек бошингга¹ тушса бир қо’тил ғами,
Анда доғи¹ кўргасен не¹ бўлса қисмат,¹ эй рафиқ.

Навоий ўзини учинчи шахсда тилга олмоқда ва “эй, рафиқ” дея ўзига ўзи танбих бермоқда.

Не нав·ъ бор’ди экин уй’ га кеча ул¹ чобук
Ки, тун қорон’ғу эди, рах’ши тун·д_ў·зи¹ усрук?

Не навъ – бу ерда: қандай қилиб; **чобук** – шўх, чаккон; **рахш** – от; **тунд** – асов, кайсар; **усрук** – маст, ширакайф; **саманд** – саман от (кейинги бандда).

Бу байтдаги “ул чобук” ким бўлишидан қатъи назар тасвирга мутойиба хос. У чобук маҳбуба бўлса...

Навоий бу билан чекланмай давом этади:

Нечукки ел’ди·н_ў·лур ҳар¹ тараф ниҳол’га майл,
Саман·д_у·за¹ эгилур эр’ди ул қади¹ нозук¹.

Тиргузурда¹ нафасинг юз’ни қочурмоқ¹ не эди,
Май·л қилмас¹ худ_ў·луг ким’сади·н_олмоқ’қа мучак.

«Ўлдиришга устасан, тирилтиришга келганда юзингни олиб қочасан. Наҳот тагин мени ўпиб олмасин, дея кўрксанг? Ахир, жонсиз ошиқ “юзини яқинлаштирганидан фойдаланиб, бир ўпиб олай”, дея майл қилмайди-ку!»

Гўзал байтни “гўшт қиймалагичдан ўтказганимиз” учун узр сўраймиз.

¹Бу ғазал мураккаб, аммо Навоийнинг сеvimли вазнларидан бири мужтасси мусаммани маҳбун қолипида ёзилган: **мафъилун фаъилотун мафъилун фаъилун/фаълун/фаълон**. “Ушшок” кўшиғи машхур “Қаро кўзум, келу мардумлиг эмди фан қилғил” матлалли ғазал айни шу вазнда. Бахрнинг муҳим хусусияти – сўнги руқн **фаъилун** (махзуф), **фаълун** (мақтуъ) ёки **фаълон** (мусаббағ) бўлиб келиши мумкин.

Юрагим ит'ларинг андоқ¹ едилар тиш'лашибон
Ким, яна йўқ'ту'р а'лар ол'лиға бормоқ'қа юрак.

Маъшуканинг ити (хатто қўйи – кўчасининг итлари) мумтоз адабиётда кенг қўлланган поэтик образлардан. Бугунги кунда уни “соқчи”, “учрашувга халакит берувчилар”, хатто ғийбатчилар дея талкин қилиш ғазал мазмунини замонавийлаштиради ва ундан олин-надиган завқни кучайтиради.

Эй, кўнгулда¹ шахди лаълинг¹ ҳасратидин юз тешук,
Ҳар тешукдур¹ шахд занбу'ри уйи янг'лиғ чучук.

Бу байтда **шахд** (биринчи мисрада – ширин, иккинчи мисрада – асал), **занбур** – ари, **тешук** сўзлари *таносуб* – бир соҳага оид сўзларни қўллаш санъатини ҳосил қилади.

Гар тери бир'ла сўн'гакмен,¹ туъма ҳам кил'мас итинг
Ким, тери ас'ру қатиқ бўл'миш, сўн'гак – ас'ру чурук.

Туъма – егулик (емак); **катиқ** – каттик; **асру** – кўп, жуда; **чурук** – чирик, яъни “хатто ит ғажиги ҳам яроқсиз ҳолга келган”.

На лабингдин¹ ко'м топтим,¹ на кўзунгдин¹ жав'р'ўқи,
Бу сифат маҳ'ру'м'ликтин¹ н тиригмен,¹ на ўлук.

Ком топмоқ – ниятга етмоқ.

Уйла занжири жунун расвосименким, ҳар замон
Теграма Фарҳоду Мажнундек йигилмиш бир сурук.

Уйла – у қадар, у каби, ундай; **буйла** – бу қадар, бу каби, бундай. (“Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш, // Уйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач куёш” байтида иккинчи мисрани “уйлаким” деб ўқиш тўғри эмас); **теграма** – атрофимга;

сурук – тўда, гала.

Байтда ақлдан озганнинг хуружи тутганда занжирга боғлаб қўйилиши ташбих сифатида келтирилмода.

Ишқ'ў'тидин¹ қуллуғунг доғини қўйдум кўксума,
Ўзни бу навъ айладим ишқ' аҳли ичра¹ белгулук¹.

Бу байтда қулларга тамға киздириб босиб, белги қўйиш расми тилга олинмоқда.

– Бу ташбихларнинг нимаси юмор?

– Юмор – аччиклигида. Ҳеч бўлмаса, ғазалнинг қофиядош сўзларида: тешук, чучук, ўлук, сурук, белгулук,...

Эътибор беринг: **белгулук** (белгилик) сўзи эски ўзбек ёзувида **билгулук** (билгулик) сўзи билан бир хил ёзилади. Бу икки сўз бир ўзакдан ясалган бўлса ҳам, аммо маъноси турли, шунинг учун аслан бу байтда *ийҳом* санъати бор.

Бу мисол муносабати билан ўқувчи диққатини мумтоз адабий меросимизнинг бир қиррасига қаратишни лозим топамиз. Минг йилдан зиёд давр мобайнида аждодларимиз араб алифбосига асосланган ёзувни истифода этганлар. Бу ёзув лотин ва кирил алифбосидаги ёзувдан айрим ўзига хос жихатлари билан фарқланади.

Маълумки, ҳарфлар – нутқ товушларини ёзувда ифодалаш учун ўйлаб топилган белгилар. Эски ўзбек ёзувида нисбатан ҳам бу хусусият, албатта, биринчи ўринда туради. Шу билан бирга араб алифбоси ҳарфлари ва унга асосланган ёзув лотин ва кирил алифбосига хос бўлмаган бошқа бир вазифа ҳам бажарган – ҳарфларнинг шакли тасвирий образлар ва шунга асосланган санъат учун восита бўлиб хизмат қилган.

Биз юқорида ب (“бе”) ҳарфининг шакли остида холи бор лабга,¹ (“алиф”) ҳарфининг шакли бармоқни эслашига асосланган сўз ўйини намуналарини кўрдик. Улар ҳарфий санъатлар тоифасига киради. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъул-санойиъ” китобида бу турдаги санъатнинг хилма-хил турлари санаб ўтилган. Ана шундай санъат намуналари Навоий шеърларида ҳам мунтазам учрайди. Афсуски, уларнинг мутлақ кўпчилиги матнни ҳозирги алифбога кўчирганда тушиб қолади.

Мисол тариқасида Навоийнинг машҳур китъасини олайлик:

Нокасу ножин'с авлодин киши бўлсун дебон
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами.

¹Аслида мисра тақтиси:

Ўзни бу навъ'айладим ишқ' аҳли ичра¹ белгулук.

Ким, кучук бирла хўдукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами.

Бу шеърда санаб адоғига етиш мушкул миқдорда ҳарфий санъатлар жам бўлган:

– 1-мисра “но” бирикмаси билан бошланиб, унинг ағдарилгани билан тугаётгани *қалб санъати* дейилади; бу ерда у кейинги мисраларга калит (яъни, сўзларни ағдариб кўринг, деган ишора) вазифасини ҳам ўтайди;

– биринчи байтдаги **киши** билан **кас** – синоним сўзлар;

– **кас** сўзи ағдарилса, **сак** (ит) сўзи ҳосил бўлади;

– **киши** сўзи эски ўзбек ёзувида кўринишида уч ҳарф (“коф”, “шин” ва “ёй”) билан ёзилади ва ағдарилса, бу уч ҳарф эски ёзувда **эшак** деб ўкилади;

– **кучук** сўзи ўнгдан чапга ва чапдан ўнгга бир хил ўкилади.

Кўриниб турибдики, бу китъадаги ҳарфий санъатлар унинг фалсафий мазмунига батамом мутаносибдир (Бу китъа хусусиятларига эътиборимизни қаратгани учун шоир Эркин Воҳидовга миннатдорлик изҳор қиламиз).

Мумтоз туркий ва форсий адабиётнинг европалик тадқиқотчилари ўрта асрларда яшаб ижод этган форсигўй ва туркигўй шоирларни шаклий санъатларга берилиб, мазмунни иккинчи даражага суришда айблашган. Шубҳасиз, агар шаклга эътибор оқибатида мазмунга путур етса, бу шеърнинг бадиий қимматини туширади. Лекин Навоий каби даҳолар ижодида шакл гўзаллиги доим мазмун юксаклиги билан ҳамоҳангдир. Юкоридаги каби мисолларда эса шаклий санъатлар чуқур фалсафий мазмун ёки таъсирчан лирик тасвир билан уйғун бўлиб, шеърни санъатнинг олий намунасига айлантиради.

Фақр водийсинда ўзлук неча камрак яхшироқ,
Йўлни осон қатъ этар солиқ енгилрак бўлса юк.

Тасаввуфда камолотга эришишнинг муҳим босқичларидан бири – “дунё илинжларидан воз кечиш водийси”дир, унга кадам қўйган киши – солиқ ўзлигидан ҳам қанча кўп кечса, шунча яхши – юки енгил одам йўлни осонроқ босиши яхши маълум.

Сўнгги байтга юмор хос деб бўлмайди, у чуқур фалсафий мазмунда. Шундай бўлса ҳам ...

Ҳазалнинг бошқа байтларида ҳазил-мутойиба борлиги шубҳасиз. Бир ҳазалда бу каби хилма-хил мазмунли байтларнинг учраши Навоийнинг поэтик услуби тўғрисида муайян тасаввур беради:

Элга ўт солдинг, вале куйди Навоий ғуссадин,
Ўхшамас ўт бирла куйдурганга бу янг-лиғ куюк.

Сочинг савдо¹сидин айтур ¹ паришон сўз¹ларим бордур,
Фусунгар санъат айларда ¹ йилонга қил¹га-н аф-сундек.

“Сўзларимнинг пала-партишлигидан ажабланма, бу – илондек тўлғанаётган сочларингга қараб, ҳаёлим паришонлигидан, ҳинд морбозлари афсун билан илонни ўз иродасига бўйсундиргани каби”.

Тушунарли эмас: илон – маъшуканинг сочими, ёки сеҳрланган илондек иродасини йўқотган ошиқми? Юмор – шунда.

Неча элни ¹ кеча, ё Раб, ¹ эй кўнгул,
Қўймагай уй¹куға “ё Раб, ¹ ё Раб”инг?

Бу каби гўзал байт фақат Навоий қаламидан қоғозга тушиши мумкин бўлса ажаб эмас. Маъноси ҳам, мутойибаси ҳам изох талаб қилмайди. Аммо ихчамгина байтда бир қанча сўз санъати борлигига эътибор қилмай илож йўқ:

1. “Эй кўнгул” дея мурожаат ҳам *иртижо*, ҳам *таиҳис* санъатини ўзида мужассам этган. Иртижонинг хусусий холи бўлмиш “Ё Раб” каби муножот *нидо* санъати дейилади. Мумтоз адабиётда *иртижо* ва *нидо* анчайин кенг тарқалган ҳодисалар. Биринчи мисрада бир йўла ҳар икки санъат қатнашаётгани бунинг ноёб намунасидир.

2. “Ё Раб” ибораси уч марта такрорланиши – *такрир* санъати.

3. Туни билан лирик қахрамоннинг “ё Раб, ё Раб” дея қилган нидоси элни ухлатмаганида ҳам *муболага* (бўрттириш), ҳам *киноя* (фикрни очиқ айтмай, унга ишора қилиш) санъати бор.

4. Биринчи мисрадаги “ё Раб” билан, иккинчи мисрада такрорланган “ё Раб” иборалари икки хил вазифа бажармоқда: олдингисида “вой Худойим-эй” (хайратга тушиш) маъноси бўлса, иккинчисида ундов (“оҳ-воҳ”)ни ифодамоқда. Яъни, бу байт айни пайтда *тажнис* санъатининг нафис намунасидир.

Дан·г қилмиш'тур Навоий'ни хумор,
Ан·га тутсун ' бир қадах, со'қийға денг.

Данг – карахт, ҳеч нарсага ярамайдиган ҳолат, бош оғриғи (русча: похмел).

Буки ташбиҳ ' этти·нг, эй кўз, ' хоки пойин ' сурмаға,
Билки жавҳар'ни қаро туф'роққа ҳамсанг ' айладинг.

Хоки пой – оёқ (ёки оёқ кийими)нинг чанги, гарди; **ҳамсанг** -
1) вазни бир, 2) битта тоғдан казиб олинган, бир хил қийматли.

Раҳмат, Наво'иё, сенга'ким ё·р ҳар ' неча
Зулмин кў·п_эт'ти, меҳру ва'фо о·з қил'мадинг.

Навоий ғазалларида “ёр” сўзи турли маънода келади. Бу байтда “ёр” деганда Худо кўзда тутилмаётгани равшан. Уни “севгили” деб ҳам бўлмайди. Бу сўзни бу ерда дўст, эш, акрабо деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Навоий ҳатто халқ, жамият, замонни назарда тутган бўлиши ҳам истисно эмас. Унда шоир “Раҳмат, Эй сенга ким ...” дегани киноями ёки киноя эмасми? Ҳар икки ҳолда ҳам байт ҳасратли табассум уйғотади.

Телбалардек сўзлашурмен ўз·ўзум бирла мудом,
Чун ўзумдин ўзга йўқ оламда ҳамдардим менинг.

Дилраболар аҳдиға ҳе·ч_э·масунлар эътимод,
Эй сабо, иш·қ_аҳ·лиға еткур бу пайғомим менинг.

Эътимод – ишонч; **пайғом** – хабар, бу ерда: огоҳлантириш.

Токи сайдинг'мен, ишинг невчун ғазабдур ' чун мудом –
Қуш гирифто'р_ўл·са, кўнгли ' хуш бўлур сай'ё·д·нинг?!

Истамас бўлсанг мени булбул киби шайдо, недин
Юзни гулгун бода бирла гулга монан·д_айладинг?

Тушумда вас'ли эрди, эй кў·нгул, ё Раб, ' бало урсун
Сангаким, ме'ни уйғотти ' ажаб ҳолат'да афғонинг.

Навоий, ҳаж'рида не нав'ъ сели аш'к_о·қиздингким,
Висоли бўл'ди чун мумкин, ' ўтарга йўқ'ту·р_имконинг.

Умуман бадиий адабиётдаги каби мумтоз шеърятда ҳам асосий санъатлардан бири бу – муболаға (бўрттириш). Юкоридаги икки байтдан биринчисида юмор кўнгилга қилинаётган танбиҳда кўринса, кейинги байтда муболаға киноя тарзида ифодаланмоқда: “Озиб-ёзиб висоли насиб этганда ўртада оқаётган кўз ёшинг дарёси ўтишга имкон бермайди”. Бундай байтларда **ҳажр**, **кўз ёши** (ашк), **нотавонлик** (имконсизлик), **фироқ**, **қон**, ҳатто **захар**, **ғам-алам**, **ажал**, **ўлим** каби сўзлар ҳам аллақандай қувноқлик, баъзан эса қувлик билан ёзилгандай туюлади. Бу мулоҳаза навбатдаги байт учун ҳам ўринли.

Қон ёш ичра ' ғарқадур жис'мим, чиқар, эй ' муғбача,
Кўрса·нг_ан·доқ'қим олурсен ' ла·ъ·лгун май ' ичра қил.

Майга тушган қилни жинжалок учи билан олиб ташлашганини кўрганмисиз?

Юзунгни кўр'ду·м_эмди кўз'ларимни боғ'ла, эй қотил
Ки, ногаҳ бўл'мағайлар ўз'га юзни кўр'гали мойил.

Дёсалар: “Лай'лиму ортуқ ' хус·н_а·ро ё ' ул пари?”
Гарчи Мажнун'сен керак ён'гилмағайсен, ' эй кў·нгул.

Ёнғилмоқ, янғилмак – янглишмоқ.

Бу байтда ҳам жорий алифбо имлоси сабабли сўз санъатига пуртур этишига дуч келамиз. Маълумки, эски ўзбек ёзувида бош ҳарф ва кичик ҳарф фарқланмаган. Матн ҳозирги ёзувда берилганда буни фарқлашга мажбур бўлинади. Бу эса айрим ҳолларда сўзнинг икки маъносидан бирининг конкретлашувига сабаб бўлади. Масалан, **фурқат** – фироқ, **Фурқат** – тахаллус; **саодат** – бахт, **Саодат** – исм, **пайғамбар** (турдош от) – **Пайғамбар** (тайин зот), **навоий=навойи** – наволи, навобахш (сифат), **Навоий** – тарихий шахс ва ҳоказо. Эски алифбода ҳар икки, навобахш вариант бир хил ёзилгани учун бун-

дай сўзлар аслан икки маъноли бўлиб, аксар ҳолларда ийҳомнинг бир тури бўлган *иттифоқ* ёки *талмиҳ* санъатига асос бўлади. (Бу хусусда батафсилроқ маълумот учун адабиётшунос Ё.Исқоҳовнинг “Сўз санъати сўзлиги” маълумотномасига мурожаат қилиш мумкин).

Хусусан, мазкур байтда “гарчи мажнунсен” деб ёзилса, **мажнун** – жинни, телба (*сифат*) маъносини беради ва “Мажнун” маъноси тушиб қолади, “гарчи Мажнунсен” деб ёзилса, сўз “Лайли ва Мажнун” достони қаҳрамони устида борган бўлади. Эски алифбодаги ёзувда эса ҳар икки маъно мужассам:

- 1) “Лайли чиройлироқми ё сенинг ёринг?” деб сўрашганда, ўзингни Мажнун фаҳмлаб, “Лайли” деб юбормагин, гарчи мажозан айтган бўлсанг-да, кейин ўзингни оқлашга баҳона излаб юрма;
- 2) “Лайли чиройлироқми ё сенинг ёринг?” деб сўрашган пайтда, телбаликка-ку телбасан, шундай бўлса ҳам, жавобда янглишма, кейин “жиннилик қилибман” деган баҳонанг ўтмайди.

Хуллас, Навоий ғазалларини ўқиганда, “Бу сўз, бу байт эски ёзувда қандай хусусиятларга эга бўлар эди?” дея савол қўйиб кўриш фойдадан холи бўлмайди.

Ерга сочинг¹ судралур кул¹бамга кирсанг¹ хам бўлуб,
Меҳ¹р пас¹т¹ўл¹ған замон ан¹доқки топқай¹ соя тул.

Тул топмоқ – узаймоқ.

Бу байтда юмор – ҳолат (ситуация)да: маъшуқа кириб келсаю, ошиқнинг хаёли – ерда судралаётган сочу, куёш ботаётганида соянинг узайишида бўлса...

Кечра¹к¹очмоқ¹ бурқа¹ъ¹э¹рмас¹ эл ўлар деб¹ раҳ¹м¹у¹чун,
Балки айлар¹сен улус кўп¹рак йиғилсун¹ деб ҳиял.

Бурқа – юзга тутиладиган парда (вуаль), сочвон; **ҳиял** – ҳийла.

Зулмидин де¹са Навоий¹ки: “Қилай иш¹қин тарк”,
Ман¹ъ¹э¹тиб ич¹каридин ёл¹борур оҳис¹та кўнгул.

Эй Навоий,¹ ўлги¹л¹ан¹дин¹ бурнаким, ет¹кай ажал
Ким, ажал ет¹кач ўларга¹ бермагай шо¹яд мажол.

«Эй Навоий, ажал етмасидан аввалроқ ўлиб ол, токи ажал етиб келганда, “ия, менсиз қандай қилиб ўлди экан”, дея ҳайратдан ўзи ўлгудай бўлсин».

Ҳазил-мutoйиба чатнаб турган бу байтни ўлмоқ ва ажал етмоқ синоним сўзларидан ясалган *тарди акс* санъати беэаб турибди.

Бўлса ишқим¹да қусуре¹ кўнглини мен¹дин совут,
Ишқим¹ар по¹к¹ўлса, тошдек¹ кўнгли¹н¹о¹нинг¹ му¹м қил.

Ар – “агар” сўзининг вазн тақозоси билан қисқартирилган шакли. Байтда кўплаб сўз санъати мавжуд.

То кўзум қут¹луғ юзидин¹ ўзга сори¹ тушмасун,
Ҳар не кўз кўр¹гай – менинг бах¹тимга они¹ шу¹м қил.

Демаким: “Бор¹му экин меҳ¹рим Навоий¹ кўнглида?”
Анда сенсен,¹ бир тааммул¹ айлабон маъ¹лу¹м қил.

Тааммул – чуқур ўйлаш, мулоҳаза қилиш; маълум қил – бу ерда: “билиб, фаҳмлаб олгин-да”.

Бош қўяй, дедим оёғи туфроғига. – Деди: “Қўй”.
Бўса истаб лаъли ран¹гин сўрдим эрса, деди: “Ол”.

Бу ҳам Навоийнинг ғоят гўзал мutoйиба байтларидан бўлиб, кўп марта шарҳланган. Ундаги ийҳом санъатининг бетакрор намунаси ҳар ўқиганда кишини ҳайратга солаверади:

“**Қўй**” деган жавобнинг икки маънолиги – 1) “Ҳа, майли, қўй”;
2) “Йўқ, бу ниятингдан кеч”.

“**Ол**” жавобнинг уч маънолиги – 1) “Рангини сўраяпсанми? Ол, яъни қизил”; 2) “Ҳа, майли, ола қол”; 3) “Хомтама бўлма, сўзингни қайтиб ол”.

Бу ғазалнинг мақтаси ҳам бундан кам эмас:

Эй кў¹з¹, он¹сиз¹ ўзга юз кўрмак¹ни қилмиш¹сен ҳавас,
Ҳаж¹р тийғи¹дин ўюл ё¹худ Навоий¹дин уёл.

Оллоҳ-Оллоҳ!

Сар·в·нозим, йў·қ·а·жаб, гар рўзадин топмиш малол
Ким, су ичмасдин топар пажмурдалиғ нозук ниҳол.

Пажмурда – сўлгин (Су сўзи киска ҳижо тарзида талаффуз этилиши лозим.)

Элга шо·м·ўл·миш, Навоий·ғ·а юзунгдин суб·х·э·рур.
Ким соғинсун¹ рўза шомин,¹ бо·р·э·гач суб·ҳи висол?!

Бу байтнинг мутойиба руҳини иккинчи мисрадаги “висол чоғида ёримнинг юзи маконимни тонгдай ёруғ қилади, тонгда эса ифторлик килиб бўлмайди, эй, рўзадорлар, висол онида қайси гумрох ифторлик қилишни соғинади?” деган мазмун кучайтиради.

Уйқудин ул гулни кўрмак гар муродим бўлмаса,
Кўзума, ё Рабки, ҳар бир кипригимни хо·р қил¹.

Хор – тикан, ниш.

Эй Навоий, тушта ул Ой дедиким: “Вас·л·ис·тама!”
Ак·с·э·рур туш, сен талабни улча мумкин бо·р қил!

Тушта – тушда; **улча** – имкон қадар; **бор** – бу ерда: катта.

Юзу қадди·ғ·а хуру тў·би·й·ўхшар деб·се·н, эй воиз,
Йироқ эрмас¹ сў·з·айтурда¹ гаҳе қилсанг тааммул ҳам.

Хур – жаннат парийси; **тўбий** – жаннат дарахти; **тааммул** – бу ерда: тўғри фикрлаш, хато қилмаслик.

Ўқуган эл·ни ҳалок ай·лагай кито·басида,
Ичимдаги·ни аён қил·са қабрим уз·ра тошим.

Шубҳасиз, “Хазойинул-маъоний”дан яна бир шохбайт.

Китоба – иншоотларга ёзиладиган ёзув, бу ерда: қабр тоши ёзуви.

Балки бу байтнинг ҳазил-мутойибага алоқаси йўқдир, аммо эътибор берайлик: қабр ичида Навоий – Навоий ичида кўнгул – кўнгул ичида сир-асрор.

¹ Навоий асарларида бу сўз одатда **кирпик** шаклида ёзилган, аммо ҳозиргидагидай **киприк** деб ёзилиши вазнга хилоф эмас. Айрим нашрларда “кипригин” деб берилган – бунда вазнга ҳам, мазмунга ҳам путур етади.

Бу байтни ўқиган шоирнинг замондошлари “Яхшики, Навоий қалбидаги сир-асрорни аён қилмай кетди, акс ҳолда...” деган бўлишса керак. Буюк мутафаккир кўнгли ичида кетган сир-асрор ҳозир ҳам ўйга толдиради...

Нега даҳ·р·о·ё, вафо аҳ·лининг истар¹ ўлмагин?
О·ҳ·ким, ўл·гумдурур ҳал¹ бўлмайин бу¹ мушқулим.

Оё – таажжуб, сўрок, ҳайрат каби эмоционал ҳолатни ифода этувчи ундалма.

Қотибдур кўз·ларимким, н·а¹ ёпилмоқ, н·а¹ таҳаррук бор,
“Қиё боққай·му бир, – деб, – аз·м·э·тарда”, бал·ки термулдим.

Таҳаррук – ҳаракат.

Дема: “Лаълим шавқидин сип·қормадинг қон бир қадах!”
Мен ичармен, кўз тўкар, не·тиб тугансун соғарим?

Соғар – қадах.

Мен тўқуб аш·к фалақдек,¹ вале беҳуд·луғума
Дам·бадам ё·румағур суб·ҳ·ни хандон¹ топдим.

Дўс·т·лар, ме·н·й кў·нгулсиз¹ деб сўрарсиз,¹ шо·д·мен,
Бўлмайинму¹ шо·д·ким, даф¹ ўл·ми·ш·ан·доқ¹ душманам?!

Ўлганимдин сўнгра келди сўргали дардимни ёр,
Уйку кўрким, бошима етиб қуёш уйгонмадим.

Бу ерда Навоий ўлимни қайтиб уйгонмайдиган уйкуга қиёсламоқда. Шекспирдан бир аср аввал!

Дединг: “Наво·и·й·эмиш ху·ш·ман·д”. Бо·ре дегил:
“Жаҳонда ким ·дуру·р·ан·доқ¹ харобу рас·во ким?”

Хушманд – хуши жойида (Икки бўғинли бу сўз тўртта ҳижо ҳосил қилишига эътибор беринг. Аруз вазнидан яна бир сабоқ).

Бу байтда эски ёзув билан ҳозирги ёзув ўртасидаги яна бир фарқ юзага чиққан: **ким дурур** (яъни, ким турар = ким бор) ибораси **кимдурур** (яъни кимдир) деб ўқилиши ҳам мумкин. Гап шундаки, эски ўзбек ёзувида “-лар”, “-нинг”, “-дурур” каби қўшимчалар қўшиб ҳам, алоҳида ҳам ёзилиши мумкин. Хуллас, бу жумлада ийҳом элементи йўқ эмас.

Хал·қ душво'р_ўл·магим ' хайронидурлар, ' турфа кўр
Ким, эрур душ'во·р ҳажрим ' оллида хай'рон ўлум.

“Халойик шунча зарбалардан кейин ҳам ўлмаётганимга хайрон. Мен эса уларнинг бу ишидан хайронман. Эй халойик, мендаги ҳажр дардини кўриб, ажалнинг ўзи хайратдан қарахт, ахир”.

Камина эса ажалнинг килмишидан хайронки, ҳали катта ишларни режалаштирган буюк ижодкорни (Аллоҳ қабрини нурга тўлдирсин) 60 га ҳам тўлмасидан олиб кетган. Тасаввур қилиб кўрайлик, шоир яна камида 10 йил яшаганида...

Гар малак тасбиҳи дона, ҳу·р зулфи до·м_э·рур
Ким, бу дому донаға зийрак қу·ш_эрсанг, бўлма ром.

Камалакдай товланувчи бу байтдаги **малак, тасбиҳ, дона, ҳур зулф, дом, зийрак, қуш, ром** каби сўзларнинг барчасида истиора, ташбиҳ, тажнис, киноя каби санъатлар коришиқ.

Йўқки, кўнглум шуъласидин даҳ·р_а·ро солдим би·р_ўт
Ким, томуғни эл кўзига боғи ризвон айладим.

Даҳр – бу дунё, олам; **томуғ, тамуғ** – дўзах, жаҳаннам; **ризвон** – жаннат.

Сендин айру то асири дарди ҳижрон қолмишам,
Буки ўлмай қолмишам, ҳо'лимға хайрон қолмишам.

Даш·т·дин Фар'ҳоду Мажнун'ни йиғиб муш'фиқлари,
Мен ғари·б_ул ' нав·ъ·ким, ғу'ли биёбон ' қолмишам¹.

¹ **Ғариб** сўзининг иккинчи бўғини ўта чўзиқ хижо ташкил этади (ғарийб), шунинг учун бу ўринда “б” ҳарфи кейинги хижога кўчяпти.

Иккинчи байт мазмуни: “Саҳродаги Фарҳоду Мажнунни меҳрибонлари уйга олиб кетдилар, менинг ғариблигим шу қадарки, ғули биёбон бўлиб битта ўзим қолиб кетдим”. Навоий – гули биёбон! Юмор юмор билан, лекин бундай байтларда шоирнинг ҳаётда ўзини ёлғиз ҳис қилгани акс этган, деб ўйлаймиз.

Десам: “Ул ой' бориб, чиқмас ' ғамй кўн·гул'ди·н”,_айтурким:
“Навоий, не ' ажаб, бўлмоқ ' қамар – сойир, ' ҳажар – сокин”.

Қамар сойир – ой осмонда ҳаракатда; **ҳажар сокин** – тош қотган жойидан кўзғалмайди.

Бу байтда ҳам саноксиз санъатлар жам бўлган: ой – гўзал ёр, ой бориши – ёрнинг узоқлашиши, ой – кўнгил, ой бориши – кўнгилдан ғамнинг бормаслиги, ой – қамар, ёрнинг узоқлашиши – ой ҳаракатда бўлиши, ёрни кўролмаслик доғи – ойнинг ботини (асли), ғам – ҳажар (тош), ғамнинг чиқмаслиги – тошнинг кўзғалмаслиги, ғамнинг шиддати – тошнинг оғирлиги, ошиқнинг шикояти – маҳбубанинг кинояси, маҳбубанинг ўзини ойга, ошиқни эса тошга ўхшатиши, қамар – сайёр (сайр этувчи, яъни геоцентрик системага мувофиқ сайёра) эканлигию тош эса кўзғалмас юлдузлар каби сокинлиги, **Қамар** ва **шажар** ҳамда **сокин** ва **сойир** сўзларининг оҳангдошлиги ва ҳ. к.

Ме·н_ул кўзи ' қора ишқин ' қўю·б_эдим, ' биллаҳ,
Таҳаммул эт'мади юзи ' қаро кў·нгул, нетайин?!¹

Биллаҳ – Худо ҳақи; **таҳаммул этмоқ** – чидамоқ.

Лабинг кўргач, илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, болни тутмайин бармоғ ялайдурмен.

Таҳайюр – хайратга тушиш.

Дедим: “Кўнглумга ҳар ёндин хадангинг недурур?” – Ёра.
“Муҳаббат ўтиға, – деди, – ўтундурким, қалайдурмен”.

Хаданг – камон ўқи, кўчма маънода ёр ишваси; **ёра** – ёрга.

¹ Мужтасс (“Қаро кўзум...” деб бошланадиган ғазал) вазни. Қора сўзида ҳар икки хижо қисқа, у қаро деб ёзилса, бир қисқа ва бир чўзиқ хижо ҳосил қилишига эътибор қаратамиз.

Бу байтдаги мутойиба ёрнинг юмор туйғусига ҳам ишора қилиб кетмоқда.

Йиғламоқ чун айлади даъво кўзум бирла булут,
Барқ гўё муни фаҳм айлаб йиқилди кулгудин.

Барқ – чакмоқ, момақалдирок.

Ҳар икки мисрада муболағали ташбих санъатини кўрамиз: кўз ёши – булут ёмғири, момақалдирок – кулгу; яшин уриши – чакмоқнинг йиқилиши.

Борға-н_эр мишмен ўзумдин жилва қилган чоғда ёр,
Сўрма-й_ўт-миш, эй Навоий, худнамойим беҳудин.

“Ёр жилва қилган чоғда ўзимдан кетиб қолган эканман, у ёнимдан ўтаётганида ҳатто “Бунга нима бўлди?” дея сўраб қўйишни ҳам лозим топмабди. Ўзига бино қўйиш – худнамолик шунчалик ҳам бўладими?”.

Бу байтда “ўзидан бормоқ – беҳудлик” синонимлари билан “худнамой – беҳуд” тазоди ўзига хос санъат ҳосил қилган. Бечора ошиқ беписанд ёрини “худнамойим” дея эркалатиши эса табассум уйғотади.

Лабингди-н_ис’тади жоним ‘ҳаё’т, бил’масмен
Ки, бир сўкун’ч_му ё қас’ди бир мучак’му экин?

Деб эмишсен: “Куйдурай бир доғ_и_ла кўнглин анинг”,
Ҳар нечук доғ_ўл_са ўлсун, доғи ҳижрон бўлмасун.

Бу байт олинган ғазал ҳам асосан мутойибали байтлардан ташкил топган. Мана ундан яна бир байт:

Дёдиким: “Жон ‘бер, дағи ўп’гил аёғим ‘туфроғин”.
Э Навоий, ‘те-з-рак бўл’ким, пушаймон ‘бўлмасун.

Тезрак – тезрок. Бошқа туркий тиллардаги каби ўзбек тилига ҳам сингармонизм қонуни ҳосдир. Бу қонунга кўра унлилар тилолди ва тил орқа қаторларга бўлинади. Навоий асарларида унга анчайин қатъий амал қилинган: **олмоқ** – **бермак**, **айтмоқ** – **демак**, **урмоқ** (таёқ би-

лан) – **урмак** (ит каби хурмоқ), **утмоқ** (ўйинда ютмоқ) – **утмак** (қўй қалласини куйдирмак), **ўлмоқ** (бўлмоқ) – **ўлмак** (вафот этмоқ), **ўлтүрмоқ** (ўтирмак) – **ўлтурмак** (ўлдирмак) ва ҳ. к.

Дерсенки, се’ни қайси ‘парий телба ‘айламиш?
Эй бағри тош, ‘билиб ё’на бу не са’во-л_э-кин?

Ёна – яна.

Хо-м кўнглум’ким, дудоғинг’ни тилаб аф’ғон қилур,
Бордурур ул ‘тиф-л_декким, ‘йиғлагай ҳал’во учун.

Хом – бу ерда: 1) хомтамаъ, 2) тажрибасиз, гўр; **тифл** – бола, гўдак.

Аш-к_и-чинда ‘ғарқамен, зул’фингни тут қай’менму деб,
Уйлаким то’жир те-нгиз ран’жин чекур сав’до учун.

Зулф – соч ўрими; **тожир**, **тужжор** – савдогар; **тенгиз** – денгиз (тенг-гиз эмас, те-нгиз деб ўкилиши лозим); **ранж** – заҳмат, кийинчилик.

Қизик образ: кемадан қулаб тушган кема йўловчиси унга ташланган арқонга жон ҳолатда интилиши ташбих сифатида келтирилмоқда.

Мутриб била ‘не кўнгли ‘очилсун На’войининг
Ким, мен фироқ_дин де’са-м, _ул дер И’роқ_дин.

Мутриб – касби кўнгил очиш бўлган санъаткор, созанда, хонанда, қизикчи каби.

Бу байтни ўқиганда беихтиёр “Ўткан кунлар” романида Отабекнинг дуторчи буюргани ёдга келади: “Ажралиш қўйини, хайдалиш қўйини чалингиз... Билмасангиз, билган қўйингизни чалингиз”. Фақат Абдулла Қодирий асарида ҳолат фожевий бўлса, Навоий шунга ўхшаш ҳолатда мутойиба қилмоқда. Иккинчи мисрага эътибор берайлик.

1) мисра “Мен Ҳижоздан десам, у Ирокдан дейди”, деган араб мақолига асосланган (ўзбек тилидаги эквиваленти: “Мен боғдан келсам, у тоғдан келади”). Шеърга мақолни сингдириб юбориш санъати *ирсоли масал* дейилади.

2) **Хижоз** сўзи **фирок** сўзи билан алмаштирилиши натижасида “фирок – ирок” оҳангдошлиги (*тажнис*нинг бир тури) ҳосил бўлган.

3) мисра охиридаги сўз а) **Ирокдин** (Ирок шахридан), б) **“Ирок”дин** (маком номи), в) **ирокдин** дея ўқилиши мумкин (**ирок** сўзининг луғавий маънолари: 1) соҳил, 2) арок, яъни тер окиши, 3) арок куйиш; 4) узок).

Хуллас, бу байт *ийҳом*нинг олий намуналаридан биридир:

Биринчи, энг юза талкин: «Мен ёрдан айрилиқ дарди хусусида гапирсам, мутриб “мен Ирокда эдим”, дейди».

Иккинчи, *ийҳом* санъатини юзага чиқарувчи талкин: мутриб менинг “фирок” деган сўзимни “Ирок” деб тушуниб, “макомдан бўлсинми?” дейди.

Учинчи, энг чуқур талкин: «Мен фирок тўғрисида сўзласам, у “арок кўяйми” дея ғашга тегати» (Валлоҳу аълам).

Биз бу байтда эски ўзбек ёзувининг ҳозирги ёзувдан яна бир фаркига дуч келамиз: эски ёзувда нафакат бош ва кичик ҳарфлар фаркланмагани (**Ирок** билан **ирок** каби), балки тиниш белгилари қўлланмагани (**Ирок** билан **“Ирок”** сингари) ҳам *ийҳом* санъатига хизмат қилган.

Гадолиғ эт’ти·м_э·са бў’сае, аччиғ’ланибон

Дедики: “Ас’ру уятсиз ’ гадо эмиш’туксен”.

Гадолиғ этмоқ – бу ерда: тиланмоқ; **асру** – кўп, жуда; **эмиштуксен** (эмишдексан) – “...эканга ўхшайсан”.

Дедим; “Ками’на итингмен”. ’ Кулуб менга ’ айтур:

“Навоиё, ’ не бало худ’намо эмиш’туксен”.

Худнамо, худнамой – ўзига бино қўйган, эгоцентрист.

Бу ерда икки байтигина келтирилган бу машҳур ғазал аслида тўлалигича юмор руҳида битилган бўлиб, у навоийшунослар томонидан бир неча бор шарҳланган.

Кёчалар ул ’ гул чекар эр’миш қадах, эй ’ тонг ели,

Воқи·ф_ўл, ҳо’лимни айтур ’ чоғда махмў’р_ўл·масун.

Ул гул – бу ерда: гўзал махбуба, дўст (*истиора*); **қадах чекмак** – қадах кўтармоқ; **вокиф (б)ўлмоқ** – хабардор бўлмоқ, хушёр булмоқ; **махмур** – маст, кайф.

Ғазал жанрининг хусусияти ҳамда мумтоз адабиётнинг анъанасига кўра, айти бир ғазал таркибида турли мазмунли ва руҳиятли байтлар келиши мумкинлиги таъкидланган эди. Хусусан, чуқур фалсафий ёки ҳасби ҳол (шахсий кечинма) мавзусидаги байт билан ёнма-ён юқоридаги каби “махмур ёр”га бағишланган байт учраши мумкин.

Агар бу каби байт шоирнинг мутойибаси тарзида талкин қилинмаса, ундаги юмор эътиборга олинмаса, шеър тўғрисида ҳам, шоирнинг шахсияти тўғрисида ҳам нотўғри тасаввур ҳосил бўлади.

Ё·р васли’ға қувондим, ’ қувди қўйи’дин мени.

Эй Навоий, ҳеч киши давлатқа мағру·р_ўлмасин.

Эрур қотил’ди·н_эт·мак о’р·зу жонбах’ш·лиқ расмин –
Умиди меҳрибонлиғ боғламоқ номехрибонимдин.

Ме·н_ул ой раш’кидинким, ел ’ кўрар, туффроғ_агар бўлсам,
Кўрар эл кўз’ларин кў·р_ай’ла, эй гардун, ’ ғуборимдин.

Шоирнинг “баддуоси” – мутойиба, албатта. Байтнинг яна бир хусусияти – ўнга (!) яқин сўз санъати жо бўлганида:

Истиора: **ой** – гўзал ёр,

киёс: (осмонда) **ой** – (ерда) мен,

тазод (зид қўйиш): **ой** – туффроғ,

таносуб (жинсдошлик): **ой** – гардун (ой билан осмон бир-бирига боғлиқ ходисалар),

тажнис (кўп маъноли сўзлар): **кўрар** (фёъл) – **кўрар** (сифат),

тарди акс (сўз ёки ибораларнинг ўрин алмашиши): эл **кўрар**–
кўрар эл,

сўз бошида оҳангдошлик (*тажнис*нинг бир тури): **кўрар**–**кўр айла**.

тавзий (айрим ҳарфларнинг такрорланиши): **кўрар**–**кўз**–**кўр**.

иштиқоқ (бир ўзакли сўзлар): **кўрар** – **кўр** (кўзи ожиз маъносида),

синоним сўзлар: **туффроғ** – **ғубор**,

киноя: **туффроғ бўлсам** (хароб бўлсам маъносида).

Бу рўйхатни яна анча давом эттириш мумкин.

Телбалиқдин ¹ ақ·л сори ¹ истамиш зоҳид мени,
Эй Навоий, ¹ мунча нодон ¹ билма·с_эрдим ¹ они мен.

Зоҳиднинг “Телбаликни ташлаб, ақлли одамнинг ишини қил” деган даъватига Навоийнинг жавоби. Бу ерда: зоҳид – мутаассиб, риёкор.

Лабини қас'дима тишлар, ¹ юзига тел'мурсам,
Боқиб туруб ¹ неча ўз жо'нима жафо ¹ қилайин?!

Ёр лабини тишлаб, жонини оғритганини кўриб, шоирнинг ҳам жони оғримокда...

Фидо жоним'ни айлаб, о'да·м_аҳ·лидин ¹ тамаъ қилдим
Вафо. Астағ'фуруллаҳ, қил'ға·н_эр·мишмен ¹ хато асру.

Тамаъ – умид (та- бўғини киска, -маъ бўғини чўзиқ ўқилиши лозим, ҳозирги имлода таъма деб талаффуз қилинади, аммо бу вазни бузади); “Астағфуруллаҳ” – “Аллоҳ кечирсин”, бу ерда: “тавба қилдим”.

“Одамларни деб бутун умримни сарф этдим, эвазига жилла курса, улардан меҳру вафо кўрармен, деб умид қилган эдим, каттик хато қилган эканман, тавба қилдим”.

Навоий умрини одамларни деб сарф этганидан афсус чекаётгани йўқ (бу – унинг тақдири эди ва қатъий эътиқодидан келиб чиқиб қилган), “одамлардан вафо кўрарман, деб умид қилганим хато бўлиб чикди”, демоқчи. Бу байтда сўз санъати элементлари йўқ ҳисобида (вазн, қофия каби зарурий шеър элементларидан бошқа, табиий). Улар бу ўринда жоиз ҳам эмасдир балки. Байт, шунингдек, юмор-мутойиба руҳидан ҳам йироқ. Шундай бўлса ҳам...

Сенда тер, мен'да аш·к·дур ¹ю·з_у·за,
Йиғласам мен, ¹ санга келур ¹ кулгу¹.

¹Арузнинг мураккаб ҳафиф баҳрида битилган ғазалдан байт. Вазни: фойило-тун мафойилун фаълун/ фаълун. Унинг матласи:

Ҳар ё·н_ул юз'да те·р_о·қиз'дингму,

Ё оқар меҳ'р чашмаси'дин су?

(Киска хижола курсив билан ажратилди.)

Ўтти ярим кечаю яхши эмас масти хароб,
Кўз юмуб очқунча суҳбатни қилиб барбо·д_ую.

Ую – уйку.

Навоий, ил'тифо·т_ого'з қилди ё'р, билмонким,
Фироқидин шикоятму қилай, вас·л_илтимосинму?

“Ёр илтифот қилиб, сўзингни эшитмоқчи. Эй Навоий, маслаҳат бер...”

Ақлу жондин ишқида бегона бўлдунг, эй кў·нгул,
Кет Худо·й_учун, бугундин сўнг мени ҳам тонима.

Тонима – танима.

Эй Навоий, кулди ул гул ашкима, бўлмай халос
Йиғламоқдин, ко·м_агар будур гули хандонима.

Сўз санъатларига бой бу гўзал байтда Навоий тушунчасидаги муҳаббатнинг асосий принципларидан бири ифода этилган: маъшуқа нимани истаса, бу ошиқ учун қонун. Бу ерда у мутойибали йўсинда баён қилинмоқда: “Гулим кўзларимда ёшни кўриб табассум қилди. Агар мен йиғласам, у шодланиб куладиган бўлса, майли, кўз ёшим тинмасин”. Йиғлаш йиғлаш билан, лекин байт тагида “доим бир-биримизни кўриб турайлик” деган “тамаъ” йўқ эмас!

Бир кеча сўргил мени андин бурунким, сўргасен:
“Қани ул бедилки, айлар эрди афғон ҳар кеча?”

Насрий баёни: «Аҳвол шу кетишда давом этса, мендан айрилиб қоласан. Ўшанда балки “Ҳар кеча ухламай менинг ишқимда фиғон чекадиган бедил қани, овозини эшитмай қолдим?” деб сўрарсан. Лекин билгинки, унда кеч бўлади. Унгача бир марта бўлса ҳам ҳолимни суриштириб қўйсанг-чи».

Насрий баёнда назмдаги каби латофат йўқ, албатта. Мухими, насрий баён икки-уч баробар узун бўлгани билан, барибир, байтдаги бутун информацияни тўлиқ акс эттиролмайди.

Келдим қочиб¹ ғам хайлидин¹ майхонаға,¹ эй пири дайр¹,
Тенгри паноҳинг, гар манга¹ хум кейнида¹ берсанг паноҳ.

Хайл – саф, давра.

Қўюб бихишт¹ ни майхо¹ на сори бор¹ димким²,
Ило-жэмас¹ эди кавсар¹ майи хумо¹ римға.

Бихишт – жаннат.

Навоийнинг бу мазмундаги байтлари бугун мумтоз шеърят мутолаасида тажрибасиз ўқувчини чалғитиши мумкин. Унда Робия Адавиянинг (р.а.) “Эй Раббим, агар дўзахда куйишдан кўркиб ибодат килсам мени унинг энг тубига ташла. Агар жаннатингни ҳавас килиб ибодат килсам, унинг дарвозасига ҳам йўлатма. Факат Сен учун килинган ибодатимнигина қабул эт” деган муножотидаги та-саввуфий ғоя ифода этилган.

Совет даврида бундай байтлар “атеистик” мазмунда талкин килиниб, калин-калин китоблар ҳам ёзилган. Ҳолбуки, Навоийнинг бирон-бир мисраси ислом ақидаларига зид эмас, балки чин қалбдан, таъмасиз, самимий ихлосга асосланган эътиқодни тарғиб қилади.

Дедингким,¹ хатосиз¹ отай кўнглунга ўқ,
Де-б¹ ўқ отмаган не¹ хато айладингло?

“Кўнглунга ўқ” жумласи “кўнглунга-ўқ” – “нақд кўнглунга” деб ўкилиши ҳам мумкин; феълнинг айладингло шакли “айладинг-ку”, “нега айладингиз?” маъносини беради (Закий шоиримиз Абдулла Орипов “ло” юкламаси ҳозир ҳам Қашқадарё вилоятидаги ўзбек шеваларидан бирида қўлланишини таъкидлайди).

Илгида майлик сафо-л,¹ усрук Навоий – қор уза,
Эй фалак, қил жоми Жам бирла томошо тахти Кай.

¹ Бу байт арузнинг ражази мусаммани солим (тўрт марта мустафилун) вазнида: — v — | — — v — | — — v — | — — v —. Унинг тўртала рукни бирхил вазнида (яъни солим) эканлиги деярли бармоқ вазнидаги шеър каби ўқишга имкон беради:

Келдим қочиб ғам хайлидин
майхонаға, эй пийри дайр,

Тенгри паноҳинг, гар манга
хум кейнида берсанг паноҳ.

² Бу байт эса мураккаб мужтасси мусаммани мактуъ («Қаро кўзум...» газали) вазнида.

Усрук – маст; **Жам** (Жамшид) ва **Кай** (Кайхусрав) – ярим афсонавий шоҳлар.

Ривоятларга кўра, Жамшид сеҳрли жомга эга бўлган ва бу жом унга етти икклимни эгаллаш имконини берган, Кайхусрав эса олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахти билан машхур бўлган.

Жамшид ва Кайхусрав исмларини эслатар экан, Навоий *талмих* (машхур шахсларни тилга олиш) санъатини қўллаган. Сопол пиёлани Жамшид жомига, қорда узала тушиб ётишни Кайхусравнинг тахтида ўтиришига тенглаштириш эса *муболага* санъати намуна-сидир. Айни пайтда бу байт аксинча талқин килиниши ҳам мумкин: Жамшид жоми – май қуйилган сопол пиёлачалик эмас, дунё ғалваларига кўмилиб Кайхусрав тахтида ўтиргандан дунёнинг ўткинчи ҳою-ҳавасларини унутиб қорда кайф ҳолатда ётган афзалрок (*тафрит* санъати).

Эй Навоий, демаким, уйқуда туш кўргай кўзунг,
Йиғламоқ бу эрса туш кўргай магар кўз уйқуни.

Накадар гўзал байт!

Бўғзума жомё қуюб, қутқар гадолиғдин мени,
Ваҳ, неча бўғзум чекиб бир журъа учун ёлборай?

“Бир қултумгина май учун қачонгача ялинтирасан? Гадога ўхшаб тиланавериб жонингга теккан бўлсам, бўғзимга бир жом май қуйиб қўя қолмайсанми – тиланишимдан ҳам, ўзимдан ҳам қутулар эдинг”. Бу олувчининг нуктаи назари, албатта. Берувчилар эса бундай ўйламайди.

Келиптур ёшурун ул шах,¹ ме-н-э мажнун¹ эмон оғаҳ,
Парий эрмас¹ эса бас, ваҳ,¹ нечук кўздин¹ ниҳон келди?

“Ул шах” – “менинг шоҳим”, яъни кўнгил мамлакатини забт этган шоҳ (маъшуқага мурожаатнинг бир шакли); **эмон** – эмасман.

Бизни дафъ¹ ўлсун дебон солмиш ўзини уйқуга,
Зарқ¹ дин холий эмастур ул фусунсо¹ з¹ уйқуси.

Зарк – хийла, найранг; **фусунсоз** – сеҳрловчи.

У·л_ой ази·ма·т_э·тиб юз | ғаму бало | нақдин
Насиби·м_эт'ти, ямон бор'мади – карам | қилди.

Азимат – йўлга равона бўлиш; **кўзлали** – кўзлайлик (куйида).

Эй кў·нгул, келким, иков бўлуб нигоре кўзлали,
Сар·в қадде истабон сийминъузоре кўзлали.

Ё·р·лиғ кўз тутганимиз кўзлади чун ўзга ёр,
Бизда ҳам кўз бор, бориб бир ерда ёре кўзлали.

Чун ғубори маркабидин равшан айлар эл кўзин,
Телмуруб турғунча, бориб шаҳсуворе кўзлали.

Сайри боғу даш·т_этарбиз ҳам яна бир ё·р_учун,
Бо·ғ сори кўз солали, даш·т соре кўзлали.

Гар анингдек шўхи шаҳрошуби офат топмасак,
Бир фақири меҳрибони ғамгусоре кўзлали.

Гарчи нопайдо эрур мақсу·д, армон қолмасун:
Хосу ом ичра қила олғунча боре кўзлали.

Эй Навоий, бўлмағунг андин булар бирла халос,
Келки, ҳам васлин тилаб сабру қароре кўзлали.

Ғазал бирор киши (дўст, ёр, якин меҳрибон)га нисбатан гинахонлик, ўпкалаш руҳида, равшан мутуйиба билан ёзилган.

Навоий каломининг ўзига хос, айтиш мумкинки, бошқа шоир ва адиблар нуткидан фаркли бир хусусияти – байтларда озми-кўпми нотаниш сўзлар учраса ҳам, ўзининг аллақандай сеҳри, қудрати билан киши қалбига йўл топади. Бу хусусият билан Навоийнинг ғазаллари мусиқага, ҳатто Қуръон тиловатига якин туради. Уни китобхон ўзида синаб кўриши учун ғазални шарҳлаш, ундаги қийин сўзларни изоҳлашни лозим топмадик.

Ё·р_и·лâ бир хилват истарменки, ағё·р_ўлмағай,
Балки ул хилватни·нг_атрофида дайё·р_ўлмағай.

Дайёр – диёр тутувчи, аҳоли.

Элди·н_андоқ ёшурун истарме·н_ул хилватником,
Кўнглу·м_андин воқифу жоним хабардо·р_ўлмағай.

Буки, дерлар: “Бордурур дево·р кейнида кулоқ”.
Ул фазо даврида кўз етгунча дево·р_ўлмағай.

Май ниҳон ичсам, керак оғзим қўюб куп оғзига
Ким, тугатсам чиқмағай андин садойи ғулғули.

Куп – хум, кубок; **ғулғул** – “кул-кул” (оғзи тор идишдан суюқлик тўкканда чиқадиган садо; Абдулла Ориповнинг “Кул-кул” сарлавҳали шеърида бу садо мутуйиба килинган).

Нав·ъ арўси даҳ·р ақдин истамâ, кўпким арус
Охири ифрит ўлур, гарчи парийдур аввали.

Навъ арус – янги (чиллали) келинчак; **даҳр** – ўткинчи дунё; **ақд** – никоҳ, никоҳ кечаси; **арус** – келинчак, хотин; **ифрит** – дев, ялмоғиз.

Эй Навоий, вусма бирла кесмадин топқан фиреб,
Гар малақдурким, ўлур шайтонсифатлар маҳзали.

Вусма – ўсма; **кесма** – пардоз куроли, мўйчинак; **фиреб** – фириб, бу ерда: жозиба; **маҳзал** – масхарага қолиш, бу ерда: шайтонсифатлар масхараси бўлиш.

Сиртдан қараганда бу байтлар заҳархандали сатира бўлиб туюлади. Мазмунан эса сўз бу дунё хою-ҳаваслари устида бормоқда. Уларнинг жозибаси – ёш келинчакларга, моҳияти эса эртақлардаги девларга ўхшатилаётгани табассум уйғотади, албатта. Бу ўринда беихтиёр кишининг кўз олдига “Минг бир кеча” образлари келади.

Ма·й_ичмиш хо'нақаҳ шайхи,¹ харобот_аҳ'ли, ай·ш_айланг
Ки, чиқмиш бах'я урган хир'қасидан маб'лағи кори.

Харобот аҳли – харобаларни макон тутган дарвишлар давраси, мажозан: майхона аҳли; **бахя урган** – жияк тикилган; **хирқа** –

шайхларга хос кийим, такводорлик рамзи, жияк тикилган ёки бошқа йўл билан зеб берилган хирқа эса, аксинча, риё аломати бўлган; **маблағи кори** – бирор мақсад учун сақланган нақд пул.

“Бир умр хонакохдан чиқмаган шайх бир мартагина майни та-тиб кўргач, хирқасининг жияги сўкилиб, асраб-авайлаб юрган пу-лига барчани сийлайдиган бўлди”. Сиртдан олганда бу – Шоирнинг шайх дўстларига мутойибаси, албатта. Моҳиятан эса, у ҳам юқори-даги байтлар каби чуқур фалсафий мазмунга эга.

Ғамзангди-н_ўл'турмак ишин ' таълим ола ' келмиш ажал,
Бу нав-ъ ус'то-д_ўлса, ул ' оз чоғда мо'ҳир бўлғуси.

Қилди Наво'ий қадди-нга ' сарви сихий ' ташбихини,
Бу таъби но'мавзун била ' бечора шо'ир бўлғуси.

Сарв – субтропик ўлкаларда ўсадиган, совуққа чидамсиз, барг-лари арчаникига ўхшаш дарахт, тупининг шакли пирамидал (теракси-мон) бўлиб, чиройлилиги билан машҳур. Мумтоз асарларга ишланган миниатюраларда тасвири кўп учрайди; **сарви сихий** – тупининг шакли сарвларнинг ичида ҳам ниҳоятда мунтазам, хушқомати; **ташбих** – ўх-шатиш; **номавзун** – вазнсиз, бу ерда: меъёрга етмаган.

Бу байтдаги юмор ўз пайтида шоир ва олим Максуд Шайхзода томонидан шарҳланган. Байт икки хил талқин қилиниши мумкин:

1) Сенинг қоматингни сарви сихийга ўхшатишдек сийқа таш-бихга мурожаат қилган Навоийдан бечора (нўнок) шоир чиқса ке-рак-ов; (бечора – аникловчи вазифасида, *тафрит*, яъни ўкситиш санъати);

2) Навоий сенинг қоматингни сарвларнинг энг гўзалига ўхшат-ди, аммо бу барибир сенга муносиб ташбих эмас – бундай таъби билан у бечоранинг шоир бўлишдан бошқа нима чораси бор? (Бечо-ра – эга вазифасида, *киноя* санъати).

Бу байтда Шоир сийқа мавзу, сийқа ўхшатиш, сийқа образларга асирликдан кутула олмаган замондошлари устидан кинояли мутойи-ба қилган. Навоий даврида ҳам бугунгидек назмий диди паст, аммо шоир деган ном чиқаришга ҳавасмандлар кўп бўлганга ўхшайди.

Эй Навоий, гар десангким фитна кўрмай, солмағил
Бир назар ҳар ' турфа-т_ул-ай'н_ул кўзи фат'тон сари.

Турфат-ул-айн – кўзни бир марта очиб-юмишга кетадиган вақт, сония; **фаттон** – фитначи, **кўзи фаттон** – бу ерда: қараши кўнгил-ларга ғалаён солувчи кўз.

Бу байтда “ул-“ арабча олд кўшимчаси билан “ул” сўзи яна бир нодир *тажнис* ҳосил қилмоқда. Яна бир қатор санъатлар: кўрмоқ-назар, айн-кўз (*синоним* сўзлар), тўртталаси бир мавзуга оидлиги эса *таносуб*, фитна-фаттон ўзакдош сўзлар (*иштиқоқ*), *турфат-фаттон*; *назар-ҳар* (*саъй*), ...

Дилраболар ичра ҳар дам кўзгуга боқмоқ недур?
Ваҳки билмон, эй парий, худбинмусен ё худнамой?

Билмон – билолмайман; **худбин** – ўзини яхши кўрадиган, эгоист; **худнамой** – ўзига бино қўйган, эгоцентрист.

Оташин гул баргидин кўнглак кийибдурсен, валек
Деса-нг_ўт солмай жаҳонга, чиқмағил кўнглакча, вой.

Англағай дўзахда бор иссиғ-совуғ бирла азоб,
Ҳаж-р_аро ким кўрса ўтлуғ кўнглу-м_оҳи сардини.

Охи сард – совуқ ох.

Агар юз чо'к қилдим кўнглакимни – ҳам ' ямон эрмас
Фироқинг тий'гидин жисмим!да боғларга ' яроларни.

Кучуштум сар'в бирла туш'та, гўё
Буён ул қад'ди рафто'р келгай¹.

Кў-нгул жон ол'дуруб келди ' қошингдин,
Не билдим буйл'а миннатдо'р келгай.

Навоий бор'са ул ён шо'д боргай,
Вале келса, ' топиб озо'р келгай².

¹ Ғазал вазни: ҳазажи мусаддаси маҳзуф: мафъийлун, мафъийлун, ма-фъийл. Иккинчи мисранинг иккинчи рукнида бир ҳижо етишмайди (Масъул муҳаррир версияси: “рафтор” ўрнида аслида “хушрафтор” бўлган).

² Қошингдин, борса, топиб сўзларида “о” киска, озор сўзида ҳар икки “о” чўзик.

Қатлимни¹ бурун ваъда¹ қилдинг, чу¹ ғазаб сурдунг
Баъзини¹ бурун, сўнгра¹ деб толға¹мадинг боре.

Толғамок – ажратмок, фаркламок.

Дардингга¹ қулоқ солгум¹ деб, мас-т¹ чиқиб келдинг,
Ҳолим не¹ ча шар-ҳ¹эттим, ¹сўз тингла¹ мадинг боре.

Соқийё, ул¹ нав-ъ¹ ғарқ¹эт¹кил мени май¹ ичраким,
Гар да-м¹урсам¹ май ютай, гар¹ кўз очай – саҳ¹бо кўрай.

Саҳбо – тонгда ичиладиган май.

Элда чун¹ йўқтур вафо –¹ саҳрога қил¹дим аз-м¹ким,
Хал-қ¹ила¹ кўргунча киш¹вар, ваҳ-ш¹ила¹ саҳро кўрай.

Кишвар – обод юрт, шаҳар.

“НАВОДИРУ Ш-ШАБОБ” ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Ул парийпайкарки, ҳайрон бўлмиш инсу жон анга
Кимки, ҳайрони эмас, мен телбадур ҳайрон анга.

Ваъдаи вас¹л-этиб эди,¹ тушта аё¹ғи-н¹ўпмишам,
Дема, Наво¹йи, ул парий¹ айламасун¹ ҳисо-б¹анга.

“Эй Навоий, тушда кўриб, оёғини ўпганингни айтиб кўйма,
тагин висол тўғрисида берган ваъдасининг ҳисобига ўтказиб юбор-
масин”.

Навоий¹ кетиб, хил¹ва-т¹эт¹уй¹никим,
Бўлур бу¹ кеча ё-р¹ меҳмон¹ ма-нга.

Навоий Навоийдан халакит бермасликни талаб этмокда – наво-
иёна мутуйиба!

Хотами лаъ¹л оғзидур,¹ ле-к¹ ҳади¹си жон олур,
Заҳ¹р ниҳон¹ қилибдурур¹ лаъли магар¹ нигин аро.

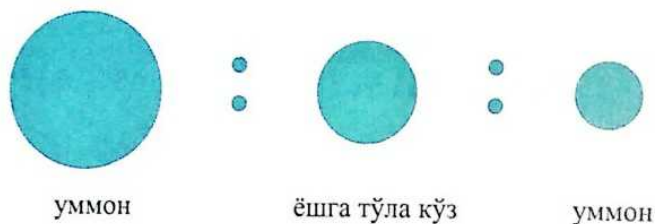
Хотами лаъл – лаъл кўзли узук.

“Оғзи лаъл кўзли узукдай чиройли бўлса ҳам, ҳадиси – сўзлари
жон олади, гўё узукнинг лаъли ичига заҳар яширилгандай”. Узук
кўзининг остига жойлашган махсус кавакда заҳар олиб юрилган”
(шундай эпизод “Алишер Навоий” спектаклига киритилган).

Кўзларимнинг¹ чашмаси ол¹лида уммон¹ ҳаж-р¹аро,
Кўр, бияйних¹ уйладурким,¹ чашма уммон¹ оллида.

Бияйних – худди, айнан.

Бу байтда ҳам уммондай сўз санъати. Жумладан, ғоят оригинал бадийят – муболағанинг муболағаси (математика тилида муболағанинг квадрати):

“Наводиру_ш-шабоб” девонидан аксар байтлари юмор билан йўғрилган ғазал:

Хатту зулфу¹ қошларинг, эй¹ дилбари чо¹бук, бало,
Ул не юздур¹ким, эрур дав¹ринда юз тур¹лук бало.

Хат(т) – лабдаги тук; **зулф** – соч; **чобук** – шўх, чаккон;

Ғазал мумтоз адабиёт учун анъанавий мавзу – маҳбубанинг гўзаллигини таърифлаш билан бошланмоқда. Биринчи байт бир карашда бирон-бир юмordan холи. Ҳозирча байтдаги сўз санъати элементларига эътибор қаратайлик:

Хатту зулфу қошларинг – хуснун-насақ (уюшиқ сўзларга асосланган санъат).

Юз сўзининг икки ўринда икки маънода келиши – *тажнис*.

Давр сўзининг икки маънолиги эса *ийҳом* – 1) давра, доира; 2) замон:

– “ул не юздурким”, унинг доирасида хатт (тук, мўй, хол), зулф, қош каби бири биридан гўзал унсурлар юз турлик (яъни санаб чиқиш қийин);

– “ул не юздурким”, хуснининг замонида кўнгилларга юз турлик бало ёғилади.

Ғазалга радиф қилиб олинган **бало** сўзи биринчи мисрада “ниҳоятда чиройли” маъносига эга бўлса, иккинчи мисрада “давр”-нинг икки маъносига мутаносиб тарзда “бало” ҳам икки маънода талкин қилиниши жоиз: 1) чиройли, 2) бало, офат. Демак, бу ғазал радифида ҳам *тажнис*, ҳам *ийҳом* санъати мужассам.

Ошиқ ўлтур¹макка ул кўз¹дек балое¹ кўрмадук,
Йўқса ошиқ¹ бўлгали о¹ламда кўп кўр¹дук бало.

Бу байтда бироз бўлса-да мутойиба руҳи бор. Сўз санъати жилोलаниши эса давом этмоқда: кўз (қараши) билан ошиқни ўлдириш – киноя; “балое кўрмадук – кўрдук бало” – ҳам тарди акс, ҳам тазод; “ў” товуши (7 марта) ва “к” товуши (9 марта) такрорланиши – тавзий.

Ул на кўздур¹ким, эрур но¹зу карашма¹ жомидин
Бўлса махмур¹ – о¹фат, аммо¹ бўлмоғи ус¹рук – бало.

Махмур – хумори тутган; **усрук** – маст.

Энди юмор – очиқ-ойдин. Аввалги байтда “кўз – бало” дейилган эди, бу ерда кўзнинг ана шу хусусияти нозу карашма жомидан “май ичгани” боис эканлиги қайд этилмоқда.

Синоним сўзлар санъати: **ноз–карашма, махмур–усрук, офат–бало.**

Иш¹қ дашти¹да ўлумдин¹ кочмағилким,¹ анда бор
Минг балоким,¹ бу балодур¹ барчадин ўк¹сук бало.

Ўксук – кам.

Юмор сусайди: “Ишқ даштида ўлимга рўбарў келишдан кўрма, бу даштда шундай балолар борки, уларнинг қаршисида ўлим нима бўлибди?”

Иккинчи мисрада “бало” сўзининг такрори байтга жило бериб турибди.

Иш¹қ_аро кўр¹дук ниҳоят¹сиз балийят,¹ эй кў¹нгул,
Ҳаж¹р_дин душ¹во_р лекин¹ кўрмамиш эр¹дук бало¹.

Балийят – балолик; **душвор** – қийин.

Юмор бор деса ҳам бўлади, йўқ деса ҳам: “Лекин ишқ ичра ҳар қандай бало ҳам ҳажр балосининг олдида ҳеч нарса эмас”. Бу байтдаги санъатлар: **балият–бало** ўзакдошлар сўзлар (*иштиқоқ*), **кўрдик – кўрмадик** (*тазод*), **ниҳоятсиз балолар – лекин душворроқ бало** (*ружусъ*).

Ул балолар¹ким чиқарғай¹ офиятдин¹ кимсани,
Иш¹қ_эрур қо¹тил ва лекин¹ май эрур куч¹лук бало.

¹Бу ғазал – рамали мусаммани махзуф вазнида, аммо шундай бўлса ҳам руқналарга бўлиниши кўрсатилди. Ушбу байтда Навонийнинг аруз маҳорати яққол кўриниб турибди – байт бармоқ вазнидан мутлақо йироқ.

Офият — саломатлик, покизалик, покдомонлик, иймонда со-
битлик.

“Тўғри, айтиб ўтилган балолар кишини кўп нарсадан айириши
мумкин, ишқ ҳатто қотил — адойи тамом қилиши ҳам мумкин, лекин
майчалик кучли бало йўқ”.

Бу байтда мутлако юмор йўқ, унинг ўрнини навоиёна фалсафа
эгаллаган: ваҳдад майи ишқдан ҳам, у келтирадиган турли офат-
лардан ҳам кучлироқ. Бу ерда май деганда кайф қилувчи ичимлик
назарда тутилмаётир, албатта. Иккинчи мисрада у “ишқ”ка қарши
қўйилмоқдаки, демак, “ишқ майи” ҳам эмас. “Қотил ишқ”дан ҳам
кучлироқ “май” фақат “ваҳдат майи” бўлиши мумкин. “Хазойи-
ну-л-маъоний” учун дастурий аҳамиятли биринчи ғазалнинг ик-
кинчи байти худди мана шу хусусда:

Ғай-р нақши¹дин кўнгул жо¹мида бўлса¹ занги ғам,
Йуқту-р, эй со¹қий, майи ваҳ¹дат масаллик¹ ғамзудо.

“Май” сўзи тўғрисида домла Алибек Рустамов изоҳи: Луғавий
маъноси билан узумни ачитиб тайёрланадиган ичимлик **май** сўзи
ва унинг **шароб, бода, хамр, чоғир, роҳ, мул, мудом, саҳбо** син-
гари маънодошлари бадий-фалсафий асарларда истиора тарзида
ҳақиқат маърифати ва ҳақиқий ишққа нисбатан ҳам ишлатилади
(Адиблар одобидан адаблар. Тошкент, “Маънавият”, 2003, 56-бет).

Мана шу маънода баҳс юритилаётган байтнинг иккинчи мис-
расида “бало” сўзи ижобий маъно (оттенки) касб этади: у ишқ ту-
файли одамнинг бошига тушадиган минг турли бало (синов)лардан
кучлироқ бўлиб, аслида офат эмас, балки саодатдир. Шу маънода
байт ғазалнинг авж нуктаси (кульминацияси)дан иборат.

Нихоят, ғазал мактаси. “Ҳақиқат водийси”га етиш эса осон эмас:

Эй Навоий,¹ ташлаб ўзлук¹ни фано йў¹лига кир
Ким, эр¹у-р, ул¹ йўлда эгнинг¹га бу оғир¹ юк бало.

Бутун Шарқ ғазалиётидаги каби Навоий девонларида ҳам маз-
муни шартли, яъни анъанавий йўсинда битилган байтлар кўп. Балки
сўнгги байт ҳам шу йўсиндадир?

Ғазал гарчи “Наводируш-шабоб” девонига киритилган бўлса
ҳам, аслида 1480-йилдан кейин ёзилган (чунки у “Бадойиъул-би-
доя” ва “Наводиру-н-нихоя” девонларида йўқ).

Бу даврда Навоий сиёсий фаолиятдан чарчаб, ҳатто ундан ҳаф-
саласи пир бўлиб юрган йиллар эди. У ғоят юксак мавқели лавози-
му мартабаларга этак силкиш нияти устида кўп ўйлаган, аммо Хўжа
Ахрор, Абдурахмон Жомий каби нақшбандий тарикатининг пир-
лари уни лавозимда қолишга, шу йўл билан элу юрт манфаатлари
йўлида хизматини давом эттиришга даъват қилганлар. Улар Наво-
ийга “юксак мансабларда бир кун адолат билан иш юритиш қирк
кунлик куруқ тоат-ибодатдан савоброқ” деган принципга мувофиқ
эканлигини уқдиришдан чарчамаганлар. Йиллар ўтиши билан, гар-
чи Навоийнинг мавқеси юксаклигича қолса ҳам, аммо саройдаги
ишларга таъсири сусайиб борган. Нихоят, 1487 йилга келиб Жомий
унинг истефога чиқишига эътироз билдирмади.

Ҳамма замонларда ҳам юксак лавозимдан кетиш шахс тақдири-
да кескин бурилиш ясайди, кўпчилик учун ҳатто фожеага айланади.

Шу нуктаи назардан олганда, салтанат соҳиби билан қалин
дўст, саройда энг юқори мавқелардан бирига эга бўлган Навоий-
нинг ўз ихтиёри билан мансабдан кетиб, хонақоҳда яшашга ўти-
ши тарихда жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Навоий ҳаётидаги бу
воқеа анча-мунча одамнинг мол-мулкидан кечиб фақирлик йўлига
киришидан ҳам кескинроқ бир қадам эдики, уни “фано йўлига ки-
риш” сифатида баҳолаш керак.

Юқорида ўқилган ғазалнинг сўнги байтида ана шу қадам билан
боғлиқ буюк зотнинг қалб кечинмалари акс этган деб ўйлаймиз.

Хуллас, маҳбубанинг гўзаллигини таърифлашдан бошланган ға-
зал дунёвий ишқ офатларини тасвирлаш билан давом этиб, ҳақиқий
ишқ туйғуси томон авж олиб боради ва Навоийнинг ҳаёт фалсафаси
тезиси билан тугайди. Ғазални ўқир экансиз, ундаги юмор туғдир-
ган енгил кайфият ўрнини тафаккур ҳаяжони эгаллаб боради. Ўқиб
бўлгач, елкангиздан зилдай бир юк эзиб турганини ҳис этасиз. Бу
юк, хусусан, Навоийнинг маънавий мероси олдидаги бурч юкидир.

Белу оғ¹зи-нг, олди¹ тану жон¹никим,
Анга о¹ш-қору¹ ниҳоним¹ фидо.

Жунун бир¹ла ақлим¹ ғаминг сад¹қаси
Ки, оллинг¹да яхши¹-ёмоним¹ фидо.

Эй Навоий,¹ “Жонинг олғум¹дур” деса, қай¹гурмағил,
Жонга миннат¹ тут, мунунг бир¹ла га-р, этса¹ иктифо.

“Жонга миннат тут” – “жон деб” жонингни бағишла; иктифо
этмоқ – кифояланмоқ.

Муносиб ўлди чу ёндош'салар кумуш' олтун,
Юзумни кўк'су'нга қўйсанг' не бўлди, сий'м'баро?!

Навоиёна сўз санъати:

олтин	↔	сарик	↔	ошиқнинг юзи
↓		↓		↓
кумуш	↔	ок	↔	маъшуканинг бадани.

Шоир ўз юзини олтинга (хижрондан сарғайгани сабаб, албатта), маъшукасининг баданини эса кумушга ўхшатмоқда. Бундай ғалати ташбиҳ билан танишгач, норози бўлиш керакми ё хурсанд – маъшуканинг боши котган бўлса керак.

Чикма тўккуз' парда кейни'динки, олам' куймасун,
Олса'нг' олти' –етти бурқаъ,' қўйғи'л'ик'ки' –уч'ниқоб.

“Тўккиз парда” дейилганда нима кўзда тутилганини билмаймиз. Гап қандайдир урф-одат (масалан, келинчакларнинг “юз очди”сига ўхшаш маросим) устида бораётган бўлса керак.

Байтдаги оригинал муболаға санъати табассум уйғотади: “Тўккиз қават пардадан чикма. Мабодо юзингни очадиган бўлсанг, олти-еттита пардани ол-у, дарҳол ўрнига икки-уч қават қалинрок ниқоб кий, тагин дунёга ўт тушмасин”.

Арифметика-ку дуруст. Аммо ошиқ одатда ёр юзини бир кўриб, сўнг ўлсам майли, дегувчи эди...

Дарди ишқим'дин савол'этти ул'ой, фар'ё'д'ким,
Юз жавобим' бору йўқ ху'шум демакка' бир жавоб.

Ё'р'о'ғиз оч'масқа дардим' сўрғали топ'тим сабаб:
Кўп чучуклук'тин ёпушмиш'лар магар ул' икки лаб.

Ғамингда “Ё' Раб, ё Раб” ни' кукка еткурдим,
Қабул қурби'ни топқайму, ё Ра'б,'ул “ё' Раб”?

чиқармен тел'ба итдек о'фият кўйи'ди'н'ўт сочиб,
Жамй'й'ях'шиларни мен'ямондин ас'рағил, ё Раб.

“Жонму ё лаъ'линг чучукдур?” дёса'м,'аччиғ'ланмағил,
Нукта мубҳам'бўлса, эй жо'ну жаҳон, сўр'моқ не айб?

Нукта – нозик маъноли сўз, чиройли калом, сўз ўйини, тағмаъноли ибора ва х.к.; мубҳам – номаълум, фаҳмланмаган.

Бу қувноқ байтда Навоий даври адабий ҳаётига хос бир урф-одат биринчи мисрадаги фикрни далиллашга асос қилиб олинмоқда (ҳусни таълил).

Ғазал, рубоий ёки достондан парча ўқилганда шеърнинг нозик санъатлари, тағмаъноли сўз ўйинлари, чуқур фалсафий фикрлар, шеърнинг оригинал хусусиятлари, бир сўз билан – нуктасини ҳамма ҳам дарҳол илғаб олавермайди. Мана шундай ҳолатда тингловчилардан бири бу ҳақда бошқалардан сўраши айб саналмаган (“Билмаганни сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган – ўзига золим”). Чунки бундай савол-жавоб жараёнида бир иштирокчининг фикрини бошқалар тўлдирган, натижада шеърнинг янги-янги кирралари аёнлашган ва ундан олинадиган завқ яна ҳам ошган. Навоийхонлик (бедилхонлик, машрабхонлик) дегани аслида шунчаки шеърхонлик эмас, балки ўқилган шеърнинг мағзини чақиш, яъни нуктадонлик мажлиси бўлган.

Байтда нукта сўзи икки маънода қўлланмоқда – юқоридаги каби (тўғри) маънода ҳамда инсон вужудига нисбатан (кўчма маънода): «Жонинг чучукми ё лабларинг? Яъни, уларнинг қайси бири – юзингнинг “нуктаси”? деб сўрасам, аччиғланма, ахир, шеър нуктасини ангай олмаган буни сўраса, айб саналмайди-ку!»

Эй Навоий,'ум'р'ў'тар ел'дек, ўзунгни' шо'д тут,
Елга етмак' мумки'н'эрмас'тур чу суръат' кўргузуб.

Зулфу'нга маж'нун кў'нгул боғ'ланди, хотир' жам'ъ қил,
Телба қайда' борғуси, зан'жири ерга' судралиб?

Ёрнинг зулфи ниҳоятда узунлигига ишора.

Ғар ўюб ол'динг кўзумни,'сенди'н'ол'моқ истамон,
Хус'н'а'гар будур, киши бўл'мас кўзин сен'дин олиб.

Ийҳом: “кўзни сендан олиб бўлмайдим”.

Соқий, лаб¹ташнамен ан¹доқки, кўк жом¹и тўла
Бода тутсанг¹ сарнигун ай¹лармен они ¹ сипқариб.

Шеърда бирор соҳага оид бир неча сўз қўлланиши *таносуб* санъати деб аталади. Бу байтда таносуб ҳадди аълосига етган – сўзларнинг деярли ҳаммаси май билан боғлиқ: соқий, лабташна, жом, майни тўлдириб қуйиш, бода тутиш, сарнигун қилиб (қадахни тўнтариб) ичиш, сипқармок.

Бу гўзал байтда Навоий давридаги майхўрлик билан боғлиқ ҳолат (ситуация) мутуйиба қилинмоқда. Бундай давраларда ўртага май тўла жом қўйилган. Ичмоқчи бўлган киши соқий (косагул)га аёқ, яъни коса, пиёла, қадах ва ҳ.к. тутар экан, лутф қилиши лозим бўлган (кўпинча байт ўқилган). Шундан сўнг соқий чўмич билан қадахни тўлдириб берган. “Эй соқий, шу қадар ташнаманки, агар осмон ярим палласига май қуйиб берсанг, уни бир кўтаришда тагигача сипқариб ташлайман”.

Бунда **сарнигун** икки маънони билдириб, ийҳомнинг гўзал намунасини ҳосил қилган: 1) тагигача ичилган жом (коса) осмон каби тўнтарилган ҳолатга келиши; 2) тан берганидан осмоннинг оёқ остига қулаши.

Жон се¹нга қурбонки, олиб жон, кў¹нгул афғонидин
Ҳам ўзунгни, ҳам мени, ҳам элни қутқардинг келиб.

Эй кў¹нгул, гар ¹ шайх ишқинг ¹ ман¹ъ қилди, ¹ қилма айб,
Ола¹м¹ич¹ра ¹ боре аввал ¹ бир анингдек ¹ лода топ.

Лода – содда, гўл, бефаросат.

Борибон ҳар ¹ неча бот кел¹са, кўрунур ¹ ме¹нга кеч,
Келибон ҳар ¹ неча кеч бор¹са, кўрунур ¹ ме¹нга бот¹.

Бот – тез, бу ерда: жуда эрта.
Сўзсиз, сўз санъатига сўз йўқ.

¹ Рамали мусаммани махбуни максур: ҳар рукнда дастлабки икки хижо қиска, кейингилари – чўзик.

Эй, Навоий, ¹ кўргали о¹ни учар ҳар ¹ дам кўзум,
Ле¹к не уч¹мо¹қ¹ ул қуш¹ким анга йўқ¹тур қанот?!

Ораз қу¹ёшин очиб, ¹ ашки қу¹руғон кўзни,
Кўп ҳаж¹р¹да йиғлатдинг¹ бир вас¹л¹да ҳам йиғлат.

Ораз қуёши – қуёшдай порлоқ юз.

Байт “йиғлаб-йиғлаб чарчаган кўзнинг қуриши”, “васл – қуёшга қараган кўзнинг ёшланиши” каби образлар асосида қурилган.

Инверсияга эътибор беринг: “Ҳажрингда кўп йиғлатиб ашкини қуритган кўзимни қуёшдай оразингни очиб, васлингда ҳам бир йиғлат”.

Бу ғазалнинг мақтаси – мумтоз адабиётни “йиғлоки”ликда айбловчилар учун жавоб:

Баз¹м¹ич¹ра ¹ Навоий кўп ¹ йиғла¹р¹э¹са, эй соқий,
Ҳуш эл¹т¹кучи дору ¹ жомиға ¹ ани чайқат.

Ул санамға ¹ сажда қилсам, ¹ зоҳиди худ¹бин, не айб,
Бутпарас¹т¹ ўл¹моқ кў¹п¹ ортуғ¹роқки бўлмоқ ¹ худпараст.

Байт шунчаки мутуйиба ёки сўз ўйини эмас, балки унда Навоий тушунчасидаги ахлоқ принципи ўз аксини топган: ўзини яхши кўриш, факат ўзини деб яшаш (худпарастлик = эгоистлик) ислом нуқтаи назаридан энг оғир гуноҳ бўлмиш бут, санамларга сиғингандан ҳам ёмонроқдир!

Эй кў¹нгул, дё¹димки, айлаб ¹ аз¹м жоно¹нимға ет.
Дёмадимким, ¹ турғилу афғон била жо¹нимға ет.

Не бало қат¹тиғ кў¹нгулдур¹ким қат¹ли эл ¹ қониға
От сурар, сур¹ган масаллик ¹ лолаю рай¹ҳонға от.

Масаллик – бамисоли.

¹ Асил матнда *учгай* бўлиши мумкин.

Буки, онинг аҳду паймонида мен ўлсам дағи
Яхши фурсат топсанг, ул бадъаҳду паймонимға айт.

Бадъаҳд – аҳдида турмайдиган.

Буки, юз жон садқаси қилсам пушаймон бўлмағум,
Васлиға бир ваъда қилгондин пушаймонимға айт.

Қилди душман ' раҳм, баским ' қилди жав·р_из'хо·р дўст,
Эй кў·нгул, душ'ман то·п_эм·ди, ' тутмағил зин'хо·р дўст.

Не тонг бў тел'ба оғзида ' сўзи доим 'ул_ойнингким,
Парий васлиға аксар эл ' аро афсун ' эрур боис.

«Мен телба доим ул ойнинг исмини такрорласам, ажабланманг:
кимда-ким “тушда мен парий билан дийдорлашдим” деса, бу унинг
ақлдан озганидан белги эмасми?»

Қўйки, ул юз ' хониға наз'зора айлай ' тўйғуча
Ким, кўзум бўл'миш бу қаҳти ' ҳусн айё'мида оч.

Таносуб: хон (хонтахта, дастурхон), тўймок, қахт (қахатчилик),
кўз очлиги; **тавзиъ:** қўй, йуз (юз), айлай, тўйғуча.

Чаманда ке'ча ётиб мас'т оразин ' ёпмиш,
Қў·п_эм·ди, тонг 'ели, ул гул'ни лут·ф бир'лан оч.

Қадинг чаман'да кўруб бо'ғ·бон агар ' сарвин
Кўзига ил'са ҳамоно ' керактур ан'га йиғоч.

Ҳаж·р_дин ас'ру ҳазинмен, ' соқиё, тут'қил қадах
Ҳар неча со'ғар улуғ бўлса тўло тут'қил қадах.

Гар анинг нў'ш_ай·ларидин ' ожиз ўлса 'аҳли базм,
Жам·ъ_э·тиб бо'рини бир йў'ли ма·нго тут'қил қадах.

Кирар о'дамий со'ниға қил'са нўш,
Фано дай'рида бир ' қадах бо'да шайх.

Навоийнинг шайхларга ихлоси шу қадар паст бўлганми? Ҳам-
масига эмас:

Иродаттин ўлғай эдим бандаси,
Агар топсам эрди бир озода шайх.

Мутуйиба, албатта. Шайхлик мартабаси даъвогарларига пи-
санда. Зеро, Навоийнинг пирлари ва дўстлари бўлмиш Саййид Ҳа-
сан Ардашер, Убайдуллоҳ Аҳрор, Абдурахмон Жомий, Пахлавон
Мухаммад – булар шайх мартабали зотлар эди. Энг йирик асарлари-
дан бўлган “Насойиму_л-муҳаббат” эса асосан “озода шайхлар”га
бағишланган.

Ғамзанг мени ' бир тий·ғ ' била айла'мади қатл,
Бу феъ·л қи'лур кимга ' азо·б_ай·ла'са жаллод.

Ишқ мавзусидаги мисрада қўлланган ўхшатишга қаранг. Кўз
олдига келтирилса, ўрта асрларнинг даҳшати. Бу ерда эса – му-
тойиба!

Лола янглиғ 'бўлди гулгун ' бодадин ул ' юз гули,
Ваҳ не ран·гин ' очилур эр'миш қизил су ' ичса вард.

Вард – гул, атиргул. Ўша давр боғбонлари гуллар чиройли очи-
лиши учун рангли сув билан суғоришган бўлса керак. Беихтиёр дав-
римизда помидорга сунъий ранг бериш амалиёти ёдга тушади.

Бериб эрди ' ики кофир ' кўзунг қатлим ' учун ваъда,
Ҳамоно ай'ни усруклик'ди·н_ул ишни ' унутмишлар.

Фиро·қ_исит'маси андоқ ' танимди·н_ўт ' чиқарур
Ки, гар табиб ' илигим тут'са, бармоғи ' қабарур.

Десангки, ҳаж'р юкин тор'т·қил, не чо'рам бор
Ки, Қо·ф то'ғини хас уз'ра қўйсалар ' кўтарур.

Чу келди муҳ'таси·б,_эй со'қи·й,_ай·лагил 'мени маст
Ки, қилмағай 'аса·р_ул дам'ки, айлағай ' таъзир.

Мухтасиб – шариат қонунларига амал этилишини назорат қилувчи мансабдор. У, жумладан, ичиб маст бўлганларнинг таъзири-ни бериш ҳукукига эга бўлган. Навоий мutoйибаси: “Эй, соқий, тўлдириб-тўлдириб қуй, шу қадар маст бўлайки, мухтасиб тутиб олиб дарра урдирганда, оғриғини сезмайин”. Бошқа бир ғазалнинг мақтасида шоир “бунинг амалга ошганини бўйнига олади”:

Навоий ан'доқ_эмиш мас'т_ким, хабар ' йўқ а_нга
Ки, мухтасиб ' ани кўй ич'ра айламиш ' таъзир.

Кўрга_ч_ул юз'ни бошимга ' урди юз тий'ғи бало,
Кўрки, чиққур ' кўз бошимга ' не балолар ' келтурур.

Саб_р_и_ла шав'қумни айлай ' ар_з, меҳмон ' бўлса ёр,
Иш_қ иқбо'лида найлай'ким, йўқу бо'рим будур.

Титрангиз, ' эй аҳли дин, ' исломингиз ' бошиғаким,
Ғорати ' дин эткали ' ул номусул'моним чиқар.

Юз ёпти'ю жон олди, ' очқанда ' равон олди,
Ўлтурга'ли ошиқни ' билмон бу ' не фанлардур?!

Йўлунгга ' нисо_р_аш_ким, ' агар оз ' эрур, гар кўп,
Итингга ' ғизо кўнглум, ' агар бор, ' агар йўқтур.

Ғизо – емак, егулик, таом.

Эйки дерсен: “Лабларимдин ҳожатинг недур?” Дегил!
Мен – сусиз, ул чашмаи ҳайвон демак ҳожатмудур?

Дегил сўзи бу ерда икки маънода келмокда: 1) “гапир-а”,
2) “ундай эмас”; **сусиз** – ташна, сувга зор.

Қаддини кўргач ҳа_м_ўл_дум, ҳам тирилдим оллида,
Рос_т гар дерсен, қиёмат де ани, қоматмудур.

“Қаддини кўриб, жон бердим-у нафасидан (ифоридан) тирил-дим” – қиёмат кунида ким тирик қолган бўлса, жон топшириб, сўнг ҳамма тирилишига ишора (муболаға, ташбиҳ ва хусни таълил санъ-атлари синтези).

Қачонким бо'данўшум май ' ичарга из'тиро_б_айлар,
Бурунроқким, ' ўзин мас_т_ай'лагай, бизни ' харо_б_айлар.

Навоий, хо'нақаҳ дўзах'ча бордур, шай'х_а_нга молик,
Не тонг гар ан'дағи элга ' насихатдин ' азо_б_ай_лар.

Молик – эга; бу ерда: ходим.

Бир ғазалдан олинган бу икки байт-мутлако фарқли мавзулар-да, аммо ҳар иккисига ҳам мutoйиба хос.

Дема: “Ҳажрим'дин хабарсиз'му экансен?” ' Ким, менга
Бо_р_э_ди ўл'макти_н,_ам_мо ' йўқ эди он'дин хабар.

“Менинг ҳажрим қанақа шиддатли бўлишидан хабаринг йўқ-миди?”

Ирсоли масал: “Ўлимдан хабарим бору бу гапдан хабарим йўқ”
ибораси билан ошиқ маҳбубасининг кўнглини юмшатмокчи.

Мени майхо'наға бординг, ' дебон ёзғур'ма, эй зоҳид
Ки, усрук шаҳ'надек ул ён ' қазо илги ' тутар, элтур.

Шаҳна – соқчи, кундузги кўрикчи, патруль, дозор.

Тартибга кўра шаҳна мастни майхонадан раис ёки мухтасиб олдига сўроқ учун олиб бориш билан шуғулланган. Байтда тақдир шаҳнага ўхшатилмокда.... Фақат, биринчидан, шаҳнанинг ўзи маст (усрук), иккинчидан у лирик қахрамонни кўлидан тутиб, майхонага олиб борган.

Навоий мutoйибасидан на ўлим кочиб қутулган, на тақдир, зоҳид қаерга ҳам борарди.

Гул қулоғин чун оғир қилмиш кириб шабнам суйи,
Неча, эй булбул, ишинг доим фиғон бўлғусидур?

Меҳ_р_э_мас о'ҳим ўтидин ' кўкка етмиш ' бир шарар,
Ай_б_э_мастур ' гар десам: “Дам ' урса_м_афло'к_ў_ртанур”.

Байтда бир дунё сўз санъати. Ўқувчи эътиборини муболаға би-лан ташбиҳнинг синтезига қаратиш билан чекланамиз: куёш – шоир

Валê бу тур'фадурким, гар ' фиғони чар'х·дин ўт·сун,
У·л_ой но·з_уй'қусидин чиқ'мағунча Меҳ'р уйғонмас.

Мутуйибанинг ажиб намунаси: “Чарх – кечаю кундуз тинмай айланиб турувчи осмон ҳар қанча дод·вой солгани билан, ул ой – гўзал ёр уйғонмас экан, Куёш чикмайди”. Ўша давр астрономик қарашларига кўра, осмон ичма·ич жойлашган сфералардан таркиб топган, етти сайёранинг ҳар бири, жумладан, Куёш ўз сферасига маҳкамланган ва у билан бирга айланган. Байтда ана шу қарашга нисбатан киноя бор: осмон айланса ҳам, уйқудаги гўзалга ҳалал бермаслик учун, Куёш чиқишга журъат қилолмайди.

Ўтуб иш·қ_ич'ра умрум, зо'ҳидо, қўй зуҳ'д иршодин,
Киши мундо'ғ_у·луғ санъат'ни улғайган'да ўрганмас.

Зоҳид – тарки дунё қилган, такводор; **зуҳд** – зоҳидлик, тақво, тарки дунё қилиш; **иршод** – йўллаш, бу ерда: тарғиб.

Фортепиано, балет, гимнастика, фигурали учиш, арузда ижод қилиш ва шу каби олий санъат турларини эгаллашга кичик ёшдан киришилмаса, юксак натижага эришиб бўлмаслиги яхши маълум. Улардан фаркли ўларок, дунё ҳою хавасларидан воз кечиб, умрнинг қолганини тоат·ибодат билан ўтказишга қарор қилиш ҳеч қачон кеч бўлмайди. Навоий ғазалларида бунга даъват кўп учрайди. Байтда баён қилинган ҳолатда зоҳиднинг тарғиботиға жавобан, “Менинг умрим (илохий) ишқ ичида ўтмоқда, бу эса расмийчилик учунгина қилинган ибодат, риё аралашган такводорликдан афзал”, дея жавоб берилиши лозим эди. Бунинг ўрнига билдирилаётган шоирнинг “баҳонаси” албатта табассум уйғотади.

Бизга ул маҳваш тилию кўнгли бирла ё·р_э·мас,
Кўнгли ичра ҳар неким – онинг тилида бо·р_э·мас.

Тилга келмон кўнглу·м_ўтинким, ма·нга ул бағри тош,
Тил била ғам ер, кўнгул бирла вале ғамхо·р эмас.

Келмон – келтирмайман.

Чун дедим: “Зулфунг камандин бўйнума солғил!” – Деди:
“Итка бўлмас Каъба қандили танобидин марас”.

Таноб – ип; **марас** – боғич, бўйинбоғ (бу ерда галстук дейилса ҳам мазмунга мос тушаверади).

Қадимда Каъбанинг қандили жун арқон (чилвир) билан шифтга осилган. Кейинчалик бу мақсад учун чилвир зар ип кўшиб тўкилган. Бир йилда бир марта (асосан, ҳаж мавсуми нихоясида) қандил чилвири алмаштирилган ва ҳожилар унинг ипидан табаррук реликвия сифатида олиб кетишган.

Ҳар нечâ куй'сам у·л_ой кўнг'лумни пайдо ' айламас,
Айласа ҳам ' ўлса·м_о·ни ' о·ш·коро ' айламас,

Ишвасидин ' илтифо·т_аҳ'волима зо'ҳир бўлур,
Зо·р·лиғ кўр'гузса·м_ан·доқ ' ишва пайдо ' айламас.

Қайда юзлан'сам жунун ҳан'гомасидур ' хал·қ_а·ро,
Ул чу етти ' кўз учи бир'ла тамошо ' айламас.

Муддатедур'ким, Навоий'дур аёгинг ' туфроғи,
По·й·бўсунг ' гар топар, ор'туқ таманно ' айламас.

“Бу муддат Навоий оёгингнинг чангичалик бўлди. Энди агар у оёгингни ўпишга ҳам муяссар бўлса бас, бошқа илтимос билан жонингга тегмайди”. Байтнинг юмори – “охирги илтимос”да: **пойбўс** сўзида бошқа – “остонада хизмат қилиш” маъноси яширин. Агар маъшуқа “охирги илтимоси экан, майли, хўп деб кўя қолай” деса, тилидан илинади – ошиқ “энди бир умр даргоҳингда хизматда бўлман” дея даъво қилишга ҳақли бўлади (94-саҳифадаги “Магар бу хийла била” деб бошланадиган байт билан қиёсланг).

Лаъли шахди'ға ҳаво қил'ганда, эй жо'ним куши,
Гар десангким ' топмайин маҳ'лас, чибин янг'лиғ ёпуш.

Маҳлас – қутулиш, халос бўлиш. Бир байтга сиғдирилган об·разлар: маҳбуба лаби рангининг лаълга ўхшаши, таъмининг асалга ўхшаши, жон (кўнгил)нинг қушга ўхшаши, унинг ёр лабига ҳаво қилиши (хаёл кетиши), кўнгил қушининг мақсади – ёр лабига етгач, ундан ажралмаслик, асалга қўнган чивин ёпишиб қолиши, кўнгил қушига “чивиндан ўртак ол” деб буюриш.

Тун·д_э·рур ул ' бутки, қўймиш'мен бошимни ' оллиға,
Қиблаға бош ' индурурга ' менда йўқтур ' икки бош.

Тунд – 1) шиддатли, изғирин (шамол ҳакида), 2) аччиғи тез, ға-
забга мойил (одам ҳакида), 3) кайсар, саркаш; ковоғи солиқ (фёъл,
характер ҳакида).

Образ Навоий замониға хос – севгили санамдай гўзал, аммо бут
каби бағритош, фёъли тез, у ошиқдан хуснига сиғиниб бош эғиш-
ни талаб қилади. Юмор эса замонга боғлиқ эмас – “Бошим иккита
эмаски, ҳам у талабни, ҳам бу бурчни бажарсам”.

Анди·н_ай·ру ' ўлмайин – кўр'ганда жон қил'дим фидо,
Қилмангиз таҳсинки, қилмиш'мен уёлғон'дин бу иш.

Телба кўнглум ' қочса савдо ' даштиға, ай'б_эт·мангиз –
Қилди ғам зин'дони ичра ' кўп қабалғон'дин бу иш.

Савдо дашти – бу ерда: телбалик; **қабалмоқ** – қамалмоқ.

Гарчи муҳлик ' иш·қ_а·ро туш'тум, кўзумни ' ҳам ўюнғ
Ким, бошимға ' келди кўз ул ' сори солғон'дин бу иш.

Муҳлик – ҳалок килувчи, котил.

Мас·т·лиғдин ' элга юз сўз ' дер, валё бир ' сўз десам,
Кўз юмуб ҳам ' мас·т·лиғ бир'ла ўзин ай'лар хамуш.

Хамуш – хомуш, хотири паришон.

Кўйидин ман'ё_ ай·лар_эрдим, ' чун ўлармен, ' эй кў·нгул,
Эмди бердим ' рухсатинг, ҳар ' қайда борсанг, ' бо·р хуш.

Жонға тахви'ф_ай·ладим тий'ғи ҳалоки'дин анинг,
Билмадим, бу ' ишти·н_ул ўл'гунча миннат'до·р_э·миш.

Тахвиф – хавфга солиш, хавф билан кўркитиш.

Жон Навоийга: “Ўз вақтида хавфдан – севиб қолишдан огоҳ ки-
либ, ҳалокатдан асраб қолдингиз, ўлгунча сиздан миннатдорман”.

Эй Навоий, ' хў·б·ларни ' кўрма осон'лиғ била
Ким, бировким ' солди кўз, уз'мак кў·нгул душ'во·р_э·миш.

Кўрма осонлиғ била – бу ерда: 1) томоша килишни осон деб
билма; 2) калтаўйлик билан томоша кила кўрма.

Мен балият ' ичрамен, эл ' шо·д, гўё ' чар·х·нинг
Эмди дар·д_аҳ'лиға еткун'ча балоси ' қолмамиш.

Ё·р·ким қил'мас жафою ' жав·р – эрмас ' раҳ·м·дин
Ким, манга кўр'гузмаган жав'ру жафоси ' қолмамиш.

Эй Навоий, ' гар вафоси ' қолмамиш о'нинг санга,
Ғам емаким, ' ан·га ҳам хус'ни вафоси ' қолмамиш.

Сўнгги байт Навоийнинг ҳазили эмас, истехзоси бўлиши ҳам
мумкин. Ҳарқалай, у кимдадир кулгу-табассум уйғотса, бошқа би-
ровни ғамга чўмдирган бўлиши истисно эмас.

Эй жафогар, ' бир вафо қил'ким – иковлон ' бўлғабиз
Мен жафо чек'мактину сен ' бевафолиқ'дин халос.

Яхши таклиф!

Истасам бў'са лабидин, ' жон тилар жо'нон эваз,
Кўнгли бирла ' деса жонон ' оздурур юз ' жон эваз.

Кўнгли била – юрагидан чиқариб, астойдил.

Истадим вас'лу вафо. Де'ди: “Навоий, ' қилмағил
Бу тамаъ. Қил, ' гар қилурсен ' мундин ўзга ' ҳар тамаъ”.

Шарбат этсам ' шираи жо'ним зулоли ' Хиз·р_и·ла,
Дер ачиғла'нибки: “На ул'дур чучук, на ' бу ариғ”.

“Жонимнинг ширасини кўшиб Хизрнинг оби ҳаётидан шарбат
тайёрлаб берсам, “Жонингнинг шираси ширин эмас, сувинг эса ти-
ник эмас” дея аччиқ қилади”.

Кўп жафо чек'тим кўнгулдин,¹ еткурай де'сам жазо,
Топмағумдур¹ кимса ул но'мехрибондин¹ хўб-роқ.

Киноянинг кинояси.

Магар бу хий'ла била по'й-бўсунг ай'лагамен –
Йўлунгда ко'мим эрур хо'ки о'с-тон¹ бўлмоқ.

Юкориокдаги “айламас” радифли ғазал байти билан қиёсланг.

Бул-ажаблиқ'лардурур иш'қ_ич-раким ақ'л_анг-ламас,
Йўқ эса ис' сиғ кўнгул о'ҳи недин бўл'ғай совуқ?!

Кулса оғзинг,¹ бўлса ҳам ё'руғ узоринг¹ яхшиким,
Ғунча хандон¹ турфароқ, гул¹ доғи хушроқ'дур очуқ.

Ғунчанинг ёпиқ ҳолатидан бир оз очилгани чиройлироқ, гул-
нинг эса чала очилганидан тўла очилгани яхшироқ – ҳусни таълил.
Мисралардаги параллеллик эса – лафф ва нашр санъати.

Бир дам эрмас'ким висолинг¹ истамасмен Тенгридин,
Бу ҳадисим¹ қилмасанг бо' вар, эрур Тенг'ри тонук.

Ҳадис – сўз, калом; **тонук** – шоҳид, гувоҳ.

1-мисрада “илми бадий”да қайд этилмаган сўз санъати бор:
“Тангридан ҳар доим висолингни тилайман” деган фикр инкорни
инкор тарзида ифода этилмоқда.

Эй Навоий,¹ ул парий ўл'турса ҳам оз'дур сени,
Кимки инсон'дур, анинг маҳ'буби ҳам ин'сон керак.

Биринчи мисрада Навоий маҳбубасини парий дея алқамокда,
иккинчи мисрада эса уни инсон эмас дея Мутуйиба ҳамма за-
монда ҳам танқиднинг захрини юмшатувчи восита бўлган.

Берди муҳлик¹ дар'д ишқу¹ қўйди миннат¹ жонима,
Мунча бўл'ғай¹ жав'р_и_ла о'шиқни мамнун¹ айламак!

Йиғламоқдин¹ кўр бў'л_эи кўз,¹ фиро'қ_ай'ёмида¹,
Нёчу'н_ўзни¹ хўб-лар ҳусниға муътод_ай-ладинг?!

Зй'н-хо'р_аҳ'бо'б, тортай¹ ҳаж'р-дин бир¹ тийра оҳ,
Ер тубига¹ ой ила кун¹ кўзгусин пин'ҳон қилинг.

Ойнага караб “уф”ланса, у ўпкадан чиқаётган ҳавонинг нами-
дан хира тортади. «Ой билан Қуёшни Ер оркасига яширинг, акс ҳол-
да, менинг “уф”лашимдан хира тортиб қолади» (муболаға санъати).

Биринчи мисрани ўта чўзик хижоларнинг аруздаги аҳамиятини
кўрсатувчи намуна деса бўлади.

Эй Навоий,¹ ум'р_ў_туб ҳам¹ масту ҳам уйқудасен,
Ҳе'ч билмон'ким сени уй'гон дейин, ё'худ ойил.

Билмон – билмайман; **ойилмоқ** – (мастликдан) хушига келмоқ.
Навоий замонида тилимизда мастликдан хушига келишни ифо-
далайдиган алоҳида сўз бўлгани қизик.

Эй Навоий,¹ гар сўзунгни¹ ё'р_э_шитмас¹ – ай'б_э_мас,
Турғони бир'ла қулоқдур,¹ ле'к_э_шитмас¹ пан'д гул.

Айрим гуллар шакли қулоққа ўхшашига ишора қилинмоқда.
Иккинчи байт ҳусни таълил бўлиш билан бирга ташбихнинг таш-
бихини ўз ичига олади: гулнинг шакли қулоқ, аммо эшитиш қоби-
лияти йўқ қулоқ. Хулоса – ёрнинг қулоғи ошиқнинг сўзи учун том
битган. Бошқа бир байтда бунга гул косасига шабнам тушгани каби
ёрнинг қулоғига сув киргани сабаб қилиб кўрсатилган эди.

Гар Навоий¹ ишқи ортар¹ оҳидин, сен¹ ваҳ'м қил,
Ким ўчурур¹ шам'ъ-ни, гар'чи ёрутур¹ ўтни дам.

¹ Бу мисра вазнга тушиши учун “кўр” сўзини ўта чўзик хижо тарзида ўқишга
тўғри келади. Аммо бу туркий арузга зид. Аслида “фироқ” сўзи олдида бир чузик
хижо хаттот эътиборсизлиги сабабли тушиб қолган-у матннинг сўнги икки рук-
ни аслида “то фироқ айёмида” ёки “ки фироқ айёмида” тарзида ёзилган бўлиши
мумкин.

Гар итти эса ' хаста кўнгул ' ғам ема, эй ақл,
Ғам еғали бор'дур чу Наво'ий, сенга не ғам?!

Бу ердаги музокарада уч томон иштирок этмокда: **кўнгул** (махбуба томон равона бўлган) – **ақл** (унга ғам еб ўтирмаслик маслаҳат берилмокда) – Навоий (тақдири ғам ейиш бўлган томон). Жонсиз нарсаларни жонлаштириш ташхис санъати дейилади. Масалан, “Эй сабо, холим бориб сарви хиромонимга айт” мисрасида сабо жонлантирилган, ҳатто сўзлашга буюрилган. Юкоридаги байтдаги каби кўнгил ва ақлни жонлаштириш – бу санъатнинг нодир намунаси, албатта.

Ўқ киби қад'дин кўруб аф'тода чун кўр_ўл_мадинг,
Эй, Навоий, ' кўзларингда ' нўги пайкон ' истарам.

Афтода – заиф, ҳолсиз йиқилган; **нўг** – ўткир нарсанинг учи, санчиладиган қисми; **нўги пайкон** – тиканнинг учи.

Шоир “рашк” сабабли рақибларини “баддуо” қилган мутойиба байтларни учратган эдик. Бу ерда “адолат” тикланмокда – энди у ўзини ўзи “баддуо” қилмокда.

Сўз санъатлари: ўқдай қомат – ўқ – пайкон – нўг, кўриб кўр бўлмок – кўзга тикан санчилмок.

Соқие, май ' берки бу дай'ри кўхан ав'зоида
Бўлди ўз но'донлиғимни ' англамок до'нолиғим.

Дайри кўхан – хароб майхона, кўчма маънода: кўхна дунё; **ав-зоъ** – тузилиш, аҳвол, бу ерда: тадқиқ этиш.

Ажойиб байт. Илмнинг чўққисини забт этдим, дея даво қилувчилар учун писанда.

Эй Навоий, ' ёр кўнгли ' меҳ·р·му қил'ди аён
Ё асар қил'ди анга ўт'луқ фиғоним ' – билмадим.

Нихоят!

Кўнгул_ит_ти, ' кўзни доғи ' истарам аш'к_эт_са кўр
Ким, тилармен ' ҳарги·з_ул ю'зи қарони ' кўрмасам.

“Юзи қаро” – 1) қайқларгадир дайдиб кетган кўнгил; 2) нима-ларгадир боқадиган кўз. Ғаройиб тазод: истарам (истайман) – тилармен (Шаклан бу икки сўз зид эмас, аммо иккинчи ҳолда кўрмаслик тиланмокда).

Даҳр·аро ' яхши-ёмон ' ичра баса ' қилдим назар,
Дилбарим'дин яхши йўқ, ' андоқки йўқ ' мендин ямон.

Назар қилмок – бу ерда: кузатмок.

Хонақаҳда ' тақвий_иб·ри'қйга май сол'дим ниҳон,
Айладим бай'тул-нашот, _ул'ким эди бай'тул-ҳазан.

Тақвий – тақводорлар; **ибрик** – обдаста; **ниҳон** – яширин; **байтул-нашот** – шодлик уйи, **байтул-ҳазан** – ғам уйи.

Тақводорлар сув ичадиган, таҳорат оладиган обдастага сув ўрнига билдирмасдан май қуйиб қўйиш! Сир очилгач, “Ғамхонангизни шодлик уйига айлантирдимми?” деб мирикиб кулиш.

Бу ҳам Навоий.

Эй Навоий, ' май хумига ' сол мени май'хонада,
То фароғат ' бирла ул хил'ватда тортай ' дурдидан.

Дурд – майнинг қуйқаси, хум (жом) тагидаги чўкинди. Майга пули қолмаган мижозлар ичган. Мажозий маънода: ўзликдан батамом кечиш рамзи.

Лабға майдин ' ран·гу майга ' лаъ·л·дин жон ' бах·ш·лиқ
Бермаса, гул'ран·г майдин ' не учун ол'мас лабин?

Кўнгил, **манга** каби туркий сўзларда “нг” ҳарфлар жуфтлиги битта товуш (халқаро транскрипция тизимидаги белгиси ɲ) тарзида ўқилиши керак: **кў·нгил**, **ма·нга**; иккинчи томондан, **ранг**, **занго·ри** каби форс тилидан ўзлашган сўзларда у “н” ва “г” товушларига ажратиб ўқилади: **ран·гин**, **зан·гори**. Хусусан, иккинчи мисрада ранг сўзи ўта чўзиқ хижо ҳосил қилмокда.

Донай хо'линг терарга ' кўйма кўнглум ' булбулин -
Ким, тиларким ' ўпса бу таз'ви·р_и_ла хус'нунг гулин.

Тазвир – алдаш, найранг, бахона.

Яна бир қувноқ байт. Шоир маҳбубасига “ақл бўляпти” – қуш мош донасини чўкигандай кўнглим холингни ҳавас қилса, “йўқ” де, чунки аслида шу баҳонада хуснинг гулини (юзингни) ўпмоқчи.

Навоий топ'масâ, юз қат'ла ўлгай,
Исинг бир қат'ла ҳар соат ' сабодин.

Қатла – марта.

Эй Навоий, зулфининг таърифига туштунг магар
Ким, сўзунгнунг тори ҳам бўлди паришон, ҳам узун.

Сочнинг тори – соч толаси, **сўзнинг тори** – сўзлаш усули, тарзи. **Сўзнинг паришон бўлиши** – 1) пойинтар-сойинтар бўлиши; 2) хаяжонли бўлиши. **Сочнинг паришон бўлиши** – тўзғиши; **сўзнинг узайиши** – 1) сўзловчи сўз калавасининг учини йўқотиши; 2) мактовнинг поёнига етказиш кийинлиги.

Бошиға, де'самки, эвру'луб, ўпай то'бонини,
Во·й·ким, ҳар ' дам аёғ тор'тар бу саргар'донидин.

Гар ғазаб вақти қўлиға туштуму тийғи яланг,
Бо·к_э·мас, олманг мени ул қотили бебо·к·дин.

Бок эмас – ҳеч киси йўқ, майли; **бебок** – ҳайикмайдиган, истиҳола қилиб ўтирмайдиган; **тийғи яланг** – қиличи қинидан суғурилган.

Мас'т_а·гар майхонада ўл'дум – мени, эй ' дўс·т·лар,
Май била юб,' боғлангиз наъ'шим белини ' то·к·дин.

Ўлдум – бу ерда: агар ўлсам; **юб** – ювиб; **наъш** – мурда кўйилган тобут.

Жунун тоши ' бошингга ёғ'ди деб таъ·н_эт'ма, эй носих,
Тасаввур қил'маким, бу сар'занишлардин ' уёлғаймен.

«Эй насихатгўй: “ишқ сабабли ақлу хушингдан айрилдинг, кўчадан ўтсанг, сени жинни деб болалар тош ота бошладилар, кара, қай аҳволга тушдинг”, деб таъна қилма. Агар бу гаплардан уялиб, эсини йиғади деб ўйласанг, янглишасан».

Байтнинг нуқтаси – киноя: “Бошингга жунун тоши ёғиляпти, дейсану ўзинг таъна тоши отасан. Нахот таъна тоши болалар отган тошдан ёмонроқ тегишига ақлинг етмайди?”

“Нигоринг гар ' борур, бот кел'гусидир, е'ма ғам”, – дерсиз,
Ҳамоно со'ғинурсизким,' ме·н_ул келгун'ча қолғаймен?!

Соғинмоқ – бу ерда: ишонмоқ, ўйламоқ.

Тушта лаъ'лин ' кўрдум, уйғон'май дебон қай'ғудамен,
Урма дам, эй ' су·б·ҳ·ким, бир ' дам чучук уй'кудамен.

Эй Навоий,' шар·т қилдим'ким кутулсам ' ҳаж·р·дин,
Неча кўнглум ' десаким, иш'қ_о·р·зу қил,' қилмайин.

Истасам лаъ'линг майин, ҳар ' дам берур ху'но·б чарх,
Мен ху·д_ўз ко'мим била май ' ўрниға қон ' истамон!

Дема: “Ашқинг ' нега гулран'гу кўзунг гул'фо·м_э·рур?”
Ҳе·ч кимнинг ' ёри гулрўю гуландо'м_ўл·масун.

Иш·қ_а·ро Фар'ҳоду Мажнун'ни ме·нга ўх'шатмангиз
Ким, алар ҳам ' мен киби рас'вои бадно'м_ўл·масун.

Эй харобот аҳ'ли, гар сиз ' маст_ў·луб, мен ' бўлмасам,
Ай·б_э·мас, нев'чунки сиз май'хора, мен хун'хорамен.

Сўз деган эр'мишки, бир сўз ' деб ўлукни ' тиргузай,
Эй кў·нгул, мен ' худ дамё нақ'д_ўл·ду·м_ул сўз ' рашкидин.

Ул куёш чун'ким бўлур кун'дуз аён, оқ'шом ниҳон,
Кеча ҳажри'дин Навоий ' ўлди, кундуз '— рашкидин.

Дема: “Менсиз ' нечукдурким ' сени ўлтурма'ди қайғу?”
Санга йўқтур ' хабар – мен худ ' ўлубмен уш'бу қайғудин.

До·с·тоним'ни деманг ё'р·ға, невчун'ки гаҳе
Йиғлатур, гар'чи гаҳе кўл'дуру·р_ул аф'сона.

Бу байтда Навоий девонларида ўқиганни йиғлатадиган ҳам, кулдирадиган ҳам шеърлар борлиги таъкидланмоқда. Бунга қўшимча қилиб қайд этиш жоиз: бир томондан, Навоийнинг айнаи бир байти ҳам кулдириб, ҳам йиғлатиши мумкин, иккинчи томондан, Навоий шеърларининг мутлақ кўпчилиги фалсафий мазмунда – йиғлатиш ё кулдиришга эмас, тафаккур қилишга қаратилган.

Дедимки: “Ўл'турасен иш'қ_а·ро недур ' гунаҳим?”

Дедики: “Иш'қ_ди·н_ор·туқ ' яна бўлур'му гуноҳ?!”

– Кўзумга кир'ди хаёлинг ' сириш·к кас'ратидин.

– Қачон ёгин'да қилибтур ' киши булут'ни паноҳ?

Сиришк касрати – кўзёшнинг кўплиги.

Ҳар гуҳарким ' васфида соч'ти Навоий ' назмидин,
Ул парий де'вона деб бир ' то·ш_о·тар по'дошиға.

Гуҳар – гавҳарлар, бу ерда: гўзал ва ноёб шеърлар; **васф** – таъриф, мактов; **тош отиш** – бу ерда: танкид қилиш, камситиш, нуксон ахтариш; **подошиға** – эвазига, мукофотиға.

Навоийнинг каромати: у назмда жавоҳирлар қолдирди, эвазига “оригинал эмас”, “форсчадан таржима”, “анъана рамкасида чика олмаган”, “ўқиш кийин”, “тили тушунарсиз”, “ғамгин”, “модадан қолган”, “замонавий эмас” дея тошлар отилади...

Эй Навоий, ' дерсе·н: “Ул қо'матни кўнглунг'дин чиқар!”
Не ниҳо·л_ўл'туртайин ул' сарви дилжў ' ўрнида?!”

Дилжў – кўнгил сўровчи, меҳрибон.

Бу ерда ҳам **шаҳс–кўнгил–ақл** учлиги ўзаро баҳс қилмоқда.

Шеърда кимгадир мурожаат этиш, агар санъаткорона бўлса, иртижо деб аталади. Хусусан, бу байтда “Эй Навоий” деб шоир ўзига ўзи мурожаат этар экан, аслида лирик қаҳрамонга “Ул қомадни кўнглингдан чиқар” дея насиҳат қилувчилар устидан киноя қилмоқда.

Ваъда айлаб ' вас·л, жисми ' нотаваоним ' ўртама,
Келмагунгдур, ' интизо·р_ў'тиға жоним ' ўртама.

Қилма нисбат ' хў·б·лар бир'ла Навоий ' деб мени,
Тухма·т_ай·лаб ' ҳар замон, эй ' бадгумоним, ' ўртама.

Сўнгги байтда Шоир ўз таҳаллусидан ийҳом ясамоқда: **наво** сўзининг куй, садо маъносидан ташқари умид, насиб, баҳра маънолари ҳам бор. «“Навоий, яъни умидига етган, орзу қилган нарсаларидан баҳраманд” деб, менга тухмат қилма, мен асли бенавоман”. Бу мисолда Навоий сўзи ҳам кичик ҳарф билан (сифат тарзида), ҳам бош ҳарф билан, яъни таҳаллус сифатида ўқилиши керак (тахлис санъати). Ўқувчи эътиборини, шунингдек, 1-мисрадаги инверсияга қаратамиз: “Мени навоийи деб хўблар билан нисбат қилма”.

Бўлганингда ' ме·ҳ·мон, ' ўл'са Навоий, ' не ажаб,
Чекти чунки ' олли·нга бо'ру йўқин жо'ниғача.

Дўза·х_аҳ·ли ' ғам емангким, ' дўс·т раҳми ' келгудек
Келгу·м_ул ён ' оҳу ашким'дин ажаб тў'фон била.

“Эй дўзах аҳли! Қачонгача оловда ёнамиз, деб ғам еманг – кишининг яқин дўстига раҳми келгани каби кўз ёшимдан бир тўфон билан ёнингизга бораманки, у дўзахингизнинг оловини пасайтиради” (Ўчириши ҳам мумкин, валлоху аълам).

Бундай байтларни шарҳлаш имконимиздан ташқари. Гарчи байтдаги мурожаат мутуйибадай туюлса ҳам, аслида руҳият бутунлай ўзга – унда Навоийнинг қалбини бир умр ўртаган бу дунё ғалваларига муносабат эътирос билан ифодаланган. Ҳеч шубҳасиз, буюк зотнинг қалб нидоси.

Икки бошим ' бўлмаса, ик'ки кўнгуллу'к ' ёр'ни
Севмагаймeн'ким, бaло ур'сун мукаррар ' бошима.

Яна бир ажиб байт. Мазмуни оддий – “икки кўнгуллик ёрни севиб бўлмайди”. Оддий фикр, аммо у байтда кандай ифода этилмоқда: икки кўнгуллик ёрни севиш – одамнинг иккита боши бўлишдай ақл бовар қилмайдиган иш. “Бордию хатто бошим иккита бўлган тақдирда ҳам икки кўнгуллик ёрни севсам, у бошимга ҳам, бунисига ҳам бaло урсин”.

Эй Навоий, ' то сени то'нибме-н_афгон'дур ишим,
Жонима раҳ'м_эт – мени сен ' боре эмди ' тонима.

Тонибмен – танибмен; **тонима** – танима.

То бўлуб бе'худ Навоий'дек қилай де'воналиғ
Ким, тараххум ' қилмаса, қил'гай тамошо ' ул парий.

Бехуд – ўзини (хушини) йўқотган; **тараххум** – раҳмдиллик.

Вои'з_ай_лар ' васфи жаннат ' ичра Кавсар ' бодасин,
Бўл Навоий ' мас'т, хоҳи ' мундоғи, хо'х_ан_доғи.

Вои'з – ваъз айтувчи, тарғиботчи; **васф** – таъриф, мақтов; **Кавсар** – жаннат ариғи. Акидага кўра, кавсарнинг бир тармоғидан асалли сут, бир ирмоғидан эса узум шарбати оқар экан.

Ко'ш санчил'са ики кў'зума кўюнг ' тикани,
Кирпикинг игнаси бирла ' чиқарур бўл'са-нг_а_ни.

Чун сў'з_ай_тур'сен лабинг тит'рар ғазаб қил'ган чоғи,
Рос'т андоқ'ким, сабо тах'рикидин – гул ' яфроғи.

“Мендан ғазабинг келган чоғда сўз айтар экансан, лабларинг титрайди – худди ел эсганда гулнинг гулбарглари титрагани каби”. Ўхшатишда ҳам юмор, хусни таълил санъатида ҳам юмор ва байтда тасвирланган ҳолатда ҳам юмор. Хуллас, юмормисан юмор.

Эй Навоий, ' гар десанг кўр'май жафо, бўл'моқ керак
Хў'б_лардин, ' балки мутлақ ' насли одам'дин нари.

Дах'р_чун буз'ди мени – мен ' ҳам мукофот'т_ай_ладим,
Ўтқариб о'ҳимни бар'қ,_аш'кимни тўфон'дин дағи.

«Дунё менинг (хаётим, тақдирим, кўнглим уйин) бузган экан, мен ҳам уни “мукофотладим” – оҳимни унинг яшинидан ҳам кучлироқ, кўз ёшимни тўфонидан ҳам дахшатлироқ қилиб, ўзини буздим». Навоийнинг оҳи – шеър, ашки – шеър.

Ёзгурур ҳар ' дам мени ул ' қоти'л_ўл-тур'гум дебон,
Ўлтурур ҳар ' дам мени бал'ким анинг ёз'гурмоғи.

Ёзғирмоқ – 1) айбламоқ, зуғум қилмоқ; 2) йўкламоқ.

Билмайин ҳус'н_аҳ_лидин қил'дим тамаъ рас'ми вафо,
Йўқ алардек ' бевафо, ан'доқки нодон '– мен каби.

Гар Навоий ' деса: “Ичмон, ' ки қилибмен ' тавба”.
Йиқибон бўғ'зига қуй бир ' тўла жо'м,_эй ' соқий.

“Ичмон, ки ...” – “ичмайман, чунки...”. Мутуйиба, албатта. Агар бугунги ўқувчи мутуйиба деб тушунмай, чиппа-чин ишонса – мутуйиба устига мутуйиба.

Баски кўнглум'ни фалак маж'руху вайрон ' истагай,
Истарам ўл'макни андоқ'ким, ўлук жон ' истагай.

Гар ўғурлук ' истамас лаъ'линг дағи жон ' нақдидин,
Бас недур ўғ'ри киби пай'васта қошинг ' хамлиғи?!

Ўғри нимадир ўмаргач, кўлтиғига тикиб, билиниб қолмаслиги учун эгилганча қочаётган ҳолатига ишора.

Жавридин ул ' нав'ъ хушмен'ким ўлум ҳо'ли бўлуб,
Вах'м_э_тармен'ким, кўруб но'гаҳ тарахху'м_ай_лагай.

Навоий тар'ки иш-қ_эт-тим, 'деса бутманг'ки, бутмаслар
Киши ҳар сўз 'эшитса ус'ругу дево'надин доғи.

Бутмак – бу ерда: қабул килмок, ишонмок.

Иккинчи мисраинг охирини аввалги саҳифадаги “**Ўтқариб оҳимни барқ, ашқимни тўфондин дағи**” мисраси билан қиёсла-сак, бир сўз (доғи-дағи=тағин) икки хил шаклда ёзилганини кўра-миз. Бунинг боиси – биринчи ҳолда сўнгги рукн **фоъилун** қолипида бўлиб, иккинчи ҳижо қисқа, иккинчи ҳолда эса сўнгги рукн **мафоъ-ийлун** қолипида бўлиб, учинчи ҳижо чўзикдир. Худди шу сабабга кўра **танибмен** сўзи **тонибмен**, **танима** сўзи **тонима** шаклида ёзил-ган эди.

Эй Навоий, 'фақ-р мулкин 'тут ғанимат 'зи-н-ҳор
Ким, ғиною 'салтанатнинг 'кўптурур дар'ди сари.

Фақр мулки – бирор нарсага эҳтиёжманд бўлмай, беилинж яшаш саодати; **ғино** – бойлик.

Байт мазмуни тасаввуфий, ҳатто чуқур фалсафий руҳда, мут-лақо юмордан холи. Байтнинг табассум уйғотувчи хусусияти – На-воий ўз асридан туриб замон ўтган сайин “дарди сар”га берилиб бораётган инсоният устидан истехзо қилаётганида.

“БАДОЙИЪУ-Л-ВАСАТ” ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Пан-д_э-шитмай, 'кўру-б_о-ни, 'юз балоға 'учрадим,
Кўзларим чиқ'сунки, юз мун'ча сазо кам'дур манга.

Масканинг ис'тар, Навоий, 'нася жаннат 'аҳли зуҳд,
Мунча-ўқ бў'лур тафовут 'олиму жо'ҳил аро.

Мунча-ўқ – шунча ҳам, шу кадар.

Эй Навоий, 'тонма, гар дер 'ул парий Маж'нун сени,
Оши-қ_ўл-ғай'му парийға, 'улки мажнун 'ўлмаса?

Биринчи мисрада **парий** – парийдек гўзал маъносида, иккинчи мисрада **парий** – гўзал киз қиёфасидаги жин (тажнис). Шунингдек, биринчи мисрада Мажнун – ҳам сифат, ҳам ўхшатиш, иккинчи мис-рада эса факат сифат.

Лаъли кўнглум 'ҳолини сўр'ғоч, тирилдим 'ҳаж-р_аро,
Не бало бор 'эрми-ш_онинг 'лаълининг сўр'моғи хўб?

«Ҳажрдан ўлиб бўлган эдим, лаъли (яъни лаблари, оғзи)дан “Кўнглунг қалай?” деган сўзлар чиққанини эшитиб, қайта тирил-дим. Лаълидан ўптирганда, нима бўлар эди?» **Бало** сўзи ижобий маънода келаётганига эътибор беринг.

Дема: “Бу о'ламда ул ой 'хў-б ё жан'натда хур?”
Кўрмамишмен 'андағин, бо'ри эрур мун'доғи хўб.

Иш-қ-дин кўп 'маърифат хар'ж_ай-лади Маж'нун манга,
Бўлмаса маж'нун, қилурму 'хар-ж, мендин 'ўрганиб?

Маърифат харж этмок – бу ерда: таълим бермок.

Мутуйиба: “Ўзимдан ўрганиб, ўзимга ўргатмоқчи”. Лекин шунчаки мутуйиба эмас. Навоий “Лайли ва Мажнун” достонида Мажнун образига ишқ маърифати ғоясини сингдирган. Бу дostonни ўқиганда ҳар сафар ўзи каттиқ хаяжонга тушган. Бу бесабаб эмас. Камина дoston қахрамони бўлмиш Мажнун тимсолида Шоир ўзининг мажозий образини яратган деб ҳисоблайди¹. Агар бу тезис ўринли деб фараз қилинса, у ҳолда Мажнун мажнунми ё Навоий, мажнунликни Навоий Қайсга ўргатганми ёки Мажнун Навоийга – тафовут бўлмайди.

Вафо андоқки қочти ул¹ жафогардин,¹ агар мен ҳам
Қоча олсам,¹ яна ишқин¹ ҳавас қилмай¹ хато айлаб.

Демон даврон¹ аро йўқтур¹ вафо айлаб¹ вафо кўрган.
Ки, йўқтур минг¹ жафо тортиб,¹ қутулган бир¹ вафо айлаб.

Юмор, аммо накадар аччиқ!

Кўнгулким, рўзгоримни қорартиб бўлди овора,
Топилса, кездурай даврон¹ аро, юзун¹ қаро айлаб.

Эй Навоий,¹ бевафо давр аҳлига индурма бош
Ким, қолур қошида бош индурган эл бўйнин қашиб².

Бош индурмак – бу ерда: ишонмок, суянмок; **бўйин** (қаншар)
қашимок – бу ерда: афсусда колмок.

Андоқ латифмудур таниким, ичса жоми май,
Борур танида курсоғига тегру билгуруб.

Курсоғига тегру – меъдасига етгунча; **билгуруб** – билдириб,
бу ерда: кўриниб, сезилиб.

¹ “Мажнун мухаббати”, “Тафаккур”, 2002, 1-сон.

² Девон нашрларида “Ким, алар қошида бош индурган эл бўйнин қашиб” тарзида берилган.

“Ўлса, – деб эрдинг, – Навоий,¹ тиргузай васлим била”.
Билтур ўлганлар била оғни баробар¹ бўлди, тут.

Билтур – бултур, бир йил аввал; **тут** – ҳисобла.

Хонақаҳ, шайхи ушатти¹ соғарин, эй¹ пири дайр,
Сен каромат¹ кўргузуб, рағмига тавбамни ушот.

Рағмига – аксига, жўрттага, атайин, жавобан.

Байтнинг энг юзадаги риндона талқинига мутуйиба хос: “Эй пири дайр (майхона эгаси), хонақоҳ шайхи ичишдан тавба қилиб, қадаҳини ерга уриб синдирди. Ундан аввалроқ мен ичмасликка тавба қилган эдим. Унинг қилмишига жавобан сен шундай иш тутки, мен тавбамни синдирай”. Бироқ аслида ҳазил тагида тасаввуф ғояси яширин: “Эй пири муршид, йўл излаётган шайх чалғиди – мақсадга элтувчи фақру фано йўлидан оғиб, юзаки тақвою ибодат йўлига кирди. Кароматингни кўргиз – унинг қасдига мени фақру фано водийси сари йўлла”.

Бошқа ғазалдан олинган мана бу байт мутуйибани давом эттиradi:

Недур, эй шайх, ушатмоқ соғаримни?
Бутун қил, боғр эсанг аҳли¹ каромат.

Чиқти жон, қошима жонон¹ киргач,
Ким ҳалок ўлғон экин жон¹ киргач?

Ҳақиқатан ҳам?

Чун хумор илгимни қилди¹ раъша, жоно,¹ оғзима
Нетти ўз илгинг била тутсанг солиб¹ саҳбо қадаҳ?

Раъша – титроқ; **саҳбо** – қизил май.

Шўхлардин¹ баъзи олса¹ жону баъзи¹ берса жон,
Сен қилурсен¹ иккисин, ваҳ,¹ сен киби бўлғайму шўх?!

Май неча тал'х_эр·са, ҳижрон¹ шарбатича¹ тал·х_э·мас,
Заҳри қотил,¹ онгламон, бўл'гайму ул миқ'до·р талх?!

Талх – тахир, аччиқ.

Ушатти ши'шаю жому¹ қадаҳни баз'м_ич·ра,
Ўюн тарий'қини тифло'на айлади¹ ул шўх.

Ўюн – ўйин, ракс; **тифлона** – болаларча (шўх, кувноқ, шумлик билан).

Чу олди ўй'нағали нақ'ди ҳушу саб'римни,
Яна топил'мадилар – то¹ на айлади¹ ул шўх?

Бу ерда хатто қофияда ҳам юмор бор. Ғазалдаги бошқа қофиядошлар билан киёсланг: **девона–афсона–тифлона–майхона–дона–то на.**

Ўзин шаккар¹ деса, лаъ·линг'га монанд,
Қилай тишлаб¹ ани паркан'д-парканд.

Лабинг ўпмак'ка ҳаддим йўқ,¹ бўлубмен
Тахайюл бир'ла ўпмаклик'ка хурсанд.

Қатлима чиқ'ди этак бел'га уруб, тий'ғ чекиб,
Қон тегардин¹ ая·б_эркин¹ этагин ул¹ жаллод?

Кўнглум гадо'ли·ғ_ай·лар,¹ оғзингни гар'чи топмас,
Йўқ ваъда бир'ла они¹ қилсанг не бўл'ди хушнуд?

“Ваъда бериб, вафо қилмайсан” деган дашном эшитавергандан кейин...

Деди·нг_ўлтур'гум Навоий ни·ю айлар'сен ҳаял,
Ул худ_ўл·ди¹ интизо·р_ич'ра, бу не их'мо·л·дур?

Ҳаял – кечикмоқ, пайсалга солмоқ; **ихмол** – бепарволик, суст-кашлик.

Эй ху·ш_ул·ким,¹ келди андоқ¹ масту борди¹ мас·т·ким,
Топмади мутлақ на келган'дин, на борғон'дин хабар.

Ул парий ҳаж'ринда мен де'вона чексам¹ ўтлу·қ_ох,
Эй малак, гар¹ бўлмасанг во'қиф, қанотинг¹ чурканур.

Чурканмак – куймоқ. Ҳозир шевада сақланиб қолган бу сўз пат, жун матохнинг чети ёлинда куйиб, чизғанак бўлиб қолишини билдиради. Навоий уни гўзал байт воситасида адабий тилга киритиб кетган:

“Эй малаклар, огоҳ бўлинг, тагин менинг оҳим ўтидан қанотингиз куймасин”.

Навоий оҳидан фаришталар қанотининг куйиши – муболағамутойиба, аммо у ижод қилганда илҳом малаклари атрофида парвона бўлиб, бири қалам, бири довод (сиёҳдон) тутиб турганига шубҳа йўқ. Балки “Қанотимиз чурканса ҳам майли” дейишгандир...

Тонглағи кав'сар учун, дер'сен, букун май¹ ичмагил,
Тек тур, эй зо'ҳид, Навоий¹ сен киби но'шіймудур.

Тонглағи – эртанги, келгусидаги; **Кавсар** – жаннат булоғи, ариғи; **букун** – ҳозирги пайтда; **ноши(й)** – бу ерда: маълумотсиз.

Тарихий манбалардан Алишер Навоийнинг тоат-ибодат фарзларини тақво билан адо этгани яхши маълум. Унинг ҳаёт тарзини жамиятда тутган юксак мавқеси, беҳисоб мол-мулки билан солиштириб, анча-мунча зоҳидникига нисбатан ҳам тақводорона бўлган дейиш мумкин. Бу ҳолат байт мазмунига зид эмасми? Навоий ҳақиқий иймон инсоннинг кўнглида, қалбида бўлиши лозим, ҳақиқий тоат-ибодат – банданинг Парвардигор билан яккама-якка мулоқотидир, деб ҳисоблаган ва ўз тақводорлигига бино қўювчиларни, зоҳидлигини пеш қилувчиларни табиатан суймаган, уларнинг самимийлигига ҳатто ишонқирамаган (валлоху аълам).

Педагогика, психология, этика каби фанлар тажрибаси тасдиқлайдики, панд, насиҳат, ваъздан кўра шахсий ибрат кучлироқ тарбиявий аҳамиятга эга бўлади. Баҳоуддин Нақшбанд каби шайхларга нисбатан элу юртнинг ихлоси уларнинг зоҳидлиги ва тақводорлиги намоишкорлик, ўзига бино қўйиш, таънадан ҳоли бўлгани туфайлидир.

Эй хуш_ул, ким ! бошининг о'стидадур дил'бар қўли
Ким, Навоий ! кечалар бо' рй ўз_ил-гин ! ёстанур.

Бу байтда иртижо санъатининг яна бир оригинал намунасини ўқиймиз: “Эй, дилбарининг қўли бошининг остида бўлган бахтли одамлар!” Бунда Шоир ўз тақдирини (дунёдан ёлғиз ўтаётганини) уларга қарама-қарши қўяди (*тазод* санъатининг нодир намунаси – ҳолатни ҳолатга ва шу оркали тақдирни тақдирга қиёслаш). Байтни, шунингдек, **қўл–илик, бошни қўйиш–ёстанмоқ** синоним сўз ва иборалар безаб турибди. Ниҳоят, унда *тажнис* санъатининг камдан-кам учрайдиган намунаси қўлланган: **ким** – биринчи мисрада олмош, иккинчи мисрада ким (ки) юкламаси.

Мазмунан эса... Бу байтни мутойиба деб ҳисоблаш густохлик бўлиши ҳам мумкин.

Ўйға-й_эр-дим ! кўзни тирноғ ! бирла, билсам ! эрдиким,
Бир назардин ! бошима мун'ча балолар ! келтурур.

Чу нўши вас'ли аро заҳ'ри ҳаж_р_э-зил'мишдур,
Анинг бу шарбатидин ав'ло айламак ! парҳез.

Сени кў_р_ай'ла-б,_эй кўз, эй ! кўнгул, солсам ! сени ўтқа,
Муҳиқменким,! манга сиз бо'иси дарду ! балодурсиз.

Муҳиқмен – бу ерда: аминман, ҳакман.
Яна бир ажиб байт, ададини санаб уддалаш мушкул санъатлар...

Насиҳат аҳ'ли, ўлтурманг ! дамо-дам иш'ку дар_д_аҳ'лин,
Демай бедар'д_сиз, биллаҳ'ки, дарди бе'даводурсиз.

Ё Оллоҳ!

Кўзу кўнглум'дин балолар'га йўлуқтум,! ко_ш_ки
Итса бесо'мон кўнгул, кў_р_ўлса йиглаб ! зо_р кўз.

Итса – кетса, йўқолса; **бесомон** – гангиган, паришон, ўзида йўқ.

Ҳаж_р тийғи бирла урма ончаким, кўрсун сени,
Ҳар не қилсанг қил, чу топти давлати дийдо_р кўз.

Навоийнинг “илтимос”и: “Қийналиб-қийналиб, кўз охири дийдоринг давлатини топди, энди нима қилсанг қил, фақат яна хижронга йўлиқтирма, токи у (яъни кўз) юзингни кўриб турсин”.

Насрий баёнда муҳим нукта (нозик маъно) тушиб қолди: хижрон туфайли кўзни ёр жамолини кўришдан маҳрум этиш тиг санчиб кўзни кўр қилишга тенглаштирилмоқда.

Кўзу кўнглунг'га, десанг, ул ! етка_ч,_о_фат ! етмасун,
Саъ_й_э_тиб тўх'тат кўнгулни,! асрағил зин'хо_р кўз.

Биринчи мисрада етмоқ феъли тазодли тақрир ҳосил қилмоқда. Бу мисрада, шунингдек, инверсия мисрани ўйноқи вазнга туширмоқда: “Кўзу кўнглингга ул еткач = кўзу кўнглинг у парийнинг жамолига еткач, кўзингга ҳам, кўнглинга ҳам офат етмасин”, десанг ...

Сизга ҳам, эй ! ишра_т_аҳ'ли,! қолмағай жо'ви_д васл,
Буки зул_м_ай'лаб, Навоий'ни ародин ! сурдунгуз.

Жовид – бу ерда: мудом, ҳар доим.

Эй фалончилар, Навоийни орангиздан сурдингиз – айшу ишрат, “сариқ” матбуот, кўшиқ, кино, интернет каби вақт ўтказишнинг енгил-елпи воситаларини деб, унинг асарларини ўқимай қўйдингиз. Билмайсизки, сиз бу билан Навоийга эмас, ўзингизга зулм қиласиз. Унутмангизки, ишрат – нафс озиғи бўлиб, шайтоннинг қуролига айла-ниш хавфи бор. Навоий асарлари эса ҳақиқий саодат сари етаклайди.

Нозанинлар,! бенаволар'га тараҳху'м_ай_лангиз,
Лут_ф_а-гар йўқ'тур, ғазаб бир'ла такаллу'м_ай_лангиз.

Яна бир оригинал тилак!

Эй муғанний'лар, Навоий ! мас_т_э_ди – ке'ч_уй_ғонур,
Они уйғот'моққа бир дил'каш таранну'м_ай_лангиз.

Яъни, инсон қалбини уйғотиш учун карнай, ногора, микрофон, овоз кучайтиргичлар эмас, бир дилкаш тараннум керак.

Ўлмакимни ! билмайин гўё де·р_эр·миш ! ул парий
Ким: “Нечâ тун!дурки·м, _ул де!вона фарё!д_ай·ламас?”

По·й·бўсунг ! ваъдасига ! жон олиб, дер!сен манга:
“Ҳожатингни ! илтимос эт!” ! Ваҳ, неҳожат ! илтимос?!

Замона қил!ди мени го!ҳ масту, гаҳ ! махмур
Ки, бир замон ! ма·й_а·гар берса, бир замон ! бермас.

Мумтоз шеърятимизда **май** ва у билан боғлиқ барча тушунчалар (**аёқ, жом, мастлик, махмурлик** – **хумор бўлиш** ва ҳоказо) оддий маъносида тушунилса, бу ғазалнинг риндона талкини бўлади. Бундай талкин, одатда, ғазал байтида ифодаланган туйғуларнинг энг сиртки катламини ташкил этади. Шеър факат риндона руҳда ёзилган бўлиши истисно эмас – бу мавзу Шарқ адабиёти учун анъанавийдир. Ғазал ёки рубоий риндона бўлиши мумкинлигидан ташкари бу мавзуга бағишланган алоҳида соқийнома деган жанр ҳам мавжуд.

Соф риндона шеърлар Навоий ижодида ҳам оз эмас – ушбу китоб учун териб олинган байтларнинг талай қисми худди шу турга мансуб. Диккатга молик жиҳати шундаки, Навоий риндона байтларда анъана туфайли сийқаси чиқиб кетган бу мавзуга бутунлай “теша тегмаган” образлар, нодир санъат намуналари билан янги ҳаёт бағишлаган. Қолаверса, айнан мана шу турдаги байтлар алоҳида ҳазил-мутойиба руҳи билан ажралиб туради.

Шу билан бирга назарда тутиш лозимки, сиртдан риндона байтларнинг катта қисми аслида бошқа – чуқурроқ маънога эга. Бунинг ёрқин мисоли – “Хазойину_л-маъоний”нинг биринчи ғазали бўлиб, у шундай матлаъ билан бошланади:

Ашрақат мин акси шамси-л-каъси анворул худо,
Ё·р аксин майда кўр деб жо·м·дин чиқти садо

Ғазалда **май, жом, соқий, дайр, мугбача, майхона, майга ташналик** устида баҳс юритилса ҳам, аслида мазмунан батамом тасаввуф руҳидадир (А.Рустамов, Адиблар одобидан адаблар. Тошкент, “Маънавият”, 2003, «Хазойину_л-маъоний”нинг фотиҳаси» боби).

Юқоридаги мисолга қайтайлик:

Замона қилди мени гоҳ масту, гаҳ махмур
Ки, бир замон май агар берса, бир замон бермас.

Сиртдан риндона бу байтдаги май, мастлик ва махмурлик тушунчалари кўчма маънода талқин этилиши керак. Мисол учун:

май – шодлик, фарах,
маст – ҳаёт завқидан баҳраманд,
махмур – ранжу аламларга йўлиққан.

Бу маънода мазкур байт Навоийнинг

Гаҳе топдим фалақдин нотавонлиқ,
Гаҳе кўрдум замондин ко·м·ронлиқ.
Басе иссиқ-совуқ кўрдум замонда,
Басе аччиқ-чучук тотдим жаҳонда,

мисраларидаги автобиографик чизгининг риндона либосга ўралган бадий ифодаси, дейиш мумкин.

Гар десанг қат!тиқ балоға ! қолмағайсен ! чар·х·дин,
Ола·м_аҳли ! бирла юмшоғ!лиғ била қил!ғил маош.

Навоийнинг афористик байтларидан бири. Одатда бундай байтлар юмрдан холи бўлади. Юқоридаги байтда ҳам у сезилар-сезилмас – қаттиқ-юмшоқ сўзлари ҳосил қилган тазод санъатида.

Дедим: “Айтай ! ҳусни васфи ! бирла ишқим ! ҳирқатин”.
Билмадимким, ! тил булар вас!фин демакта ! лол эмиш.

Бу ҳам бир муболаға – Навоийнинг тили ожиз эмиш! (Тафрит – кичрайтириш, ўкситиш санъати.)

Кўнгли уйидин саб·р ! мато·ъини ! супурди –
Бечора ! Навоийким, ! э·рур дилба!ри фаррош.

Ажаб!

На ум·р_ўл·ғай¹ манғаким, мас'ти бёбоким¹ мени ногаҳ
Тирик кўрган'да ўлтурмиш¹ ва гар ўлсам,¹ ғазаб қилмиш.

Рақибни син'дуруб кўнгли'ну мен йиғлаб¹ анга, лекин
Су келтирмак¹ ҳамону кўза синдурмоқ¹ ҳамон эрмиш.

“Сув келтирган ҳам бир-у, кўза синдирган ҳам бир” (*ирсоли масал*). Кўнгил – кўза, кўз ёш – сув (*лафф ва наир*).

Баз·м·ни ўт'дин қизитти,¹ баз·м аҳлин¹ – бодадин,
Саҳ·в_э·мишким,¹ бўлди совуғ'луғ била маш'хур қиш.

Қиш эмиш май¹ боиси, зо'ти бурудат'дин бирав
Зух·д_э·тиб со'вуққа гар тўнг'са, эрур маъ'зу·р қиш.

Саҳв – хато; **зоти бурудат** – табиат совуклиги; **тўнгмоқ** – музламоқ; **маъзур** – узрли.

Бу икки байт – кишга бағишланган, аслида бошдан оёқ юмор билан суғорилган ғазалдан. Бу хусусият иккинчи байтда, айникса, яққол: “Майхўрлик учун киш ҳам бир баҳона. Ҳали совуқ тушмаган пайтда кимдир совуқ феъли билан ҳамма ёқни музлатса, унинг олдида кишнинг қаҳратони нима бўлибди?”

Жон лабиға¹ бердим у ет'курса басдур¹ қатрае,
Лаъ·ли теккан¹ майди·н_ул шў'хи қадаҳпай'мо эваз.

Қадахпаймо – қадах тутувчи; **эваз** – эвазига.

Де·ма: “Менсиз¹ ўлмадинг, вас¹ лимда кўп ер¹ ўпмагил!”
Ким, қуйи сол'миш Навоий¹ бошин – ул шар'мандалиғ.

Ямон эмас¹ эди Мажнун'да иш·қ тав'ри, валек
Сумурса май¹ бўлу·р_эр·ди¹ тамо·м мен¹ янглиғ.

Таври – йўсини, равиши; **сумурмак** – симирмоқ, шимирмоқ, ичмоқ.

Байтдан мutoйиба руҳи анқиб турибди. Лекин мазмунининг ҳазми енгил эмас: “Мажнун ишқининг таври ҳам кучли, хусусан, пок, юксак ва бутун вужудини камраган, ўзлигини йўқотиш даражасига етган эди, лекин унинг ишқи Лайлига қаратилган, Лайли орқали ана шу мавкега эришган, мен (яъни, Навоий) бир йўла ваҳдат майини симириб, ошиқлик мақомига эришганман” (Валлоху аълам.)

Алишер Навоийнинг ўз ишқи тўғрисида дoston битиш нияти бўлган. Агар у ёзилганда, қандай дoston бўлар эди? Унда ишқ қай йўсинда ва қай даражада қуйланар эди? Аминмизки, “Лайли ва Мажнун” дostonларининг барчасидан ҳам кучлироқ буюк бир асар вужудга келар эди. Чунки унда бир афсона эмас, назм мулки султонининг ишқ тақдири, буюк мутафаккирнинг қалб дунёси изҳор этилар эди.

Эвоҳ, насиб этмаган. Навоийгагина эмас, инсониятга.

Сўрарким: “О'шиқим сенму?”¹ Муқир бўлсам,¹ ҳалок айлар.
Эрур бу тур'фақим, ёлғон¹ дей_ол·монким!¹ “Эмон ошиқ”.

Муқир – иқрор бўлган; **турфа** – ғалат, ажаб; **дей олмон** – деёлмайман; **эмон** – эмасман.

Кўргач а'ни ҳайратдин¹ илгимни'ки тишлабмен,
Бармоққа¹ ботибтур тиш,¹ тилни ке'сибон тирноқ.

Ҳар кишиким¹ ғайри ишқинг¹ ҳарфи ёзғай¹ бир варақ,
Илгини ай'лаб қалам, бо'шин қаламдек¹ айла шақ.

Қалам – бу ерда: кесилган, тилинган; **шақ** – ёриб иккига бўлинган; **қаламнинг шақи** – қамиш қаламнинг ёзиш майин бўлиши учун узунасига тилинган учи.

Бу байт муножот жанрига мансуб бўлиб, унда Навоий Оллоҳга мурожаат этмоқда. Билдирилаётган “илтимос”да юмор мавжуд, албатта. Муножот-ғазал таркибида юморли байт учраши мумтоз адабиётда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Бу мисол Навоий шеърятининг бетакрорлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Шай·х Кавсар¹ шарбати, мен¹ тап·х май мад¹ ҳин дедим,
Аччиги кел'са не тонг, нев'чунки аччиг¹ келди ҳақ.

Иккинчи мисрада биринчи мисрадаги фикрга “хақиқат аччиқ бўлади” деган ибора билан асос келтирилмоқдаки, битта байтга *киноя*, *тазод*, *хусни таълил* ва *ирсоли масал* санъатлари жамланган. Ҳолбуки, байт бадиияти учун бундай санъатлардан биттасининг ўзи кифоя бўлар эди.

Сен кўн-гул бер'санг Навоий'га гаҳе минг ' жав'р_и_ла,
Эрма-с_ул ҳар дилрабоға кўнглини олдурғудек.

Чиқиб қатлим'га ўзга со'ри сурди рах'ши-н_ул қотил,
Манга юзлан'мамиш умрум'да ваҳме ул ' таваҳҳумдек.

Гаройиб байт. Яна “гўшткиймалағич”га мурожаат этмай иложимиз йўқ: “Мени катл этиш учун чиққан эди, бирдан отини ўзга томон бурди – буни кўриб мени шунақа ваҳима босдики, умримда бундай ҳолатга тушган эмасман”. Ҳақиқий ишқ тамойили – бу ишқ йўлида жонни ато этишга тайёр бўлиш мутойиба тарзида ифода этилмоқда.

Байтда бир жуфт *иштиқоқ* (бир ўзакли сўзлар) санъати (**катл – қотил, ваҳм – таваҳҳум**) ҳамда нозик *киноя* санъати мавжуд: ошиқнинг жонини олиш учун чиққан асли қотил эмас, балки суюкли маъшука эди, у отини бошқа томонга бургач, қотилга айланди – эътиборсизлик шунчалик-да.

Рах'м_э-тиб, эй ' дўс-т-лар, маж'ру-ҳ кўксум'ни ёринг,
Қўл яланг ай'лаб солиб, ҳар ' ён ичимни ' ахторинг.

Мажруҳ – жароҳатланган, ярали; **қўл яланг** – қўлни яланг қилиб (енг шимариб).

Учраса юзи қаро кўнглум тутуб, тортиб, узуб,
Ўтқа солиб ўртабон, жонимни ондин қутқоринг.

Кетган эрса, чо-к-лик кўксум тикиб, воқиф бўлуб,
Келса бу жониб, синонлар бирла санчиб қайторинг.

Жониб – тараф; **синон** – найза (шаҳар, қалъа дарвозаси, сарой эшикларини кўриқлайдиган соқчилар найзаси).

Чун ўлармен, ё-р-ни истаб, бошимга келмаса,
Бош яланг айлаб, кўюб туфроғ уза юз ёлборинг.

Келса айтурда ошиқмангким, фараҳдин ўлмайин,
Нуктадонлиғ бирла ул сўзни қошимда ўткоринг.

Нуктадонлик бирла – бу ерда: пардали қилиб, (подшога қайгули хабарни дуторда қуй чалиб билдиришгани сингари);

Бошима гар етса, чу ўлгум неча фарё-д_э-тиб,
Бир нафас, Тенгри учун, ҳар қайсингиз ҳар ён боринг.

Гар муяссар бўлмаса бу иш, Навоий хастани
Қўлдабон ё судрабон майхона сори бошқоринг.

Қўлдабон – қўлтиғидан олиб.

Аруз талабига мувофиқ ғазалда кофия ва вазн катъий бўлиши лозим, чунки бу икки омил шеърга шеър тусини беради – вазнга солиб, оҳанг билан ўқиш учун асос бўлади. Шу боис арузий шеърда сўзлар шакли муайян даражада ўзгартирилиши мумкин. Чунончи, келтирилган ғазалда кофия талаби билан **ахтаринг – ахторинг, қутқаринг – қутқоринг, қайтаринг – қайторинг, ўтқаринг – ўтқоринг** тарзида, вазн талаби билан эса **узра сўзи уза, у – ул, агар – гар** тарзида ёзилган.

Эй кўн-гул, мен ' тарки иш-қ_эт'тим вале фо'ш_эт-магил,
Мен се-нга сир'рим дедим, сен ' элни сирдо'ш_эт-магил.

Телба кўнглум'ни ҳамиша ' қилма мажруҳ,' эй парий,
Тийғи кин юз ' қатлаким сур'санг, бирор ҳам ' алдагил.

Тийғи кин – ўч, қасос тийғи, бу ерда: жафо, хижрон тағи.

Биз ниёз аҳ'лию сен но'з_аҳ-лисен, рах'м_эт гаҳе,
Қўй ниё-з_эт'макка бизни ' гоҳ,_ў-зунг ҳам ' но-з қил.

Эй Навоий,' кўнглунг олдур'ма, йў-қ_эр-са ' сен ўлуб,
Не асиг, юз ' қатла гар қил'са пушаймон'лиғ кўнгул?

Не осиг – нима фойда.

Бўлубтур заъфим ул янглиғки, боссам мўрни ўлмас,
Вале ул жисми-м_уз-ра чиқса, дар-д-дин¹ чиқар жоним.

Мўр – кумурска, чумоли.

Лирик қахрамон заифлиги шу қадарки, чумолини босса ўлмайди – Шарқ адабиётида анча кенг тарқалган муболаға. Навоийда сийқалик бўлиши мумкин эмас: лирик қахрамоннинг заифлиги шу қадарки, чумолини босса ўлмайди, аммо чумоли устида ўрмаласа, жон чиқаргудай оғирлик қилади – муболағанинг муболағаси.

Муҳикдур, эй¹ Навоий, ул¹ парий мендин¹ малул ўлмоқ,
Нединким, кўйида дево'налиғни ҳадди-н_ўт-кардим.

“Ул парий мендан малол топса, ҳақ бўлади, чунки кўйида дево'наликни ҳаддан ошириб юбордим”. Кўйида – 1) кўчаси (маҳалласи) да, 2) дарди, ишқида (ийҳом).

Эй Навоий,¹ дема: “Икро'р_ай_ла ишқи¹ таркини”.
Ким инонғай,¹ гар ўзумга¹ буйла бўҳтон¹ айласам?¹

Эй Навоий,¹ тиф-л-лар қовғон замон мажнун дебон,
Бу баҳона¹ бирла ўз лай'ливашинг со'ри урун.

Тифллар қовғон – болалар тош отиб қувган; урун – бу ерда: якинлаш, интил, йўнал.

Эй Навоий, яхши эрмас эрди ул ён борғанинг,
Чун бориб ўтлуқ юзин қилдинг томошо – эмди ён.

Мени мундоқ'ки захри ҳаж'ри онинг тал'х-ко-м_этмиш,
Эмас инсо'ф, ўпмак ис'тасам лаъли¹ шакархойин.

Захри ҳажри – ҳажрининг захри; талхком – 1) емиши аччиқ, қалампир ейишга ўрганган (сўзма-сўз таржимада), 2) турмуши қайғули

¹ Айрим нашрларда берилган варианты:

Эй Навоий, дема икром айла ишқи таркини
Ким, инонғай, гар ўзумга буйла бўҳтон айласам.

(кўчма маънода); шакархо – 1) шакар еювчи, ширинтомоқ (сўзма – сўз таржимада), 2) ширин сўзловчи, тили ширин (кўчма маънода).

“Васл аро, – дебсен, – Олурмен жонин”,
– Ҳажринг олмаймудур? – онгла бўрун.

Ўйнаб ўлтурди Навоийни, кўринг,
Чини не эркин, агар буду-р_ўюн?¹

Тифли мактаб'дек қочиб бо'рур яна ул¹ ой сари,
Телба кўнглум'ни неча то'пиб кетурсам¹ алдабон.

Тифли мактаб – ўқувчи болакай.

XIX асрда таълим усули болалар учун анча зерикарли бўлгани, тан жазосига тортилиб тургани Садриддин Айнийнинг “Эски мактаб” кинесасидан маълум. Чамаси, Навоий даврида ҳам болаларнинг дарсдан қочиш одати бўлган. Шоир ўз кўнглини ана шундай болага ўхшатмоқда. Бу ўхшатиш остида ёш болаларнинг кўнгли тоза бўлишига ишора ҳам йўқ эмас. Қолаверса, бу буюк зот ўз даврининг улуғ арбоби бўлиши баробарида, шоир сифатида қалби гўдақларникидай маъсум қолгани ҳам ҳақиқат.

Соқие, муҳ'лик хуморим¹ узриға солма қулоқ,
Бир қадаҳни¹ оғзима қуйғил қулогим¹ тўлғабон.

Муҳлик – ҳалок қилувчи; тўлғабон – бураб, тортиб.

Эрмас учуқ,¹ шакарга'ёпишти чи'бин пари,
Икки лабим¹ била а'ни олсам ду'доғидин.

Нотавон кўнгил...

¹ Ҳазал мураккаб вазнлардан бирида битилган: фойлотун фаъилотун фаълун/фаъилун (рамали мусаддаси маҳбуни мақсур/мақтуъ). Рукнларга бўлиниши:

Васл_аро деб'сен_олурмен¹ жонин
Ҳажри-нг_олмай'муду-р_онгла бурун.

Ўйна-б_ўл-тур'ди Навоийни кўринг
Чини не эр'ки-н_агар бу'ду-р_ўюн.

Ёр меҳмон! бўлмоқ эрмиш, бори-нг, эй жо'ну кўнгул,
Истарамким! кўрмагай, албатта, номах'рам юзин.

Рашк-дин жо'ну кўнгул бир-бирга душман! бўлдимки,
Гоҳ васлинг'ни кўнгул айлар таманно, гоҳ – жон.

Гайр-дин ҳоли висолинг'ни тилармен, оҳ-ким,
Кўрмагай кўз, бўлмагай воқиф кўнгул, о'гоҳ жон.

Бу байтлар кофиясида о-г-о-х ҳарфларидан оригинал *тажнис* санъати ясалган.

Сўнгги уч байтни ўзаро қиёслаш ибратли. Ўйлаймизки, бугунги шеърятга ихлосманд ўқувчи учун ҳам уларни тушуниш муаммо туғдирмайди – сўзлар луғатталаб эмас. Байтлар деярли бир мавзу – рашкка бағишланганига қарамай, бу туйғу байтларнинг ҳар бирида ўзига хос тарзда ифода этилмоқда.

“Хазойину-л-маъоний” девонларида мумтоз адабиёт учун анъанавий бўлган бир мавзуга оид юзлаб байт топиш мумкин. Уларнинг орасида нафакат мавзу жиҳатидан, ҳатто сўзлар таркиби бўйича ҳам ўзаро жуда яқинлари учрайди. Бундай намуналар ичида соф сўз санъатига бағишланганлари ҳам оз эмас. Хусусан, юқоридаги уч байт бир мавзуда эканлигидан ташқари, ҳар бирида ҳам жон ва кўнгил персонаж сифатида қатнашаётир.

Навоий маҳорати шундаки, ана шу чеклашларга қарамасдан ҳар уч байтда ҳам бетакрор поэтик образлар яратилган.

Аҳд қилдим, “иш-қ” лафзин! тилга мазкур, эт-майин,
Тил неким, хо'мам тилидин! доғи мастур, эт-майин.

Мазкур этмоқ – зикр этмоқ, тилга олмоқ; **хома** – қалам (ручка); **мастур этмоқ** – ёзмоқ, сатрга туширмоқ.

Байтдаги юмор – билдирилаётган тилакнинг бажарилиши амри маҳоллигида. Ахир, тилак соҳиби – шу байтларни ёзаётган шоирнинг ўзи-да.

Иложимдин! бўлуб ожиз! дедилар ҳикмат-аҳликим,
Ғарибу хас'та йўқким, о'шиқу дево'на ҳамдур бу.

Илож – касалнинг давоси; **ҳикмат аҳли** – бу ерда: табиблар консилиуми. Бу байт Ибн Синонинг ошиқ йигитни даволагани тўғрисидаги ҳикояни эслатади.

Эй Навоий, ҳар дам ул ой! заъф-дин бе'ҳол, эрур,
Ҳе-ч билмон'ким, на қилгаймен – ажаб ҳол, ўлди бу.

Десам: “Зулфунг'му кўнглум айлади банд?”
Дер: “Эй мискин, анинг бир то'ридур бу!”

Эй ажал, жо'ним фидонг ўл'сунки, ботроқ, эт халос.
Чун кўринмай!дур тирилмак! эҳтимолим! бу кеча.

Ботроқ – тезроқ, дадилроқ.

Навоий кўнгли, кўзи ва ҳоказо билангина эмас, ажал билан ҳам кадрдонлардай мутойиба қилган.

Яқодек қурб, агар топмон! сенинг сиймин! сақоқингга,
Этақдек ҳам! ёмон эрмас! туша олсам! аёқингга.

Ёқодек – кўйлагининг ёқасидай; **қурб топмон** – яқин бўла олмайман; **сиймин** – кумуш, кумушдай; **сақоқ** – ияк.

Чучуклуктин'му ё куйдур'ганидинму! қабармиштур
Лабим, то етти лаъли о'ташин янглиғ! дудоқингга.

Баногўшинг'ни ўпмак ко'му, ваҳқим, халқ биймидин,
Де олмон о'ш-коро, гар! десанг айтай! қулоқингга.

Баҳонани қаранг!

Баногўш – қулоқнинг остки юмшоқ, сирға тақиладиган қисми; **ком** – мақсад, истак; **бийм** – хавф, **халқ биймидин** – бу ерда одамлар кўзидан; **де олмон** – дея олмайман; **десанг** – бу ерда “хўп десанг”.

Навоий кўнгли қонин тўк'кали асраб'се-н, эй қотил,
Умидим йўқ! эди кўнглум'ни мунча асрамоқингга.

Тушда еткан'декдурурмен¹ сарви хури'зодима,
Кўр, ёмон то'леъ·ки, ул ҳам¹ яхши келмас¹ ёдима.

Муяссар ўл'мади жон бер'маку лабин¹ ўпмак,
Нединки қол'мади жоним¹ ани унат'қунча.

Ваъда қилдинг¹ ҳам вафо, ҳам¹ қат·л, парво¹ қилмадинг.
Қил вафо ваъдангга – ёхуд¹ бурноғи, ё¹ сўнгроғи.

“Ваъдангнинг ё авалгисига, ё кейингисига вафо қил-да”.

Хаста жоним¹ риштаси кўр'ганда ҳаж·р_о'зорини
Гар узулди,¹ қил анга пай'ван·д зулфунг¹ торини.

Қадимий тасаввурга кўра кишининг жони баданига махсус
ришта (ип) билан боғланган бўлади.

Дёма оғзин¹ ғунча, қаддин¹ сар·в·ким, эл¹ кўрмамиш
Са·р·внинг раф'¹ торини ё¹ ғунчанинг гуф'¹торини.

Рафтор – юриш, одимлаш; **гуфтор** – сўзлаш, нутқ.

Гулда холу¹ меҳ·р·да хат¹ йўқ, не янглиғ¹ ўхшатай,
Меҳру гулга¹ хо·л_и·ла хат'лиғ ики рух'сорини?

Меҳр – куёш; **хат(т)** – тук; **рухсор** – юз, ёноқ.

Ҳазрат маҳбубасининг хуснини таърифлашга берилиб кетди-
лар. Гулда хол бўлади, Куёшга ҳам махсус кузатиш асбоби (коро-
нограф) оркали қаралса, шакли тукка ўхшаш протобуренцлар билан
ўралгани кўринади. Лекин... шоир барибир ҳақ.

Эй Навоий,¹ телба кўнглум¹ итти, эмди¹ истамон,
Неча тоғу¹ даш·т·дин ис'таб кетургай¹ мен ани.

Итти – кетди, йўқолди; **истамон** – истамайман

Лаҳза-лаҳза¹ чиқтиму чек'тим йўлида¹ интизор,
Келди жон оғ'зимғаю ул¹ шўҳи бадхў¹ келмади.

Қилдим кумуш¹ билаклари'дин бўсае¹ савол –
Мендек жаҳон'да хо·м·та'маъ сойи·л_ўл'мағай.

Сойил (соъил) – сўровчи, тиланчи.

Иш·қ кўнглум¹ боғин асраб¹ тоза, охир¹ солди ўт,
Бо·ғ·боне¹ мас·т·декким,¹ бў·с·тонин¹ ўртади.

Тоза – янги, бу ерда: яшнаган; ўртади – ёндирди.

Ошиқ бўлур'да билмадим,¹ мен нотаво'не хастаким:
Ҳаж·р_ўл·са, ғам¹ куйдиргуси,¹ вас·л_ўл·са, ё'р_ўл·тургуси.

Сўнгги икки байтни қиёслаш Навоийнинг вазн маҳоратини
яққол намойиш этади: аввалги байтда бир мисрада учта ўта чўзик
ҳижо олтита ҳижо ҳосил этмоқда:

Боғбоне мастдекким бўстонни ўртади,

кейинги байтнинг иккинчи мисрасида ҳам учта ўта чўзик ҳижо
иштирок этади: ҳажр, васл, ёр, аммо бу сафар уларнинг охирги ҳар-
фи кейинги ҳижога кўчиши туфайли фақат биттадан оддий чўзик
ҳижо ташкил қилади. Аруз қоидаларига амал қилиб ўқилсагина,
Навоий шеърларининг ҳар томонлама мукамаллиги, мусиқийли-
ги, жозибаси тўлиқ намоён бўлади.

Келса¹ ёру бўлмаса ҳам'раҳ рақибим¹ тийра рой¹,
Қилмаса гар'д_имтизожи¹ оби ҳайво¹ нимни лой.

“Ёрим келсаю, юзи қора бўлгур рақибим (доим ёнида юрадиган
пойлоқчиси) унга ҳамроҳ бўлмаса, чунки у бирга келса, оби ҳаётим-
ни лойқалатади”.

¹ Айрим нашрларда: рақибн.

Санъатлар: келса–бўлмаса (тазод), бўлмаса–килмаса (сажъ), ёр=йор–рой (қалб), ёру (ёруғлик)–тийра (яъни қоронғу, тазод ва киноя), тийра рой (юзи қора–ташбиҳ ва истиора), гард имтизोजи (чанг аралашиши)–бемаврид суҳбатга аралашиш (истиора), обн хайвон (обн ҳаёт)–бу ерда: висол (истиора).

“ФАВОЙИДУ Л-КИБАР” ДЕВОНИДАН МУТОЙИБА БАЙТЛАР

Номи “Кексалик фойдалари” деб таржима килинадиган тўртинчи девондан тўлиқ юмор руҳидаги бир неча ғазал ўрин олган. Хусусан,

Чикмо-қ_усрук¹ дағи ул ко‘фири бебо‘к бало,
Мас-т-лиғдин¹ ёқа ҳам ай‘ламаги чо‘к бало¹.

Матласиданок мутуйиба руҳи уфуриб турган бу ғазалнинг шу байти билан чекланамиз-да, мазмуни ҳам, қофия ва радифи ҳам юмор билан суғорилган навбатдаги ғазалга мурожаат этамиз:

Ваҳки, бўлдум¹ иш-қ_а-ро бир¹ бевафога¹ мубтало,
Бўлмасун аҳ‘ли вафо мун‘доқ бало‘га мубтало.

Зоҳидо, рас‘волиғим таъ‘н_ай_ладинг, жаҳ‘д_ай_лаким
Бўлмағайсен¹ ул кўзи, қо‘ши қарога¹ мубтало.

Жаҳд айламак – бу ерда: тиришмок.

Эй Навоий,¹ ёна ул бад‘аҳ-д-дин бўл‘сам халос,
Аҳ-д қилдим‘ким, ёна бўл‘май ёнога¹ мубтало.

Тажниснинг нодир намунаси: бир хил ёзиладиган **ёна, ёно** сўзлари уч ўринда уч маънода келмоқда: 1) **ёна** – ёнмоқ феълидан равишдош (“ёниб, кул бўлиб у бевафодан халос бўлсам”), 2) **яна** (“бошқа мубтало бўлмай”), 3) **ёнога** – бошқасига.

“Хазойину-л-маъоний”да 2600 та ғазал бўлиб, улардаги байтлар сони 20 000 тага боради. Бу байтлар мавзуси ва мазмуни бўйи-

¹ Вазни – рамали мусаммани маҳбун ва маҳзуф/абтар: фойилотун фаъилотун аъилотун фаъилун/фаълун. Сўзлар “доғи” ва “яко” тарзида ёзилиши вазн равлонлигига мувофиқ эмас.

ча хилма-хил, албатта. Навоийнинг бевосита рухий кечинмаларини, ёки фалсафий карашларини, ё бўлмасам тасаввуф ғояларини акс эттирган байтлар кўпчиликни ташкил этади. Шу билан бирга юкоридаги каби мумтоз адабиёт анъаналаридан келиб чиқиб битилган байтлар ҳам оз эмас. Ўқувчида шундай савол туғилиши мумкин: “шеър севги-мухаббат мавзусида, аммо ундаги тасвир биз таржимаи ҳолидан биладиган шоирнинг сиймосига мутлако тўғри келмайди-ку?” Саволга жавоб топишга уринайлик.

Араб шеърляти мухитида ихтиро қилинган аруз вазни форс-тожик шеърляти томонидан ўзлаштирилгач, Санойй, Рудакий, Низомий, Анварий, Ҳоқоний, Аттор, Румий, Жомий каби ижодкорлар томонидан юксак даражада ривожлантирилади. Айниқса, Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий ва Ҳофиз Шерозий ижоди туфайли ғазал адабиётнинг энг кенг тарқалган жанрига айланади.

XII–XV асрлар мобайнида форс-тожик тилида ёзилган ғазаллардаги жами байтлар нечта экани номаълум, лекин ҳеч иккиланмай миллиондан кам эмас, дейиш мумкин. Анъанага кўра, бу рақамни байтларнинг мавзу ва мазмун доираси анча чеклангани билан бирга қарасак, айнаи бир мавзу ва мазмунда минг-минглаб байт битилгани келиб чиқади. Бунинг оқибатида, XV асрга келиб, бир томондан, бадийий ифода воситалари мураккаблашди, анча-мунча одам англаб ололмайдиган шеърлий санъатлар ихтиро этилди, муҳими, шеър кўнгил изҳори бўлишдан кўра кўпроқ соф сўз санъатига айлана борди. Иккинчи томондан, “форс тилидан бошқа тиллар ғазал, қасида, достон ёзиш учун қулай эмас, ҳатто дағаллик қилади” деган иддао кенг тарқалди. Ана шундай шароитда Алишер Навоий адабиёт майдонига от суриб кирди ва мазкур фикр асоссиз эканлигини ҳар томонлама ва қатъий исботлади. Бунда у исботнинг бирон-бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган йўли – форс тилида ҳар бир жанрда битилган асарлардан энг бақувватини танлаб олиб, уларга жавоб ёзиш, ёзганда ҳам юксакроқ даражада ёзиш йўлини танлади. Шу тарика “Хамса” мажмуаси, “Ҳазойину_л-маъоний” девонлари, “Лисону_т-тайр” достони, “Назму_л-жавохир” тўплами, форсий қасидалари вужудга келди.

Қўлами жихатидан олганда, албатта, “Хамса” ёзиш энг мураккаб юмуш эди. Аммо юкорида таъкидланганидек, миллионлаб байтдан бирортасини ҳам такрорламайдиган, шеърлий санъатларга ҳам, оҳорли образларга ҳам бойроқ ғазаллар яратиш ундан-да осон эмас эди.

Ҳап ўйлаб, ҳатто юзлаб ғазал ёзиш устида бораётгани йўқ – бу ишни Навоийнинг салафлари бўлмиш Лутфий, Отойи, Саккокий каби туркийнавис шоирлар уддалаган. Ҳап ғазал ёзишда туркий тил форс тилидан устун бўлса устунки, сира кам жойи йўқлигини исботлаш устида борар эди. Мана шу максаддан келиб чиқиб, Навоий эски ўзбек тилида, унинг кўплаб шеваларида мавжуд жамики сўзлар, жумладан, “тиш қирчиллатмок” каби “арузга тушмайдиган” жумлалар, “сўкунч” каби “дағал” сўзлар ҳам бетакрор байт битиш учун яроқли бўла олишини амалда исботлади.

Юкоридаги каби оригинал *тажнис*ли байт бунинг яна бир далили бўлиб, у фақат Навоий ғазалиётига хос, дейилса, хато бўлмайдиган. Зотан, бу байтдан яна бир неча сўз санъати ўрин олган: **аҳд** сўзининг такрори (*такрир*), **халос** ва **мубтало** сўзларидаги “**ало**” харфларининг такрори (*издивоҳ*), **бўлсам** – **бўлмай** (*тазод*), биринчи мисра “бадъаҳддан халос бўлсам” жумласи икки хил талқинга йўл қўяди: 1) “бадъаҳд ёрдан қутулсам” (сиртки талқин, Навоий бундай истак тилаши мумкин эмас эди); 2) “ёна-ёна бу дунё хою-ҳавасларининг рамзи бўлган ёрнинг ёноғи (ташки қиёфаси)га ошиқликдан халос бўлсам, яъни дунёвий ишқдан поклансам, қолган умримни ҳақиқий ишққа бағишласам” (*ийҳом*нинг мураккаб варианты).

У_л_ой бу | телба била |ё·р_му | экин, оё?
Замири | ичра ғамим | бо·р_му | экин, оё?

Оё – гапга сўроқ, таажжуб, эҳтимол, умидворлик маъноларини берувчи кўмакчи сўз. Кўпинча *тажжухули орифона* – била туриб, ўзини билмасликка солиш санъатига аломат бўлади. Биринчи мисрадаги **ой** сўзи билан тажнис ҳосил қилган айнан шу сўз ғазалга юмор руҳини киритмоқда.

Боши·нг_ол, кет | ўз пайи вақтинга, эй шайдо кў·нгул
Ким, эмассен | хаста жоннинг | ҳе·ч дарди·ға даво.

Ўз пайи вақти – кеч бўлмасидан, иззатингнинг борида.

Илоҳи, ул | шафе·ъ_ўл·ған·да, эл журмин·ки аф·в_эткунг,
Навоийни | дағи навми·д қилма но·ғаҳон анда.

“Ҳазойину_л-маъоний” девонлари таркибида, шарқ шеърляти анъанасига кўра, албатта, Аллоҳ таоло шаънига ҳамд-ғазаллар, унга

мурожаат этилган муножот-ғазаллар, Расулуллоҳ таърифига бағланган наът-ғазаллар алоҳида ўрин эгаллайди. Шунингдек, боштонифадаги ғазал таркибида ҳам ҳамд, муножот ёки наът мазмуни байт учрайди.

Мавзунинг моҳиятига кўра бундай ғазал ва байтлар юмори холи бўлиши табиий. Фақат... Навоий барибир Навоий-да.

Юкоридаги байт – “анда” радифли ҳамд-ғазалнинг сўнгги баъти, мазмунига кўра эса муножотдир:

Илоҳи, ул шафёъ ўлганда,	Эй Танграм! Расулуллоҳ киёмат кунини Сендан ўз умматига шафоат сўраган чоғда,
эл журминким авф эткунг,	бандаларингнинг гуноҳидан ўтар экансан,
Навоийни доғи новмид қилма ногаҳон анда	ногаҳон Навоий эсингдан чиқиб қолмасин – уни ноумид қилиб, шафоатдан бебаҳра қолдирма.

Муножотдан мутойиба нафаси яққол уфуриб турибди. Бижихатдан у “Лисону-т-тайр” достонининг 131-бобидаги хикояни эслатади. Шу билан бирга байтда Яратган қаршисида ҳам, пир устозларига нисбатан ҳам, замондошу ҳамма даврдаги ўқувчилар олдида ҳам Навоий ўзини нақадар хоксор ва мискин тутиши акс этган. Бу нуқтаи назардан байт ўқиган ўқувчида мутойиба эмас, балки хижолат ва тазарру туйғусини уйғотса ажаб эмас.

Оёгинг туф'рағини ўп-сам! басдур,
Бер оёгинг'ни десам – тарки адаб.

Сендини ул! ко-м хаёл! этмамишам! кўнглумаким,
Қилсам из'хо-р ҳам ўл'гай демаки! тарки адаб.

Ком – ният, мақсад; **ул ком** – бу ерда: бўса истаги.

Ё-р кўп қил'са жафо, кам! қил, Навоий! нолаким,
Гулга булбул! ўргата ол'мас вафо, аф'гон қилиб.

“Ул кўзи ко'фир сари бор'мâ”, де-б эр-дим! эй кўнгул,
Пан-д э-шитмай! нақди иймонингни олдур'дунг бориб.

Кофир – инкор этувчи, иймонсиз, кўчма маънода: бераҳм, бирор илтимосга кўниш учун ниҳоятда оғир, бажариш мумкин бўлмаган талаб кўювчи.

“Ки, эй зори! болокаш о'шиқим, менсиз! нечуктурсен?”
Ме-н ўл-дум ло'лу айта ол'мадим майли! жаво-б ай-лаб.

Жону кўнглум'ни бир ўпмоққа тиларсен! унамон,
Орту-қ ай-ла! ададин, йўқ'са баҳосин! ўқсут.

“Битта бўсага ҳам жонимни, ҳам кўнглимни сўрайсанми? Бундай савдога унамайман – ё сонини кўпайтир, ё баҳосини тушир”. Ҳазрат бозорга бориб ўзи савдо-сотик қилганини билмаймиз, аммо бу ишдан яхшигина ҳабдор бўлгани кўриниб турибди.

Хал-қ-дин ҳар! ярамас кел'са, ху-ш ул-ким! Ҳақга
Дёса бўлмас: “Мёни-нг ў-чун! яна бир халқ ярат”.

“Одамлардан турли ярамас ишлар содир бўлса, начора – ахир Худодан “бу халққа чидаб бўлмайди, бошқа халқ яратиб бер” деб сўраш ножоиз-ку”. Бошқа бир ғазалда сўраганлар!

“Бир ҳадисинг'ни эшиткум'дур”, дединг, ич'канда май
Сарху-ш ўл-дунг! мас-т ҳам, эй! аҳди ёлғ'оним, эшит.

Ҳадис – сўз, нимадир дейиш.

Деди-м: “Эй гул'рух, Навоий'га наво ет'кур”. Деди:
“Ким кўрубтур! кўрганин бул'бул навога! эҳтиёж?”

Байт ийҳом ва тажнис санъатларининг синтезидан иборат: **наво** – 1) садо, овоз, сўзлаш қобилияти, 2) куй, мусиқа, 3) “Наво” (мақом), 4) баҳра (наво етказмоқ – меҳр-эътибордан баҳраманд этмоқ).

Мутойиба – мутойиба билан, лекин... Махбуба шоир илтимосини рад этмокда, аммо қай йўсинда? “Булбул ҳам навога эҳтиёмманд бўладими?” – дея!

Навоий кимлиги биз учун ҳамон номаълум қолаётган махбуба тилидан ўз ижодий кудратига баҳо бермокда (фахрия санъати).

Дема: “Бир ўпмак не эркин! лаълидин жононға нарх?”
– Нё сўрарсен? Англа, бир мисқоли юз минг! жонға нарх.

Ко-м пинхон оғзидин топмокқа кўп сўрманг баҳо:
Кимса таъйин айламайдур жавҳари пинхонга нарх.

Жавҳари пинхон – яширин жавоҳир, топилмаган хазина.

Эй Навоий, ул қуёш қурси баҳосин! сўрмагил,
Сен гадоға! авло ул бўлғайки, сўрсанг! нонға нарх.

Қуёш – бу ерда: гўзал маъшуқа (истиора); **курс** – қанд, ширинлик, қанд-курс.

Бир табассумға лабидин! жонни бердим! суду чун,
Жони-молиб, лаъли онинг! бўлмади хандон, не суд?

Суд – 1) савдо-сотикдан олинадиган нафъ, фойда, дивиденд; 2) баҳра олиш.

Кўйида эрди Навоийю кўрунмас! эмди,
Ишқила дардо-ни, билмонки, қаён айладилар?

“Навоий ёрнинг кўчасида (ишқида) юрар эди, кўринмай қолди? Ишқ билан дард нима қилишди, қаёққа олиб кетишди – билмайман”.

Белию! оғзи кўрар!–кўрмасда чун! пинхон эрур,
Бас муни! қучмоқ, ани! ўпмак қачон! имкон эрур?

Кеча бадмас!тўлғаннимдин! инфиолим! бо-рдур,
Майни эмди! оғзима олмас хаёлим! бо-рдур.

Инфиол – уят. Юмор: май ичмаслик – ҳозирча фақат хаёлда, амалда бу қарорга амал қилишига лирик қаҳрамоннинг ишончи суст.

Бу матла билан бошланган ғазал тўлиқ мутойиба руҳида. Ундан яна бир байт:

“Зухду истиғному яхши, йўқса исёну ниёз?” –
Шаҳ-р шайхидин бу янглиғ! бир саволим! бордур.

Ой санга ўхшар ва лекин! ул совуғдур, сен малих,
Фар-қ кўптур! нечаким бўлса мушобих! тузу муз.

Малих – малоҳатли, ёкимли; **бўлса мушобих** – ўхшатилса. Навоий Ойнинг совуқ эканлигини ҳам билган.

Эй Навоий, не ажаб солса чучук жоғнимға сўз,
Чунки бо-р ул! нўш-лабнинг! шаккаристо-нида туз.

Сўз – ўт, қуйдириш; **нўшлаб=нўшинлаб** – лаби ширин, кўчма маънода – сўзи, тили ширин.

Навоий даврида (яқингача ҳам) барча кристалсимон моддалар туз дейилган. Олдинги байтда туз сўзи ижобий маънода бўлса (ош тузи), кейинги байтда уни аччиқтош (сульфат тузи) деб тушуниш тўғрироқ бўлади.

Тенгри бермиш! ул парий пайкарга андоғ! то-р-оғиз
Ким, киши билмаски, анда! йўқмудур ё! бо-р-оғиз.

Суртарим туф!роққа юз ҳижронда зойиъ! бўлмағай,
Сурта-р-ўл-сак! вас-л-а-ро бир! – бирга жонон! бирла юз.

Ўзбек тили тузилишига кўра гапда сўзларнинг ўрнини бемалол алмаштириш мумкин – бундан маънога путур етмайди. Инверсия деб аталадиган бу омил аруздай қатъий вазнда шеър битишда қулайлик туғдирган. Келтирилган байтда бу яққол кўринади:

Ҳижронда юзимни тупрокка суртишим зойе кетмайди.
ва шеърда:

Суртарим туфрокка юз ҳижронда зойиъ бўлмағай.

Айрим ҳолларда инверсия нафақат бир мисра ичида, балки мисралараро ҳам рўй бериб, шеър мазмунини англашни мураккаб-лаштиради. Ҳазалларни ўқиганда бунга диққат қилиш керак, албатта.

Жонси·з_имко'ни нафас йўқ¹ кишига, ваҳ'ки, манга
Нê учун тинма·с_э·кин бир¹ нафа·с_аф·гон¹ сенсиз?

Чар·х ҳажринг'да яқиндур¹ бошимâ ем'рулгай,
Кўр, нелар кел'турадур бошима даврон¹ сенсиз.¹

Якин – аниқ, муқаррар. Сўз санъатлари: **чарх** – даврон; **боши-ма** – 1) бошим устига, 2) пешонамга.

“Эйки, – дерсен'ким, – менинг ҳус'нумму ортуқ¹ ё қуёш?”
Соғинурсен'ким, Навоий¹ буйла беид'ро·к_э·миш?

“Наҳотки бу саволга қандай жавоб беришга Навоийнинг идро-ки етмайди, деб ўйлайсан?”

Саволга савол билан жавоб бериш намунаси.

Де·р_эр·дилар'ки, аж·з_аҳ·ли¹ ниёзи но'занинларнинг
Қилур нози'ни кам, ул му'жиби туғё'ни но·з_эр·миш.

Ажз аҳли – ожизлар, кўчма маънода: ошиқлар; **ниёз** – ёлбо-риш, илтимос; **мужиби туғёни ноз** – нози туғён қилишига сабаб.

¹ Бу байтда **бошима** сўзининг учинчи бўғини бир ўринда чўзик, иккинчи ўринда қиска хижо ҳосил қилмоқда. Маълумки, туркий тилларда унлиларнинг чўзиқ-қискалиги билаи боғлиқ лингвистик ҳодиса мавжуд эмас – сўзда унли қиска ёки чўзиқ талаффуз этилиши, араб ва форс тилларида фарқли, сўз маъно-сига таъсир етмайди. Бу эса ўзбек тилида арузий шеър битишни қулайлаштиради. Навоий буни “Мезону_л-авзон” асарида қайд этган ва ундан ўз ижодида унумли фойдаланган.

Ёзуқсиз, жур'м·сиз бедо'д_э·тар фош
Манга ул сур'масиз кўз, вўсмасиз қош.

Ёзуқ, журм – айб, гуноҳ; бедод – зулм.

Ҳамоно қол'мас ўз ҳоли'да ран·ги
Сизарда су'ратингни кўр'са наққош.

“Агар рассом сенинг суратингга кўзи тушиб қолса, рангида ранг қолмас эди”. Бу ерда **сурат** сўзи жамол маъносида ҳам келади.

Навоий зуҳ'д харфан тав'ба қилса, эй¹ риё аҳли,
Анга келмас¹ ўлум, бир ҳар'зани гар ай'т·миш-тонмиш.

Харфан – эсини еб, болалик қилиб; **риё аҳли** – тили бошқа, дили бошқалар; **харза** – тасодифан янглиш айтилган, оғиздан чиқиб кетган сўз.

Дёма: “Рухсо'рим нечук вас'ф_ай·лагунг?”
Қўйки, бир дам¹ яхши·айлай¹ эҳтиёт.

Бир дам – бир сафар. Аввал шоирнинг оғзи куйган, чамаси.

Ху·р ҳусни'ни қизикроқ¹ деди ул юз'дин шайх,
Сурмагай буй'ла совуғлуқ¹ била инсон¹ алфоз.

Қизик – бу ерда: чиройли, жозибали; **ул юз** – бу ерда: ёр юзи; **алфоз** – лафзлар, сўзлар, нутқ.

Бир-ики лаф'з дедим иш'қидин, ўлтур'ди мени,
Мага·р_эмди¹ дегамен ҳаш'р·да қолгон¹ алфоз.

Ҳашр – қиёмат куни; **қолган алфоз** – сўзларнинг қолганини.

Уйла фоний¹ бўлки, доман'гири·нг им·кон¹ бўлмағай,
Қим, этак мав'жу·д_а·гар йўқ'тур, нени тут'кай илик?!

Домангир – этагидан тутувчи, кўчма маънода: таъма килиш, кимдандир умидворлик.

Байт юморли бўлса-да, унда тасаввуф принципларидан бири ифода этилгани билан эътиборли: агар этак сўзи объектга – бошқа одамларга нисбатан қўлланса, байтдан “бирорта одамдан ҳам умидвор бўлмайдиган ҳаёт тарзига ўт”, деган маъно англашилади, агар бу сўз субъект (шоирнинг ўзи) этагини билдирса, “ҳар қандай кибору ҳаво, манманликдан, умуман ўзлигингдан кеч, яъни этак силки” деган маъно келиб чиқади.

Яна бир тўлиқ мутойиба ғазалдан бир неча байт:

Майда бўлса ' ма·нга ул лаъ'ли шакархан'д газак,
Заҳ·р бўлсун, ' тила·р_ўл·сам ' шакару қан'д газак.

Майда – май учун.

Ёпишур лаъ'ли·нга чун ет'са газак, ваҳ, ' не ажаб,
Сўрса·м_о·ни'ки·м, _эрур жо'нима пайван'д газак.

Эй Навоий, ' ма·й_агар заҳ'р олуд, ич'са бўлур,
Кимсаға гар ' бўлу·р_ул лаъ'ли шакархан'д газак.

Ўлди меҳринг'дин Навоий, ' бевафо деб'сен ани,
Эртаги но'зук мизожи ' бадгумоним ' сен менинг.

Эртаги – эски, аввалдан, аввал бошдан.

Дарди ҳажринг'дин Навоий ' телбарабдур, ' эй парий,
Гар эшитмак ' истасанг де'вонаво·р_аб'ё·т, кел.

Телбарамок – телбаланмок, телба бўлмок; **абёт** – байтлар, бу ерда: ғазал, шеър.

Ҳақиқий ижод, том маънодаги назм – ғоят тилсимли, интим бир жараён. Шеър ёзиш асносида шоирнинг руҳияти бошқа пайтдагиларга нисбатан бутунлай ўзга ҳолатга киради. Мазкур байтда шоир ўз байтларини “девонавор” дея атамоқда экан, бу Навоийнинг шеър ёзиш пайтидаги руҳий ҳолатига бир ишорадир.

Шоир шеърларини “девонавор” (девоналарча ёзилган, девоналарга хос) деб тавсифлаётганини шунчаки мумтоз адабиёт анъанаси, деб чеклаш тўғри бўлмайди. Буюк зотнинг ўз даврида салтанат ва жамиятда жуда юксак мавқеъ тутгани, таъби ҳам ниҳоятда нозик бўлгани яхши маълум. Бу тарихий фактни унинг ғазалиёти билан қиёсласак, айрим ҳоллар истисно қилинса, кўз олдимизда бутунлай бошқа сиймо – дарвиш қиёфаси гавдаланади.

Арбоб Навоий ва дарвиш Навоий.

Хўш, улардан қайси бир ҳақиқатга яқинроқ? Ҳеч шубҳасиз, кўнгил аҳли, ниёзу дард аҳлига мойил “девонавор шоир” сиймоси.

Бо·ғ_а·ро эр'дингмуки, бу ' кеча гулбе'з_эс·ти ел,
Бода ичтинг'муки, беҳад ' ишратан·ге'з_эс·ти ел?

Гулбоз – гул ҳиди анқийдиган; **ишратангез** – шодлик кўзғатувчи.

Дёма: “Жон бер'мак фанин ўрган, дағи вас'лимни топ”.
Сен висолинг ' фикри·н_эт·гил'ким, эрур ул ' худ фаним.

“Сен висолингдан бахраманд этиш чорасини қил, менинг ҳаётдан ўрганганим эса шу – жон фидо этиш”.

Халойиқ кул'магин ўз ҳо'лима кўрган'да йиғлармен,
Жунун кўргил'ки, чун дардим'ға йиғларлар ' келур кулгум.

Кулмагин – кулишини.

Фиро·қ тий'ғи ҳалоки'ди·н_онча эм'гандим
Ки, етса до'ғи ажал, ўл'мамакка ўр'гандим.

Эмганмак – қийналмок; **доғи** – бу ерда: агар; **ўлмамак** – ўлмаслик (“ўлмок” феълининг бўлишсизлик шакли).

Ё·р келгач, ' менга душман ' бўлури бил'мас эдим,
Йўқса тун·кун ' тилабон вас'л, дуо қил'мас эдим.

Айрилиб кет'гунча ўлтур'макини бил'сам эди,
Ўлса·м_ан·дин ' борури вақ'тида айрил'мас эдим.

Суб·х·дам дай'р_ич·ра маст_ўл'сам мене¹ муф'лис не тонг –
Шай·х дасто'рин кеча мас'жидқа киргач¹ сирмадим.

Дайр – бу ерда: майхона; **муфлис** – қамбағал, синган (банкрот бўлган); **дастор** – салла; **не тонг** – ажабланманг; **сирмамоқ** – 1) юлиб олмоқ, 2) ўрамоқ, 3) ўмармоқ (қайси маънода ўкилишига қараб, байт турлича талкинга эга бўлади).

“Сен банкрот ичишга қайдан пул топдингки, каллаи саҳардан мастсан? – Хуфтон намозига борганда шайхнинг салласини ўмарган эдим, пулладим”. Биринчи мисра мазмуни шу қадар чуқурки, тавсифлашга сўз ожиз. Шу сабабдан мутойибадан завқланиш билан чекланамиз.

Ваҳки, эмди¹ тушга ҳам кир'мас висолинг,¹ негаким
Кўзди·н_ан·доқ'ким, учар вас'линг, ўчубтур¹ уйқу ҳам.

Эй Навоий,¹ мен киму ул¹ ой висоли¹ базми, лек
Басду·р_ул дав'латки, ўлтур'сам йироқтин¹ ўтру ҳам.

Ёғлиғинг¹ илгимда – аш'кимни равона¹ айларам,
Кўзга суртуб,¹ аш·к_а·ритмоғ'ни баҳона¹ айларам.

Ёғлик – рўмолча, дастрўмол.

Ул кўзумга¹ чун етиб, тас'кин топиб гир'ёнлиғи,
Кўзди·н_ол·ғач,¹ ёна ашким'ни равона¹ айларам.

¹**Мене** – “мен” сўзига “-э” юкламасининг кўшилгани. Бу форсий юклама “Хазойину_л-маъоний”да кенг қўлланган. Масалан,

Ваҳки, диним кишварин торож қилди кофире,
Куфр элига ҳомий-э дин аҳлига яғмогаре.

(Яна китобга қўшимчада берилган мусаддасга қаранг).

Навоий, Бобур ғазалларининг нашрларида баъзан бош келишидаги “мене” сўзи тушум келишигидаги “мени” сўзи билан чалкаштирилган ҳолатлар оз эмас. Аксар ўринларда бу икки шаклни тегишли феъл тури билан аниқлаш мумкин: кўпинча бу сўз ўтимсиз феъл билан боғланиб келса, **мен-э** = **мене**, ўтимли феъл билан келганда эса **мени**. Масалан,

Оҳки, ишқ айлади шайдо мени,
Солди жунун кўйига савдо мени.

Ёна етқач,¹ кўзга ашким¹ турса олур'мен ани,
Ёна борса,¹ чорасин бу¹ нав·ъ ёна¹ айларам.

Ҳаж·р бийми¹ ичра бўлдум¹ пас·т, баским,¹ йиғладим,
Вас·л_у·миди¹ доғи топсам,¹ сустаяурмен¹ кулгудин.

Бийм – ваҳима, кўркүв; **сустаймак** – сусаймоқ, бўшашмоқ, ҳолсизланмоқ.

Нетиб ўпқай'ме·н_ул чобук¹ аёғин?
Ўпа олмон¹ чу рахшининг¹ тувоғин.

Чобук – шўх; **рахш** – ўйноқи от; **тувоқ** – туёқ.

Буларни бўл'маса ўпмак,¹ не имкон
Тахайюл бир'ла ўпмак ҳам¹ дудоғин?

Тахайюл бирла – хаёлда, хаёлан.

Икки гул бир¹ кеча кулбам'ни гулистон¹ айлабон,
Олдилар жо'нимни бедо'д_ул·ча имкон¹ айлабон, –

бу Навоийнинг яна бир машҳур ҳазил ғазали матласи. Ғазалнинг чиндан ҳам ҳазил эканлиги унинг мақтасида ошкор бўлади:

Эй Навоий,¹ бу фасонанг¹ ё ту·ш_эр·кин,¹ ё хаёл,
Неча ло·ф_ур'моқ ўзунга¹ мунча бўҳтон¹ айлабон?!

Эй Навоий,¹ ёқмаса ул¹ ойга, бас қил'дим наво,
Ле·к ман·ъ_ай'ларга ожиз'мен кўнгул аф'ғонидин.

Ё·р дер: “Кўз'ни юзумдин¹ нега бо·т_ол'массен?”
Дўс·т_лар, Тенг'ри учун денг,¹ бу и·ш_о·сон'му экин?

Уйга келмиш,¹ деб хабарлар¹ айтибон жо'нонадин,
Мас·т элтур'лар бу нав·ъ_ал'даб мени май'хонадин.

«Майхонадан ҳали-вери кетмоқчи эмас эдим, “Ёринг сендан ҳабар олгани келаётган эмиш” деб алдаб, мени уйга элтдилар».

Кўнгул, қайғур!маким, дашти 1 фаноға бор!ғудектурмен,
Ҳа·м_ўз·ни, ҳам 1 сени ҳаж·р_ил!гидин қутқор!ғудектурмен.

Байтда мутуйиба – шоирнинг ўз кўнглини юпатиши. Лекин бу ерда чуқурроқ мулоҳаза талаб қиладиган ҳолат мавжуд: дашти фаноға кетиш, яъни, фонийлик мақомига интилиш ҳажрдан – айрилиқдан қуткаради, чин ошиқни ҳақиқий висолга етказди.

Чун ўлармен, 1 чин дейин: 1 “Ишқи – бузуғ 1 кўнглумдадур”,
Мен ўлуб, ул 1 ган·ж бу 1 вайронда пин!ҳон қолмасун.

Куйидаги ғазалда шоир ўз кўнгли хусусида шабадага вазифа буюрадики, бу лирик мутуйибанинг юксак намунасидир. Ундаги феълнинг махсус майли – ҳам буйрук, ҳам илтимосни ифодаловчи шакли юморни кучайтиришга хизмат қилган. Ҳозир феълнинг бу шакли истеъмолдан чиққан: бору – борсанг-чи, бормаيسانми, бориб кўр каби.

Эй сабо, ов!вора кўнглум 1 истаю ҳар 1 ён бору,
Водию то!ғу биёбон!ларни бир-бир 1 ахтору.

Топакўр о!ни, чу топсанг, 1 ҳар қаён о!зим эса,
Бошиға эв!рул қуюндек, 1 доғи алдаб 1 қайтору.

Озим – азм этучи, бу ерда: қаёққа боришга азм қилганидан қатъи назар.

Сай·ъ_э·тиб кел!тур менинг со!ри, вагар худ 1 келмаса,
Оллида бе!диллигимнинг 1 до·с·тонин 1 ўткару.

Ай·т·ғилким: 1 “Сен худ_ит·тинг, 1 жон дағи чиқ!моқтадур»,
Бошима ет!кур, вагар худ 1 келмас_ўл·са, 1 ёлбору.

Худ – биринчи мисрада: ўзбошимчалик билан, иккинчи мисрада: ўзича.

Олакел вар 1 бўлса Мажнун!шеваю бе!ихтиёр,
Қўймайин ўз 1 ихтиёри!ға, бу сори 1 бошқору.

Вар – ва агар.

Келтуруб, чо!к_ай·лабон кўк!сум, ани ўр!нига сол,
Мени бедил!лик балою 1 меҳнатидин 1 қутқору.

Ушбу янглиғ 1 истагил до!им Навоий 1 кўнглини
Ким, га·р_ан·дин 1 етмаса, Ҳақ!дин санга ет!кай қору.

Қору – мукофот, тақдир.

Сабога Ҳақдан мукофот етиши...

Боғларнинг ифорини таратиш, гўзалларнинг сочини сийпалаб ўйнаш, иссиқдан бўғриққан дехконга дармон бўлиш, авлиёларнинг қабрини зиёрат қилиш – сабо учун мукофот!

Чун Навоий вас·л·дин кеч!ти, ани ҳаж·р ў·тида
Ўртамай деб 1 айла·б_эр·динг 1 аҳду паймон, 1 ўртама.

Бир кичик ёш!лиғ нигоре 1 топмишам но!зуккина,
Секретурда 1 тавсанин май!дон аро чо!буккина.

Буни Навоийнинг ҳазил ғазалларидан энг машҳури, деса бўлади. У тўлалигича проф. А.Абдуғафуров рисоласида таҳлил этилган. Сўнгги байти:

Ҳар не дединг 1 бор эди ёл!ғонгина бош!тин аёқ,
Эй Навоий, 1 мунча ёлғон 1 дегуча бўл 1 шуккина.

Ул қуёш ҳар 1 ёнки борса, 1 соя ҳамро!ҳи анинг,
Соядек бе!ҳол_ў·лурмен раш·к·дин ҳам!роҳиға.

Демангиз: “Ул!ким, севарсен, 1 нега қонинг!ни тўкар?”
Лут·ф ортуқ 1 кўргузур ор!туқсироқ сев!дурғали.

Жонға чун дермен: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”
Дерки, боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати, –

бу яна бир машҳур мутуйибали ғазал матласи. Аввал луғат келтирайлик: **мараз** – касаллик, дард, иллат; **хирқат** – куйиш, ёниш; **барк**

– чакмок, яшин; тардоман – хўл этакли, кўчма маънода: уятсиз, шарманда; ваҳшат – йиртқичлик, даҳшат, кўркинч; маҳваш – Ойдай, ой юзли; талъат – сайёранинг тикка келиши, кўчма маънода: гўзалликда тўлишган юз. Мутуйиба алоҳида байтларда сезилмаслиги мумкин, у бутун ғазалга ахлит сингдирилган:

Жонга чун дер¹мен: “Не эрди
ўлмаким кай¹фияти?”
Дерки, боис¹ бўлди жис¹м,
ич-ра маразнинг¹ шиддати.

Жис¹м-дин сўр¹самки, бу заъ-
фингга не эр¹ди сабаб?
Дер: “а-нга бўл¹ди сабаб ўт-
лук бағирнинг¹ хиркати”.

Чун бағирдин¹ сўрду¹м, айтур:
“Анди¹н ўт туш¹ти манга
Ким, кўнгулга¹ шуъла солди
иш¹к барки¹ офати”.

Кўнглума кил¹сам ғазаб, ай-
турки, кўздин¹дур гунаҳ,
Кўрмайин ул¹ тушмади бизга
бу ишнинг¹ тухмати.

Кўзга чун дер¹менки, эй тар-
домани ю¹зи каро,
Сенди¹н ўл¹миш¹ телба кўнглум
нинг¹ балою¹ ваҳшати?

Йигла¹ б¹ай¹ тур¹ кўзки, йўк эр-
ди манга ҳам¹ ихтиёр
Ким, кўрунди¹ ногахон ул шўхи
маҳваш¹ талъати.

Эй Навоий,¹ барча ўз уз-
рин деди, ўл¹гунча куй
Ким, са¹нга иш¹к ў¹ти-ўк эр-
миш азалнинг¹ қисмати.

Жонга таъна қилдим: нечун ме-
нинг ўлимимни тилаяпсан?

Жон деди: жисминг касал,
дардинг зўрайиб боряпти.

Жисмни сўрокка тутдим: Касалли-
гинг сабаби нима?
Жавоб бердики, сабаб – бағирдаги
ўтнинг олови.

Бағирдан сўрасам, ишқ чақ-
моғи кўнгулга ўт туширди, деб
айбни унга ағдарди.

Айбдор сен экансан деб кўн-
гулга ғазаб қилсам, кўз назар сол-
маганда, мен бундай тухматга қол-
мас эдим, дея ўзини оқлади.

Кўзимни жавобгар қилдим:
“Кўнгул-ку телба, эй этаги хўл,
юзи қора, аслида ҳамма балолар
сендан экан-ку?”

Кўз бечора йиглаб ўзини оқла-
ди: кутилмаганда бир шўх гўзал ол-
димдан қуёшдай балқиб чиқди, то
ўзимни олиб қочгунча унинг юзига
назар тушган бўлса, нима қилай?

Эй Навоий, ҳамма ўз узрини
айтди, то ҳаёт экансан, қуявера-
сан, чунки бағрингдаги ўтнинг асл
сабаби – ишқ сенинг пешонангга
ёзилганидан.

Мухтарам ўқувчи! “Хазойину л-маъоний” деб аталган тўрт ум-
моннинг мутуйиба соҳилларига сафаримиз ҳам охирига яқинлаш-
моқда. Бир қанча байтларга имкондан келиб чиқиб шарҳу изоҳлар
берилди. Навоий байтларини “гўштқиймалагич”дан чиқармай ҳам
мутолаа қилиш мумкин, деган хулосага келган бўлсангиз муддао-
га етган бўламиз. Байтнинг нукталарини аниқлаш, уни сўз санъати
нуктаи назаридан мустақил таҳлил этиш шеърдан олинадиган завқ-
ни бир неча баробар кучайтириши тайин. Шуни назарда тутиб, нав-
батдаги бир неча байтни шарҳсиз келтирамиз.

Гар парийдур¹ дилбарим, мен¹ ҳам жунундин¹ – ваҳш¹а-ро,
Уйла мен ваҳшатдаким, бўл¹мас демак ин¹сон мени.

Ёшурун май¹ тарки этмон,¹ гарчи шайхи¹ хонақаҳ,
Эй Навоий,¹ сўфию зоҳид ҳаёл эт¹миш мени.

Десам: “Не учун соғари майдин топар эл жон?”
Дер: “Базмда бир қатла дудогимга етишти”.¹

Қулни боштин¹ эвуру¹б о¹зо¹д э¹тарлар,¹ ваҳ мени
Бошти¹н э¹вур,¹ ле¹к озо¹д э¹т¹ма, жонинг¹ садқаси.

Яхшилиқ ё¹ки ёмонлиқ¹ била жоним¹ олдинг –
Айладинг ях¹ши, булар бир¹ла ямон, дей¹му сени?!

Хус¹н миръо¹ти сену но¹зу латофат¹ шамъи,
Соддадил дей¹му сени, чар¹б-забон дей¹му сени?!

Миръот – кўзгу; чарбзабон – 1) тили ширин, ширинсўз; 2) сўз-
га уста, ширин сўз билан алдовчи.

Бўлди гум¹ оғзи сари¹ мойил бўлуб¹ кўнглум қуши,
Ваҳ, қаён¹ бордики¹м, ул¹ чоҳи зақан¹га кирмади?

¹ Мураккаб вазнли ғазалдан байт. Рукнларга бир неча усулда бўлиниши мум-
кин. Масалан,

Десам: “Не¹ учун соғар¹и майдин топар¹ эл жон?”
Дер: “Базм¹да бир¹ қатла¹ дудогимга¹ етишти”.

Чохи зақан – иякдаги чукурча.

Жон ола кел'ганда саъю ' изтиробинг'га ўлай,
Олмасанг ҳам, ' қай-т-қан чоғ'да шитобинг'га ўлай.

Изтироб – бу ерда: бетокатлик; **шитоб** – тезлик, суръат билан

Гул уза шаб'нам сочибсен, ' кўргузуб сун'булда печ,
Хус-н_а-ро бу ' лут-ф бирла ' обу тобинг'га ўлай.

Печ – тўлғаниш, эшилиш; **обу тоб** – етилиш, яшнаш.

Келганингда ' қаҳ-р и-ла қат'лимга, жон ай'лай фидо,
Раҳ-м_э-тиб, қат'лим қилурдин ' ижтинобинг'га ўлай.

Ижтиноб – ўзини тортиш, чекиниш.

Лаъли май ет'кач дудоғинг'га, бўлур о'би ҳаёт,
Олло-ҳ_-Олло-ҳ, ' ул ики лаъ'ли музобинг'га ўлай.

Лаъли музоб – кўчма маънода: ёқутранг май, бу ерда: намланган лаб.

Деб эмишсен: ' "Боғлағум бо'шин кесиб фит'рокима",
То тирикмен ' жон фидо ай'лаб рикобинг'га ўлай.

Фитрок – овни боғлаш учун эгардан осилиб турадиган тасма, илгак (карабин); **рикоб** – узанги.

Чун тирик сен'дин қутулмоқ ' бўлма-с, _эй ум'рум хуши,
Го-ҳ лутфунг'га берай жон, ' гаҳ итобинг'га ўлай.

Итоб – ғазаб (лутфнинг зидди).

Чун дединг: "Ўл'са Навоий, ' жон берур лаъ'лим анга".
Эй Масиҳим, ' ру-ҳ-парвар ' лаъли нобинг'га ўлай.

"Эй Масиҳим" – бу ерда: Ийсо нафас (истиора билан ташбиҳнинг синтезидан иборат сўз санъати, севгилига Лайлим, Зухром, Дилоромим, дея адабий асарлар қаҳрамонлари исмини айтиб мурожаат қилиш каби); **ноб** – тоза, яп-янги, соф, тиник (русча: свежий).

Ғазал радифи бўлган "ўлай" сўзи "қурбонинг бўлай", яъни "ўзим ўргулай" маъносида келмоқда.

Қўшимча. НОДИР ТУРЛАРДАГИ ШЕЪРЛАРДА ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА

"Ҳазойину_л-маъоний"га шарқ мумтоз адабиётида кенг тарқалган ғазал, китъа ва рубоий каби турдаги шеърлардан ташқари, назмий амалиётда нисбатан кам қўлланган турдаги ижод намуналари ҳам киритилган. Китобнинг бу нашрига улардан айримларида кузатилган ҳазил-мутуйибали бандларни қўшиш лозим топилди. Бу ўринда шуни қайд этиш лозим: Навоийнинг китъаларининг катта қисми, рубоийларидан ҳам бир талайи сатира ва юмор билан йўғрилган бўлиб, улар проф. Абдурашид Абдуғафуровнинг (Аллоҳ раҳмат қилсин) мазкур бўлган рисоласида махсус таҳлил этилган. Шунинг учун бу ерда бу турдаги шеърлар устида муқаддимада тўхталмаймиз.

"Ғаройибу_с-сиғар" девонидан ўрин олган мана бу мусаддас деярли бошдан-оёқ ҳазил-мутуйибали бўлиб туюлади:

Субҳидам маҳ'му-р-лиқтин ' тортибон дар'ди саре,
Азми дай-р_эт'тимки, ичгай'мен сабуҳий ' соғаре.
Чикти соғар ' тўлдуруб ко'фирваши маҳ'пайкаре,
Нақди дй-н_о'либ ичимга ' солди майдин ' озаре –
Ваҳки, дйним ' кишварин то'ро-ж қилди ' кофаре,
Куф-р_элига ' ҳомию ди'н_аҳлига яғ'могаре.

Демаким, невр'чун ҳаётинг'дин се-нга йўқ ' ҳосиле,
Иш-қ-дин ол'линг'да ҳар дам ' мушки-л_узра ' мушкиле,
Чун билурсен, ' невр'чун_айлаб'сен ўзингни ' қотиле,
Чобуке, раъ'ноқаде, нў'шинлабе, хо'родиле,
Маҳваше, нас'ринъузоре, ' гулрухе, сий'минбаре.

Дўс-т-лар, гар' хал-қ_аро йўқ' мен киби де'вонае,
Айламанг қўп ' ай-б-ким, ё'нимдадур май'хонае.
Анда шўхе'ким тутар ҳар ' дам тўла пай'монае,

Қайси шўхе, ¹ боданўше, ¹ кўзлари мас'тонае,
Жон берурда ¹ лаълидин Ий'сосифат жо'нонае,
Кўн-гул_олур'да юзидин ¹ Юсуфойин ¹ дилбаре.

Ул қуёш иш'кидаким кўнг'лумга йўқтур ¹ тоқате,
Шоми зулфи'дин агар жо'нимга етса ¹ меҳнате,
Оразин меҳ'рига қилсам ¹ май-л, эрмас ¹ ҳайрате,
Ким эрур ҳар' кимсаким, наз'зора қилса ¹ соате,
Зулфи кўзлар'ни қаро қил'моққа шоми ¹ фурқате,
Шоми фурқат ¹ дафъиға рух'сори меҳри ¹ анваре'.

Май-л қилмон ¹ бо-ғ_аро, гар ¹ бўлса гул ё ¹ сунбуле,
Ёки гулдек ¹ юзда сунбул'дек сочилгон ¹ кокуле,
Улки, андин ¹ ҳар да-м_айлар'мен фиғону ¹ гулгуле,
Гулъузоре'дур, вале сав'ти нечукким ¹ булбуле,
Ҳам гулистон ¹ базми ичра ¹ сар-в қомат'лиғ гуле,
Ҳам шабистон ¹ базми ихё'сида шамъи ¹ анваре'.

...
Кўҳи дардинг ¹ заъ-ф-лиқ тан ¹ бирла чектим ¹ муддате,
Ким висол_ум'мидидин кўнг'лумда эрди ¹ қуввате.
Эмди раҳ-м_эт'килки, юзлан'миш ажойиб ¹ ҳолате:
Не кўнгулда ¹ қуввате қол'миш, не танда ¹ — сихҳате,
Не қарору, ¹ сабру не то'бу тавон, не ¹ тоқате,
Не кўнгул, не ¹ жону не ру'ҳу равон, не ¹ пайкаре.

...
О-ш-нолиғ ¹ тар-к_этиб, чун ¹ ё-р_этар бе'ғоналиғ,
Мен қила ол'мон саломат ¹ кўйида фар'зоналиғ,
Айлайин дай'ри фано аҳ'ли била ҳам'хоналиғ,
Ким маломат ¹ жомидин ҳо'сил этай мас'тоналиғ,
То бўлуб бе'ҳуд Навоий'дек қилай де'воналиғ,
Ким тарахҳум ¹ қилмаса, қил'гай тамошо ¹ ул пари.

“Наводиру_ш-шабоб” девонидаги мана бу мутойибали байт-ларга эътиборимизни Навоий меросининг жонкуяр тарғиботчиси шоир Эркин Воҳидов қаратдилар:

¹ Мумтоз шеърятда кофия бу тарзда такрорланиши ножоиз. Асл матнда бо-шқа кофиядош турган, албатта.

Кўкда ҳар ой ¹ бир ҳило-л, _ул ¹ маш-қ-дурким, ¹ килки сунъ
Айламиш сиз'ғонда ул ик'ки муқаввас ¹ қо-ш-ни

Келди Чин нақ'қоши ул юз ¹ нақшини қил'моққа тарҳ,
Чехра очиб, ¹ нақши дево'р_айладинг нақ'қо-ш-ни.

Бу девонда берилган мустаъзоднинг сўнги байти ҳам мутойи-бали:

Ул шў-х: “Наво'ийни, — деди'ким, — қилайин қатл
бир кў-з_учи бирла!”

Эй во-й-ки, бир ¹ ҳам а-нга кўз ¹ солмади, э вой,
қат-л_ушбудур, ушбу.

“Бадойиъу_л-васат” девонидан Навоийнинг она тилида ёзил-ган ягона қасидаси ўрин олган. У Султон Ҳусайн Хуросон тахти-га ўтириб, дўстини ўз хузурига чорлаган вақтда битилган ва унга бағишланган. Қасида бу вақтдаёқ Навоийнинг шоир сифатидаги са-лоҳияти нақадар юксак бўлганини, хусусан, сўз бойлиги, аруз тех-никаси, араб тили каби илмларни мукамал эгаллаганини намоён қилади. Қасиданинг бадий хусусиятлари Н.Маллаев, А.Ҳайитме-тов, О.Носиров ва бошқа тадқиқотчилар томонидан ўрганилган.

Султон Абусаид даврида анча заҳмат чеккан Навоийнинг дўсти тахтга чиққанидан қувончи қасидада ёрқин акс этган. Бундай олиб қараганда, қасидада ҳазил-мутойибага ўрин йўқдек. Лекин шоир барибир шоир — илҳом “шоирдан сўраб ўтирмайдики”, фалсафий юмор билан йўғрилган байтлар туғилиши мумкин. Қасидадаги

Токи байрам ¹ шоми сав-м_аҳ'ли талаб қил'гай ҳилол —
Рўза нийят ¹ айламай қил'моқ ма-й_ичмак ¹ нийятин.

байтини бунинг намунаси деса бўлади: рамазон кунлари шом тушгач, эртанги рўзани тутиш нияти билан банд бўлиш ўрнига, майхўрлик нияти билан, “янги ой чиқмадимикин?” осмонга термулганлари каби.

Бу девондан мумтоз шеърятда жуда ҳам кам учрайдиган тас-дис (ғазалга боғланган мусаддас) намунаси ўрин олган — бири Лут-фий ғазалига, яна бири — Ҳусайний ғазалига. Темурийзода шоҳ ва шоир ғазалининг мақтаси:

Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур
Ким, дегайлар кўйининг хайли гадосидин мени, –

Хуросон мулкининг султони лутф қиладики, «салтанат соҳиб
эканлигимдан фахр қиламан, лекин “ёр эшиги тагида бирор эҳсон
умидвор бўлиб ётган гадолардан бири” дейишса, бундан ифтихо-
рим анча юксак бўлар эди».

Байтда Султон Ҳусайн ўзига-ўзи мурожаат этмоқда. Алишер
Навоий байтни тўрт мисрага орттирар экан, мурожаат тарзини ўз-
гартириб юборган:

Чун Навоий жонини май о-р-зуси куйдурур,
Йўқ гадоликқа ажаб майхоналарда гар юрур.
Журъае дайр аҳли бергунча замоне телмурур.
Шоҳ агар мундоқ гадони салтанатга еткурур,
Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур
Ким, дегайлар: “кўйининг хайли гадосидин” мени.

Ҳусайний ғазали хижрон ва ишқ-муҳаббат мавзусида. Навоий
мусаддаснинг олдинги байтларида бу мавзуга амал қилган. Аммо
сўнгги бандда мавзунини тасаввуф томон буриб юборган – маъшукани
эмас, ваҳдат майини соғинувчи гадони лирик қаҳрамонга айлантир-
ган – у ўзини майхонада (ўқинг: сўфийлар даврасида) “майхўрлик
(яъни суҳбат) қилаётганлар бир култур тутармикан? (даврасининг
пойига таклид қилармикан?)” деган умид билан останада телмуруб
турган гадога киёслаган.

Тўртинчи мисра эса икки йўсинда талкин этилиши жоиз: би-
ринчи талкин: агар шоҳ мундоқ (нафақат ҳеч вақоси йўқ, яна бутун
хаёли – бир култур шаробда бўлган) гадони салтанатга етказгудай
бўлса (бирор мансаб, бойлик билан сийласа), буюк файласуф-шоир
шоҳга мурожаат қилиб дейдики,

Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур
Ким, дегайлар: “кўйининг хайли гадосидин” мени.

Иккинчи талкин сўфий-шоир ниятига мувофиқ: “Агар лозим
топиб, шоҳ мендек гадони мундоқ салтанатга етказса, яъни, бир
култур ичирса, бунинг учун шоҳдан салтанатга соҳиб қилганидан
ҳам кўпроқ ифтихор қилар эдим” (валлоҳу аълам).

Хуллас, Султон Ҳусайннинг шарқ шеърлятида одатий бўлган
ўзига ўзининг мурожаатини – “Эй Ҳусайний” нидосини Навоий
ўзининг дўстига мурожаатига айлантириб юборган. Шу йўл билан –
шоҳнинг ғазалига мусаддас боғлаш баҳонасида балки Навоий ўз
қалбининг тубидаги армонини ифода этгандир: “Эй дўстим Ҳусайн,
ҳикмат аҳли суҳбатидан озгина бўлса ҳам баҳрамандликни салта-
натдаги юксак лавозимлардан афзал кўраман”.

Мусаддасни ўқиб, Султон Ҳусайн ҳам нашъа билан кулган бўл-
са ажаб эмас.

“Фавойиду л-кибар” девонига кирган мустазод юмордан
узок байт билан бошланган:

Бордим бу сахар дайри фано сори уриб гом,
махмури шабона,
Тортар эди ҳар лаҳза сабуҳ аҳли ичиб жом,
нокуси муғона...

Сўнгги байтдан аввалгисигача шу руҳ устувор:

Мен телбани бир жо-м била айладилар маст,
не мас-т-ки, беҳуш,
Андин бери бўлдум бу куҳан дайрида бадном,
ишқ ичра фасона.

Аммо шеър очик-ойдин мутуйибали мактаъ билан тугаган:

Иш етти чу бу ерга, Навоий, яна зинҳор
дам урма вараъдин,
Ошиқ десалар, ун бер-у май тутсала-р-ол ком,
кўп қилма баҳона.

(Ахволинг шу даражага – бадномликка етган экан, сени ошиқ де-
иззат қилиб, май тутсалар, “май ичиш – гуноҳ” деб ўтирма, “ҳа-
ошиқман” дегин-у, муродингга ет).

Бу девондаги иккинчи муҳаммасда бошқа бир ҳолатга дуч кела-
миз. Бандлардан бирининг дастлабки тўрт мисраси Шарқ шеърля-
тига мувофиқ:

Юз тазаллум¹ айладим – ул¹ шўҳи мавзун¹ қилди зулм,
Меҳнату дар¹дим киби ҳар¹ дам дигаргун¹ қилди зулм.
Арзи ҳолим¹ кўнглума қил¹дим баён, чун¹ “Қилди зулм”.
Эй кўнгул, ҳолимни қилдинг¹ арз-у афзун¹ қилди зулм.

Эй кўнгул ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм.
Билмадингму ё билиб яхши адому қилмадинг?

Ўқувчи диққатини яна бир нуктага (нуктага деса ҳам бўлади)
тортамиз – бу вергул қандай қўйилиши билан боғлиқ:

Эй кўнгул, ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм, –
кўнгулга унинг нўноқлигидан таъна,

Эй! Кўнгул! Ҳолимни қилдинг арз-у афзун қилди зулм. –
кўнгулнинг нўноқлигидан хафсала пир бўлиши.

Шеър банди бошқа руҳда бошланиб, мутойиба билан тугаши-
ни бу девон таркибига кирган мусаддас ва мусамманда ҳам кўра-
миз. Мусаддаснинг учинчи бандининг дастлабки тўрт мисрасида
маъшуканинг ҳусну жамоли таърифланар экан, қомати қуйидагича
мадҳ этилади:

Сар-в_анингдек¹ қоматинг ҳай’ронидурким,¹ бошиға
Қилди қушлар¹ ошиён, ан¹доқки Мажнун¹ устина. –

сарв қоматингнинг чиройлигидан шу қадар ҳайратга тушдики,
Мажнуннинг бошига ин қургани каби, сарвнинг учини қушлар ошиён
қилди – тухум қўйиб, бола очди. (Сарвнинг учи ингичка бўлиб, сал-
гина шамолда ҳам тебраниб туради. Ёр қоматини кўрган сарв эса,
“Шунақа ҳам гўзал қомат бўладими?” дея ҳайратдан котиб қолган.)

Мусамман бошдан-оёқ шоирнинг ўз кўнглига мурожаатидан
иборат. Олтинчи бандда у кўнглига сафарга чиққан ёрга эргашиб,
пайт топиб “унинг ҳузурига киришни тайинлайди”.

Бундай – саккиз мисрали банднинг орасида нуктасиз, бир жум-
ла тарзида ёзилиши сўз маҳоратининг юксак намунасидир:

Ул мусофир¹ хайлини ит¹дек эришсанг¹ хору зор,
Ран-ж-дин жо¹нинг наҳифу¹ то-ш-дин жис¹минг фиғор,
Қайси мавзеъ¹ники манзил¹ айласа ул¹ шаҳсувор,
Кеча тонг от¹қунча қилсанг¹ по-с-бонлиқ¹ ихтиёр.

Яъни,
зулмидан юз марта шикоят қилдим, у шўхнинг қомати мавзун
(хушбичим) бўлса ҳам, феъли мавзун (адолатли) эмаски, жавобан
яна зулм қилди,

қилганда ҳам, чекаётган машаққат ва тортаётган дардларим
каби ҳар лаҳза зулмнинг янгисини қилди.

Унинг устидан кўнглимга шикоят қилдим: “Зулм қияпти!”

Кўнглум ҳолимни ёрга арз қилган эди, у зулмини бадтаррок
орттирди.

Банд навоиёна мутойибали мисра билан якунланган:

Билмадингму ё билиб яхши адому қилмадинг?

Яъни, “Эй кўнглим, арз қилишни билмадингми ё билиб, яхши
адо қила олмадингми?”

Мумтоз адабиётда тажохули орифона (билиб, ўзини билмас-
ликка олиш) деб аталадиган санъат бор. У одатда мутойибали бўла-
ди. Юкоридаги байтда бу санъатнинг нозик ва нафис намунаси
муҷассам. Шоирнинг кўнгли қандай қилиб унинг аҳволини ёрга
еткизиши мумкин?

Эй сабо, ҳолим бориб сар¹ви дилоро¹мимга айт,

байтида ана шундай юмуш тонг шабадасига буюрилганки, бу ан-
глашимли, аммо кўнгил сабодай ҳаракат қила олмайди-ку? Аслида,
шоир кўнгли унинг шеърида акс этади. Шеър эса ёрга етказилиши
ёки унинг қулоғига етиб бориши мумкин. Шеър адресатга ёкса,
шоир ҳолини арз қилишни уйдалаган бўлади, акс ҳолда... Демак,
Навоий ўз кўнглига таъна қилмоқдаки, “ёрга ёқадиган шеър ёзишни
билмадингми ёки билсанг ҳам бу сафар эплай олмадингми?”

Ҳазил-мутойибали байт бундан ортиқ бўлиши мумкинми:

Солса-нг_ўзни | ичкари, гар | ғойи-б_ўлса | пардадор,
Қовса, чиқсанг, | қовмаса, дар!ғаҳ аро тут!санг қарор,
Ноғаҳоне | гар бўлуб то!лиъ мусоъид, | баҳ-т – ёр:
Топса-нг_ул ой | бирла сўзлаш!гунча миқдо | р,_эй кў-нгул.

“Эй кўнгул (шеърда бу хитоб банднинг охирида келмоқда), ул мусофир (сафарга чиққан ёр) гуруҳига хору зор, йўл укубатидан чўпдай озиб, жисминг афгор бўлиб эса-да, етсанг ва у шахсувор (шоҳона от минган чавандоз) бирор манзилга кўнса, чодирининг ёнида тонг откунча пойлаб ёт-у, посбонлари чалғиши билан ўзинг-ни ичкарига ур: агар қувиб чиқарса, майли, ноилож қайт, мабодо толеинг кулиб, бахтга ёр бўлиш насиб этса – қувиб чиқармаса, шояд ул ой билан сўзлашишга мадор топсанг”.

Бундай бандларни ёзганда Навоий ҳазратларининг ўзи ҳам мийиғида кулиб қўйган бўлсалар керак.

Девондан ўрин олган, мумтоз шеърининг энг қийин шеър турларидан бири бўлмиш таржибанднинг мазмуни яна ҳам салобатли. У шундай байтлар билан бошланади:

(фозилотун фаъилотун фаълун/фаъилун)
То харобот_ора мен дур!дошом,
Мас-т-лиғ бир!ла ишим ай!ш мудом.

Ким агар со!қийи маҳваш | тутса
Май қуёши!ни, тўла ай!лаб жом.

Мени бу куф!р тарийқи!да билиб,
Келдилар бо!шима аҳли | ислом...

Мана шундай руҳда бошланган шеърнинг биринчи ғазали куйидаги мактаъ билан якунланган:

Хонақоҳда | ёшурун бо!да ичиб,
Айладим дай!р сари мас!т хиром.

Дайр – майхонада май ичиб, кайф бўлгач, мастликда масжидга гандираклаб кириб борувчилар бўлган. Бу ерда эса шоир тоатибодат билан шуғулланишга мўлжалланган “хонақоҳда яширинча май ичиб, майхонага йўл олдим” демоқда. Умуман бу шеър, хусу-

сан, ундаги бода, дайр, маст, хонақоҳ каби сўзлар мажозий маънода эканлигини эслатишга ҳожат йўқ. Шунга карамай байтда навоийона мутойиба ҳам очик-ойдин.

“Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами”нинг тўртинчи жилдига Шоирнинг “Хазойину л-маъоний” девонларига кирмаган (улар тартиб бериб бўлганидан кейин ёзилган) ғазаллари дан бир қисми илова қилинган. (Бундай ғазаллар аслида нечта экани номаълум. Навоийнинг “кун бор эдиким бир ғазалу икки ғазал, / уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал” деганига кўра улар яна бир девонга етиб ортадиган миқдорда бўлиши истисно эмас). Ана шу ғазаллардан мутойибали байт намуналари:

Ўз ичган соғарингнинг журъасин оғзимга қуйдунг,
Газак ҳам яхши бўлғай берсанг, эй жону жаҳон, тишлаб.

Ғамингдин то кўнгул тўлди, фиғон чекмас жафо бирла
Ки, тўлған жом аро ҳар нечаким қоқсанг, садо чиқмас.

Етишса гар малаки қатл ҳур шакли била,
Назарға келмагай ул шўхи тундхў янглиғ.

Эй Навоий, бир кўруб бўлдинг ани расвойи халқ,
Тебрагил бот, йўқса юз мунча бўлур расволиғ.

Дема: – “Пинҳон тут оғзим сиррини”, невчунки, ўргатмак Гадоға ҳожат эрмас хурдасин элдин ёшурмоғни.

ХОТИМА ЎРНИДА

Навоий ўл'са, ёдин қил'мағилким,
Ўлар эл ҳам,¹ десанг андин ¹ фасона.

Яна ўлим хусусида мутойиба: “Навоий ўлса, ёдингга ола кўрма, чунки агар унинг ҳаётидан хикоя қиладиган бўлсанг, чидай олмаганидан эшитганларнинг жони чиқиши мумкин”.

Тарих шоҳидлик беришча, умрини пок ниятлар билан яшаб ўтган, фақат хайрли ишларга сарфлаган, шоҳга бўлсин, гадога бўлсин – фақат эзгуликни тилаган жаннати зотлар ўлимдан кўркмаган, аксинча, ўлимни фоний дунёни тарк этиб, боқий дунёга етиш йўлидаги бир эшик деб билишган. Шунинг учун Шарқнинг буюк мутафаккирлари ўлимни хурсандлик билан қаршилашга тайёр турганлар. Бундай кишилар тўғрисида “тириклигадаёқ Худога етишиб қолган” ҳам дейилади.

Низомиддин Алишер Навоий ҳам, ҳеч шубҳасиз, ана шу сафнинг пешқадамлардан бири бўлганки, ўлим устидан кадрдонлардай мутойиба қила олган.

Илова. АРУЗ ВАЗНИДАГИ ШЕЪРЛАРНИ ЎҚИШ ТЎҒРИСИДА

Навоий шеърлари аруз вазнида битилган. Шунинг учун улар ўз вазнига мувофик ўкилиши керак. Аруз вазни бармоқ вазнидан бир қатор хусусиятлар билан фарқланади. **Биринчидан**, аруз вазнида мисра узунлиги бўғинлар эмас, хижола сони билан ўлчанади. Масалан, бир ғазалдан олинган

Тузма ойини муҳаббат эл била гар истасанг
Ким, ўзунгни солмағайсен ранж ила озорға,

Эй Навоий, ёрдин ағёр майли қилди ёр,
Ёр ким кўрди бу янглиғ зулм қилғай ёрға,

байтларда мисралар 15, 14, 13, 12 бўғинли:

Туз-ма о-йи-ни му-ҳаб-бат эл би-ла гар ис-та-санг
Ким, ў-зунг-ни сол-ма-ғай-сен ранж и-ла о-зор-ға,

Эй На-во-ий, ёр-дин ағ-ёр май-ли қил-ди ёр,
Ёр ким кўр-ди бу янг-лиғ зулм қил-ғай ёр-ға.

Кўриниб турибдики, бармоқ вазни нуктаи назаридан байтлар мутлақо вазнсиз. Аруз нуктаи назаридан эса шеърнинг ҳамма жиҳати идеал даражада: узоқ мушоҳада талаб этадиган мазмун, санаб адоғига етиш мушкул шеърини санъатлар, равон оҳангдорлик ва албатта, мукаммал вазн – ҳар бир мисра бекаму кўст 15 хижоли – бу куйироқда ойдинлаштирилади.

Иккинчидан, бармоқ вазнида узун мисралар турокланиши лозим, бунда мисра турок паузаси билан икки, уч қисмга бўлиб ўкилади; аруз вазнида эса турок бўлмайди.

Арузда мисра рукнларга бўлинади. Мисранинг узунлигига қараб, у тўрт ё уч, камдан-кам ҳолда икки рукнли бўлади. Бундан

ташқари, турокдан фаркли рукнлар чегараси сўз ўртасига ҳам тушаверади. Ҳатто икки ҳарфли бўғиннинг биринчи ҳарфи бир рукнга, иккинчиси эса эса кейинги рукнга тўғри келиши мумкин. Шунинг учун аруз вазнидаги шеърларни мисра ўртасида пауза билан ўқиб бўлмайди, шеърга ўхшамай қолади. Ҳазални рукнлараро ун билан қуйлагандай, ўзига хос кироат билан ўқиш керак (Бундай кироат аруз замзамаси ҳам дейилиб, **мустафилун-мафъил-мустафилун-мафъил** каби парадигмаларга солиб ўқилади).

Учинчидан, бармоқ вазнида бир шеърнинг бир банди бир вазнда, бошқа вазни бошқа вазнда бўлиши мумкин, ҳатто бир банднинг мисралари ҳам турли вазнда келишига йўл қўйилади. Аруз вазнида рубоий мисраларида бироз эркинлик бор, аммо ғазал, қасида, маснавий, ҳатто минглаб байтли дoston бошдан охир бир вазнда ёзилади.

Нихоят, арузга ўзига хос колорит, нафосат берадиган **тўртинчи** хусусият – хижоларнинг узун-қисқалиги. Бармоқ вазнида умуман олганда, бўғинлар вазн ҳисобида бир-биридан фарқ қилмайди, арузда эса хижоларнинг узун-қисқалиги ва мисрадаги тартиби вазн ҳосил қилувчи асосий омиллардир (Одатда, чўзиқ хижо тахминан бир сония, қисқа хижо ярим сония давомида талаффуз қилинади).

Масалан, юқоридаги байтларда узун (белгиси –), қисқа (белгиси v) хижолар тартиби ва рукнлар қуйидагича:

Туз·ма о·йи¹ни му·хаб·бат¹ эл би·ла гар¹ ис·та·санг
—v — —|—v — —|—v — —|—v —

Бу мисрада хижолар бўғинлар билан устма-уст тушмоқда. Уч ўриндан иккитасида рукн чегараси сўзлар орасига тўғри келган, лекин мисра барибир бармоқ вазнидан фаркли оҳангда ўқилиши лозим. Кейинли мисраларда эса фарқ яна ҳам яққолроқ намоён бўлади. Чунки уларда ўта чўзиқ хижолар эвазига хижолар бўғинлардан кўпроқ.

Ўта чўзиқ хижо – арузни бармоқ вазнидан фарқовчи ғоят муҳим унсур. Бунда бир бўғин иккита – битта чўзиқ ва битта қисқа хижо ташкил қилади. Талаффузда ўта чўзиқ хижонинг биринчи чўзиқ хижосини яна ҳам чўзиброқ ўқиш керак (кўп ҳолларда қанча чўзиб ўқилса, ғазал оҳангдорлиги шунча ортади), қисқа иккинчи хижоси эса доим атиги битта ундош товушдан иборат бўлади¹ ва

¹ Хусусан, “ъ” ҳарфи (арабча “айн” ёки “ҳамза”) дан иборат бўлиши мумкин, яъни бу ҳарф бекаму кўст ундош сифатида қаралиши лозим.

шунинг учун қисқа хижодан ҳам қисқарок, енгил тўхтаб ўтиш йўли билан талаффуз қилиниши лозим.

Юқоридаги шартли келишувга мувофиқ, ўта чузиқ хижо давомийлиги $1 + 1/2 =$ бир ярим сония бўлиши керак. Шунинг учун ўта чўзиқ хижонинг чўзиқ хижосини шартли равишда $1 1/4$ сония, қисқа хижосини эса $1/4$ сония деб баҳолаш мақсадга мувофиқ. Бу қондани қисқача **“ўта чўзиқ хижо – биру чорак ва чорак”** деб атаймиз¹.

Тажрибали ғазалхон учун арузий шеърнинг вазнига риоя қилиб ўқиш автоматизм даражасига етади. Бу китобда тажрибаси етарли бўлмаган ўқувчиларни назарда тутиб, ана шу юмушни енгиллаштирувчи белгилардан фойдаланамиз:

- 1 – рукн чегараси;
- – хижоларни ажратиш;
- – хижо охиридаги ундошнинг талаффузда кейинги хижога ўтиши;

â, ê, ô, û, й, – унлининг чўзиқлиги.

Байтларга кайтайлик:

Тузма ойини муҳаббат эл била гар истасанг
Ким, ўзунгни солмағайсен ранж ила озорға.

Эй Навоий, ёрдин ағёр майли қилди ёр.
Ёр ким кўрди бу янглиғ зулм қилғай ёрға, –

ўта чўзиқ хижолар остига чизиб ажратилди. Уларнинг ҳар бири икки хижоли: **ран·ж** = ранж, **озор** = о·зо·р, **ёр** = ё·р, **ағёр** = ағ·ё·р, **зулм** = зул·м. Чўзиқ ва қисқа хижолар ажратилар экан, қуйидаги икки ҳолат ҳисобга олиниши лозим:

ранж хижосининг сўнгги ҳарфи “ж” унли билан бошланаётган кейинги **ила** сўзининг биринчи хижосига ўтиб, оддий чўзиқ хижога айланади: **ран·ж и·ла**;

ўта чўзиқ хижо мисра охирида келганда битта хижога юради: ...майли қилди **ёр**.

¹ Батафсилроқ маълумот учун: А.Аъзамов. Аруз. Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006; Бобур. Девон. Назм маҳорати. Тошкент, “Тафаккур”, 2014.

Энди вазни кўрсата оламиз (бу жараён шеър тактиси деб ата-лади):

Тузма ойи'ни муҳаббат | эл би-ла гар | ис-та-санг
 Ким, ўзун-гни | сол-ма-ғай-сен | ран-ж_и-ла о'зо-р-ға,
 Эй На-во-ий, | ё-р-дин ағ'ё-р майли | қил-ди ёр,
 Ё-р ким кўр'ди бу янг-лиғ | зул-м қил-ғай | ё-р-ға.

(Чўзик хижолаардаги “и” ва “а” унлилари таъкидланди, киска хижолаар эса *курсив билан ажратилди*.)

Аруз вазни нақадар мукамал эканлиги, айникса, мана бундай жадвалда яққол кўринади:

1-руқн				2-руқн				3-руқн				4-руқн			
фо-ъи-ло-тун				фо-ъи-ло-тун				фо-ъи-ло-тун				фо-ъи-ло-тун			
Туз	ма	о	йи	ни	му	хаб	бат	эл	би	ла	гар	ис	та	санг	
Ким	ў	зунг	ни	сол	ма	ғай	сен	ран	и_ж	ла	о	зо	р	ға,	
Эй	На	во	ий	ё	р	дин	ағ	ё	р	май	ли	қил	ди	ёр,	
Ё	р	ким	кўр	ди	бу	янғ	лиғ	зул	м	қил	ғай	ё	р	ға	

Жадвал яққол бўлгани билан, у фақат назарий аҳамиятга мо-лик, холос. Юқоридаги каби барча талаффуз белгилари қўйиб чиқи-лиши ҳам дуруст эмас. Шу боис китобда вазн белгиларини зарур ўринлардагина қўллаш принципага амал қилинди. Бунга мувофиқ юқоридаги байтлар мана бундай кўринишда бўлади:

Тузма ойи'ни муҳаббат | эл била гар | истасанг
 Ким, ўзунгни | солмағайсен | ран-ж_и-ла о'зо-р-ға,

Эй Навоий, | ё-р-дин ағ'ёр майли | қилди ёр,
 Ё-р ким кўр'ки бу янглиғ | зул-м қилғай | ё-р-ға,

Шундай қилиб, Навоий шеърларида вазн идеал даражада му-камалдир. Фақат бугина эмас. Мумтоз адабиётимиз вакиллари аруз талабларига қатъий амал қилиб ижод қилган, Алишер Навоий эса аруз вазнининг виртуози бўлган – ушбу китобда бунинг дали-

ли етарли. Образли қилиб айтганда, аруз вазни буюк бобомизнинг қон-қонига сингиб кетган. Ижодида аруз маҳорати шу даражага ет-ганки, шоирнинг қалами учун асло “юк” бўлмаган, балки унинг кў-зини қувонтирган ҳар бир тимсолни, дилидан кечган ҳар бир фикр-ни, қалбини тўлқинлантирган ҳар қандай туйғу ва кечинмани, инжа кўнгилнинг энг нозик наволарини юксак назм тарзида ифодалаш имконини берган.

Навоийнинг ижодий мероси нақадар буюклиги яхши маъ-лум, маънавий мероси эса яна ҳам улуғворроқ бўлиб, оламшумул аҳамиятга моликдир. Ана шу меросдан баҳраманд бўлиш – улуғ неъмат. Ундан баҳраманд бўлиш учун фақат ғазалларга битилган қў-шиқларни тинглашнинг ўзи кифоя эмас, навоийхонлик анъаналари тикланиши лозим. Ушбу китоб мавзуси – “Хазойину_л- маъоний” девонларидаги мутойиба – ана шу мақсад йўлида бир баҳона, дея баҳоланса тўғри бўлади. Асл мақсад эса ўқувчини навоийхонликка ундаш эди. Аллоҳ мададкор бўлсин.

Китобни нашрга тайёрлашда кўрсатган мадад ва ёрдамлари учун муаллиф А.Рустамов (Аллоҳ раҳмат қилсин), В. Раҳмонов, Л.Тангриев, Ш.Сариков, О.Мамадалиев, Р.Худайбергенов, Д.Мухид-динов, И.Зойиров, Ў.Йўлдошев, И.Йўлдошев, Ю.Исломовларга миннатдорлик билдиради.

Тошкент ш., 2001–2008, 2015 й.

МУНДАРИЖА

Мукаддима.....	3
“Ғаройибу_с-сиғар” девонидан мутойиба байтлар.....	12
“Наводиру_ш-шабоб” девонидан мутойиба байтлар.....	81
“Бадойиъу_л-васат” девонидан мутойиба байтлар.....	113
“Фавойиду_л-кибар” девонидан мутойиба байтлар.....	133
Қўшимча. Нодир турлардаги шеърларда ҳазил-мутойиба.....	143
Хотима ўрнида.....	152
Илова. Аруз вазнидаги шеърларни ўқиш тўғрисида.....	153

Адабий-бадiiй нашр

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА

(Тўлдирилган иккинчи наири)

Мухаррир: Ўткир Ёўлдошев
Мусаввир: Иззатжон Ёўлдошев
Бадiiй муҳаррир: Шухрат Мирфайёзов
Техник муҳаррир: Екатерина Корягина
Компьютерда саҳифаловчилар: Юсуф Исломов,
Зилола Алиева

Нашриёт лицензияси. АИ № 154.14.08.09
2015 йил 8-сентябрда босингга рухсат этилди.
Бичими 60x90 ¹/₁₆. Таймс гарнитураси. Оффсет босма.
10,0 шартли босма тобок. 7,8 напир тобоғи.
Адади 3000 нусха. 452 ракамли буюртма.
Бахоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128. Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.
Bizning internet manzilimiz: www.gglit.uz
E-mail: info@gglit.uz

12750e

ISBN 978-9943-03-655-0

9 789943 036550